

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

102

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS OF MATICA SRPSKA FOR HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) часопис је носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници

Академик Славко ГАВРИЛОВИЋ (1970–2004)

Академик Милош БЛАГОЈЕВИЋ (2005–2012)

Проф. др Војин ДАБИЋ (2013–2017)

Др Петар В. КРЕСТИЋ (2018–)

Уредничкӣтво

Др Габор АГОШТОН, Вашингтон, САД

Др Максим Јурјевич АНИСИМОВ, Москва, Русија

Др Ђорђе БУБАЛО, заменик главног и одговорног уредника, Београд

Др Росица ГРАДЕВА, Софија, Бугарска

Др Иван ЛАКОВИЋ, Подгорица, Црна Гора

Др Ненад ЛЕМАЈИЋ, Нови Сад

Др Александра НОВАКОВ, Нови Сад

Др Мира РАДОЈЕВИЋ, Београд

Др Срђан РУДИЋ, Београд

Др Александар ФОТИЋ, Београд

Др Андреј Леонидович ШЕМЈАКИН, Москва, Русија

Др Биљана ШИМУНОВИЋ БЕШЛИН, Нови Сад

Др Небојша ШУЛЕТИЋ, Београд

Секретар уредничкӣтва

Владимир М. НИКОЛИЋ

Главни и одговорни уредник

Др Петар В. КРЕСТИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2020

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЗА ИСТОРИЈУ

102
(2/2020)

НОВИ САД
2020

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ и РАСПРАВЕ
ARTICLES and TREATISES

Жарко Петковић Žarko Petković
МАРКО АНТОНИЈЕ КАО MARK ANTONY AS
НОВИ ДИОНИС A NEW DIONYSUS
9–19

Миљан Гогић Miljan Gogić
ЈЕДНО ДАРОВАЊЕ ФРАЊЕВАЦА A DONATION OF
У КОТОРУ ИЗ СРЕДИНЕ THE FRANCISCANS IN KOTOR
XIV ВИЈЕКА IN THE MID-14TH CENTURY
21–29

Љубомирка Крклјуш Ljubomirka Krkljuš
СЛОВЕНСКЕ НОВИНЕ *Allgemeine Slawische Zeitung*
О СРБИМА 1848. ГОДИНЕ: SLAVIC NEWSPAPERS
Allgemeine Slawische Zeitung ABOUT SERBS IN 1848
31–69

Ана Столић Ana Stolić
МЕЂУНАРОДНИ КОНТЕКСТ THE INTERNATIONAL CONTEXT
ОСНИВАЊА СРПСКОГ НАРОДНОГ OF THE ESTABLISHMENT
ЖЕНСКОГ САВЕЗА OF THE SERBIAN NATIONAL
1906. ГОДИНЕ WOMEN'S UNION IN 1906
71–84

Славенко Терзић Slavenko Terzić
СРБИ У ПОЛИТИЧКО-КУЛТУРНИМ SERBS IN THE POLITICAL
КОНЦЕПЦИЈАМА РУСКИХ AND CULTURAL CONCEPTS
СЛОВЕНОФИЛА OF RUSSIAN SLAVOPHILES
(шездесете–седамдесете (The 1860s and 1870s)
године XIX века)
85–100

ОСВРТИ
REVIEW ESSAYS

Љубодраг Димић

ШЛЕМ И ШАЈКАЧА: СУСРЕТИ И СУКОБИ

[Далибор Денда, *Шлем и шајкача: Војни фактор и југословенско-немачки односи (1918–1941)*, Матица српска, Нови Сад 2019, 734 стр.]

101–109

ПРИКАЗИ и БЕЛЕШКЕ
REVIEWS and NOTES

Велибор Џомић

ОБРАЗНИК СВЕТОГ САВЕ СРПСКОГ

[Свети Сава, *Студенички типикон*; Saint Sava, *The Studenica Typikon*; Святой Савва, *Студеницкий типикон* (уредници Маја Анђелковић, Тихон Ракићевић; преводиоци: са српскословенског на српски Маја Анђелковић, са српског на енглески Јасмина Теодоровић, са српског на руски Светлана Луганска), Манастир Студеница, Студеница 2018, 539 стр.]

111–113

Милан Бандобрански

БОГОСЛОВЉЕ СВЕТОГА МАРКА ЕФЕСКОГ ЕВГЕНИКА О РАЗЛИКОВАЊУ
БОЖАНСКЕ СУШТИНЕ И ЕНЕРГИЈЕ У СВЕТОЈ ТРОЈИЦИ

(Епископ новосадски и бачки др Иринеј Буловић, *Тајна разликовања божанске суштине и енергије у Светој Тројници по святоме Марку Ефеском Евѣнику*, Беседа – Матица српска, Нови Сад 2019, 664 стр.)

114–117

Милош Тимотијевић

ПОЛИТИЧКИ СУКОБИ И ЦИВИЛИЗАЦИЈСКА ПРОЖИМАЊА:
СТУДИЈЕ О ОДНОСИМА СРБИЈЕ И ВИЗАНТИЈЕ

(Божидар Ферјанчић, *Србија и Византија*, Приредио: Борисав Челиковић; Византолошки институт САНУ и Службени гласник, Београд 2019, 583 стр.)

118–119

НЕКРОЛОЗИ
OBITUARIES

Ђорђе Бубало
In memoriam

РАДЕ МИХАЉЧИЋ

(1937–2020)

120–123

Владимир М. Николић
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
125–127

Владимир М. Николић
РЕГИСТАР / REGISTER
129–138

Проф. др ЖАРКО ПЕТКОВИЋ
Универзитет у Београду
Филозофски факултет, Одељење историје
Чика Љубина 18–20, Београд, Србија
Е-адреса: zarkopetković@gmail.com

МАРКО АНТОНИЈЕ КАО НОВИ ДИОНИС

САЖЕТАК: У тексту се расправља о прагматичној мотивацији Марка Антонија да склопи савез са египатском краљицом Клеопатром, као и о политичким разлозима његовог представљања као Диониса у источним деловима Римске државе (од 41. године пре Христа). Антоније је желео да поведе рат против Парћана, али и да уједини хеленистички и римски свет – као Дионис. Притом, Антонијеви планови око Клеопатре и око рата против Парћана сусрећу се с његовом намером да се представи као Цезаров политички наследник (I, II). Цицероново и Плинијево сведочанство о Антонијевом појављивању у Риму у лављој запрези након Грађанског рата, знатно пре његовог одласка на Исток, јесте потврда да је он своју диониску инкарнацију доживљавао независно од планова за рат против Парћана и свог односа са Клеопатром/Изидом. Наиме, наступајући као Нови Дионис 49. године и непосредно после битке код Фарсале, Марко Антоније имао је у виду политичку поруку: Либер је био бог који је био близак плебсу и тако је асоцирао на сопствену анти-сенаторску, цезаровску, популарску политику (III, IV).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Римска република, Марко Антоније, Цицерон, Плиније Старији, Плутарх, Дионис/Либер, лавља запрега, Клеопатра VII

I

После римског пораза у бици код Каре,¹ оновремено „источно питање” захтевало је нови расплет, с обзиром на то да војничка катастрофа коју је

¹ Извори: T. S. R. Broughton, *The Magistrates of the Roman Republic*, II, New York 1952, 230; cf. B. A. Marshall, *Crassus. A Political Biography*, Amsterdam 1976, 157–161; T. P. Wiseman, “Caesar, Pompey and Rome”, у: *Cambridge Ancient History (CAH) IX*², 1994, 402–403. – У тексту

Рим претрпео под Красовом командом није била израз стварног стања снага између Парћана и Римљана. Римљани су имали разлога да верују да је победом осокољена Партска држава била стална претња њиховој власти над клијентским краљевима и да је, коначно, угрожавала провинције и читав римски поредак на Истоку. Тако узев, рат против Парћана није био само прилика да се увећа лични престиж Јулија Цезара или неког другог заповедника, него и прилика да се оствари један важан, неопходан империјални задатак. Цезар је планирао поход,² али је страдао свега неколико дана пре него што се запутио према Истоку. Рат са Парћанима остао је дужност и обавеза тријумвира.

Након склапања Тријумвирата и победе над „ослободиоцима”,³ после спроведених проскрипција и поделе сфера утицаја у Римској империји, пред Марком Антонијем отвориле су се нове могућности за државничко деловање и указало се ново поље за остваривање војничких успеха. У источним деловима Римске империје, који су по договору прешли под његову контролу, Антоније је успостављао нови поредак, онакав какав је он сматрао потребним. Тај поредак заснивао се на подршци клијентским владарима,⁴ а по неким решењима доста се разликовао од Помпејевог уређења Истока.⁵

Но, власт над источним провинцијама римске државе и контрола над клијентским краљевствима нису исцрпљивале амбиције Марка Антонија. Планирајући рат против Парћана, једине државе на Истоку, дакле изван римске, па и у доброј мери изван хеленистичке екумене, Антоније је желео, пре свега, да оствари политичку победу над Октавијаном, „дечаком”⁶ који је контролисао западне провинције. Победа над Парћанима требало је да Марку Антонију обезбеди онај ауторитет у војсци и држави који је Цезар стекао након освајања Галије. Наиме, Антонијеове заслуге у бици код Филипа остварене су у бици против сународника у Грађанском рату,⁷ а не против непријатеља римске државе и народа.

Да би повео велики рат на Истоку, Антоније је морао брижљиво планирати како ће учврстити римску власт, сакупити довољно новца,⁸ обезбе-

напомена коришћене су уобичајене скраћенице назива античких дела (према препоруци из четвртог издања *The Oxford Classical Dictionary*) и модерних публикација (по начину цитирања из *L'annee Philologique*). – Сва датовања у овом тексту дата су према претхришћанској ери.

² E.g. Dio, 43.51.1–2; 44.1.1; Cic. Att. 13.27.1 (= 298.1 SB); Plut. Caes. 58.6; Suet. Caes. 44.3. Cf. Chr. Pelling, *Plutarch, Caesar. Translated with an Introduction and Commentary*, Oxford 2011, 436–438; J. Malitz, “Caesars Partherkrieg”, *Historia* 33 (1984), 21–59.

³ Како је републиканце називао Цицерон: e.g. Phil. 2.31; Att. 14.12.2 (= 366.2 SB).

⁴ App. BCiv. 5.75; Plut. Ant. 36.3–4; Dio, 49.32.1–5. Cf. H. Buchheim, *Die Orientpolitik des Triumphviren M. Antonius*, Heidelberg 1960, 49–52; 66–67.

⁵ Помпејев поредак на Истоку: Éd. Will, *Histoire Politique du monde hellénistique (323–30 av. J.-C.)*, II², Nancy 1982, 515–517; A.N. Sherwin-White, “Lucullus, Pompey and the East”, у: *CAH IX*², 1994, 265–270. О једној важној разлици између Помпејевог и Антонијевог империјалног политике у Малој Азији: App. 5.75.

⁶ Cic. Phil. 13.24. Cf. e.g. Cic. Att. 14.12.2 (= 366.2 SB); 16.15.3 (= 426.3 SB); Fam. 12.23.2. Касније, реч *puer* је правилно схваћена као увреда, па је декретом Сената било забрањено да се тако говори о Октавијану: Serv. ad Verg. Ecl. 1.42.

⁷ Chr. Pelling, “The Triumviral Period”, у: *CAH IX*², 1994, 8.

⁸ App. BCiv. 5.4–7; Plut. Ant. 24; Jos. Ant. Jud. 14.12.2; Dio, 48.24.1; cf. D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, I, Princeton 1950, 427–428.

дита провијант и залеђину, мотивисати војнике. У те Антонијеве планове биће уткано савезништво (касније и брак или нека врста брака) са Клеопатром, ћерком Птолемеја XII, која је после династичких сукоба успела да постане краљица Египта.⁹ У складу са римском империјалном техником, Клеопатра је као клијентски владар добила знатна територијална проширења.¹⁰ Тај штедри Антонијев однос не треба, верујемо, тумачити као израз његове заљубљености која му је помутила разум и одвела га у националну издају. Таква тумачења карактеристична су за песнике Августове епохе и уопште за писце који су били под утицајем Августове пропаганде. Антоније је свој интерес у савезништву са Клеопатром могао наћи у томе што је она поседовала веома богату ризницу,¹¹ неопходну за остваривање његовог плана о рату против Парћана. С друге стране, савезништво са Антонијем било је сасвим у складу са Клеопатрином дугогодишњом жељом да обезбеди своју позицију у Риму.¹²

II

На почетку свог пута на Исток Марко Антоније се 41. године пре Христа обрео у Ефесу, граду који је важио за *caput Asiae*. Ту се приказао као Дионис (Нови или Млади Дионис), „Доносилац радости” и „Доброделатељ”, а дочекивале су га жене, као Баханткиње, и мушкарци, као Силени и Панови.¹³ Ефешка епифанија Марка Антонија била је веома слична оној доцнијој из Атине 39. године:¹⁴ И познати Антонијев александријски „тријумф” из јесени 34. године личио је заправо на диониски опход.¹⁵

⁹ Will *Histoire Politique*, II², 527–539.

¹⁰ W. Ameling, s.v. “Kleopatra VII”, *DNP* 6, 1999, col. 592; S. Burstein, *The Reign of Cleopatra*, London 2004, 26; G. Hölbl, *A History of Ptolemaic Egypt*, London – New York 2001, 242. Ипак, када је Клеопатра тражила још територије на рачун Ирода, Антоније је одбио њене молбе: Joseph. Ant. Iud. 15.75–77; 79; 88; 91–92; 131; cf. R. Syme, *The Roman Revolution*, Oxford 1939, 260–261.

¹¹ Клеопатра је била толико богата да је у I веку после Христа владало уверење да је она саставила текст о претварању камена у злато: F. S. Taylor, “A survey of Greek alchemy”, *JRS* 50(1930), 116.

¹² Will, *Histoire Politique*, II², 527–537; Hölbl, *History of Ptolemaic Egypt*, 231–239.

¹³ Plut. Ant. 24.3–4; cf. A. Bruhl, *Liber Pater*, Paris 1953, 127. Нема разлога за скепсу (коју износи Chr. Pelling (ed.), *Plutarch, Life of Antony*, Cambridge 1988, 178) да је Антоније у Ефесу 41. године био поздрављен као бог, с обзиром на традицију обожавања владара као богова управо у том граду (Cic. Flacc. 60, што и сâм Пелинг бележи), као и у другим градовима провинције Азије.

¹⁴ Plut. Ant. 60.3; Sen. Suas. 1.6; Сенека спомиње присуство мушкараца, жена и деце (cf. e.g. Eur. Bacch. 206–209 и SCU de Bacchanalibus, *CIL* I² 581, 19–21) приликом Дионисовог/ Антонијевог уласка у Атину, што сведочи да је дочек имао култни карактер; у питању је морао бити *θεῖος*. Поред тога, по Сенеки: „Антоније је имитирао Либеру (Диониса) у облачењу и по пратњи”. О Антонију као *Διόνυσος νέος* (тј. као *θεός νέος Διόνυσος*) видети: Plut. Ant. 60.3 и *IG* II² 1043, 22–23.

¹⁵ Plut. Ant. 50.6; Dio Cass. 49.40; Vell. 2.82.4; cf. Hölbl, *A History of Ptolemaic Egypt*, 234–235. Порекло тријумфа Римљани су везивали, између осталог, са Дионисовим епитетом *Θρίαμβος* (Varro, LL, 6.68; cf. A. Walde / J. B. Hoffman *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch*, II³ Heidelberg 1938, 707–708; W. Ehlers, s.v. *Triumphus*, *RE* 7A(1938), coll. 493–494; M. Beard, *Roman Triumph*, Cambridge, Mass. / London 2007, 245), тако да римски тријумф садржи низ

Дионис је бог којег су људи, по паганском схватању, могли да виде управо у оваквим приликама, дакле приликом свечаних поворки унутар градских зидина.¹⁶ Опис Антонијевог диониског опхода који доноси Сократ са Родоса¹⁷ садржи детаље који су, иако компромитујући за Антонија, типични за наступ самоувереног човека – као реинкарнације Диониса – раскалашног понашања, па, рекло би се, и недопустивог за римског императора. Дион Касије каже да је самог себе назвао Новим Дионисом и да је тражио од других да га тако зову, а и Велеј Патеркул бележи да је у Александрији Антоније наредио да се назива Новим Либером.¹⁸ Уз ова сведочанства из текстова о Антонију као Дионису, требало би додати и нумизматичка: на новцу који је ковао на Истоку, Антоније се приказује као Дионис, односно Нови Дионис.¹⁹

Дионис је у свом индијском походу покорио читаву Азију, а у историјско доба Александар Велики је поновио његов подвиг.²⁰ Међу династијама које су наследиле Александрову империју Лагиди су били нарочито везани за Диониса – трудили су се да своје порекло успоставе од овог бога.²¹ Птолемеј Филаделф се позивао на Дионисов индијски поход представљајући се као легитимни Александров наследник.²² Но, суштина Дионисовог божанског прегнућа тек је уследила: после азијског похода, Дионис је ујединио Исток и Запад.²³ Дакле, Марко Антоније је претендовао да се његова диониска инкарнација протумачи на овај начин. Антонијева диониска појава јесте знак о вишој империјалној амбицији – да уједини римску-хеленистичку државу под својом влашћу, а не само о плановима за један велики источни поход. Планирана победа на Истоку утирала је пут његовим амбицијама на Западу, морао је тако мислити неповерљиви Октавијан.

диониских асоцијација (H. Versnel, *Triumphus*, Leiden 1970, 20–38; 288–299), с чим је сигурно рачунао и Плутарх (l.c.) када је написао (за Антонија) ἑθρίαμβευσεν; cf. Pelling, *Plutarch, Life of Antony*, 241. – Веза између рата на Истоку и Либерга опстала је и у каснијој епоси: поводом похода Августовог унука на Исток, Овидије (Ars 1.189-90) пева: Nunc quoque qui puer es, quantus turn, Bacche, fuisti cum timuit thyrsos India victa.

¹⁶ W. F. Otto, *Dionysus. Myth and Cult*, London 1965. (превод немачког издања из 1933. године), 82–83; R. Seaford, *Dionysos*, London – New York 2006, 47.

¹⁷ Athen. 4.148 c–d = FGH 192, f. 2; cf. Bruhl, *Liber Pater*, 305.

¹⁸ Vell. 2.82.4; Dio, 48.39.2.

¹⁹ D. Mannsperger, “Apollo gegen Dionysos. Numismatische Beiträge zu Octavian Rolle als Vindex Libertatis”, *Gymnasium* N.F. 80 (1973), 384–390; Bruhl, *Liber Pater*, 127–128; cf. M.H. Crawford, *Roman Republican Coinage*, II, Cambridge 1974, 743, nap. 4.

²⁰ Arr. An. 5.1.1–2.1. Strabo, 15.1.6–8; Plut. Alex. 58.6; 67.1. Cf. F.A. Voigt, s.v. “Dionysos, Indischer Feldzug” у: *Ausführliches Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie* (hrsg. W. H. Roscher), I, Leipzig 1884, coll. 1087–1089; F. Schahermeyer, *Alexander der Grosse. Das Problem seiner Persönlichkeit und seines Wirkens*, Wien 1973, 410–413; H. Berve, *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage*, I, München 1926, 94; P. Goukowsky, *Essai sur les origines du mythe d’Alexandre* (336–227 av. J.-C.), II, Nancy 1981, 79–83; J. R. Hamilton, *Plutarch. Alexander. A Commentary*, Oxford 1969, 174, 185.

²¹ За порекло Лагида од Диониса и Херакла види: *OGIS* I, 54, 4–5, Satyrus *FHG* 3, p. 165.

²² Видети нпр. Каликсенов опис великог Дионисовог повратка из Индије који је приредио Птолемеј Филаделф, приказујући се тако као Александров легитимни наследник: Athen. 5.200c–200b. Cf. C. Schneider, *Kulturgeschichte des Hellenismus*, I, München 1967, 510–511; A. D. Nock, “Notes on the Ruler-Cult, I–IV”, *JHS* 18(1928), 26, n. 22; Hölbl, *A History of Ptolemaic Egypt*, 39–40; Beard, *Roman Triumph*, 315–316.

²³ Schahermeyer, *Alexander der Grosse*, 410.

Међутим, пре тога рата, до кога стицајем околности никада није ни дошло у тако величанственом есхатолошком облику, Антоније – Нови Дионис – сусрео се у Тарсу на реци Кидно са Клеопатром – прикладно обученом као Афродита, односно Изидом.²⁴ Тако је сусрет Антонија и Клеопатре освештан, али не само тај сусрет него и савез, заједничка владавина над Истоком.²⁵ Плутарховско-шекспировски опис тог грандиозног сусрета, прескупог, за Антонија очаравачућег и недостижног у својој префињености, не укида, међутим, други, основни, политички смисао, који се 41. године помало иза чувене речне параде на Кидну. Наиме, један римски генерал, преобучен у Диониса, освајача Истока и доносиоца слободе, у савезу са хеленистичком краљицом Изидом, која влада баснословним богатством Египта, планирао је велики поход против Парћанима, источњачких варвара који су се супротстављали уједињеној грчко-римској цивилизацији, како би тако успоставили своју власт над екуменом.

Тадашње амбиције египатске краљице нису биле велике: желела је само да се пред победником оправда јер су се појавиле гласине да је подржавала Касија у недавно завршеном Грађанском рату.²⁶ Антоније је поступао сасвим прагматично. Иако је Ирод (касније Велики) био суочен са различитим оптужбама, између осталог да је био на Касијевој страни, Антоније га је ипак подржао и именовоа за тетрарха, а нешто касније, 40. године, уз Октавијанов и Антонијев пристанак, Сенат га је признао за краља Јудеје.²⁷ Антоније је тако и с Клеопатром ускладио интересе.²⁸ Помогао јој је у стандардним лагидским династичким преокупацијама: да се осуди њена сестра Арсиноја, као и претходни управник Кипра Серапион.²⁹ Било би сасвим погрешно помислити да је Антоније само испуњавао Клеопатрине жеље; Серапион је, на пример, египатску флоту својевремено предао Бруту и Касију,³⁰ па је казна била очекивана.

²⁴ Plut. Ant. 26–28.1; App. BCiv. 5.8–10; Dio, 48.24.2; Joseph. Ant. Jud. 4.13.1; cf. Bruhl *Liber Pater*, 127–128; H. Bengston, *Antonius. Triumvir und Herrscher der Orients*, München 1977, 162–163; Will *Histoire Politique*, II², 540; E. Goltz Huzar, *Mark Antony. A Biography*, Minneapolis 1978, 153–154; Pelling, *Plutarch, Life of Antony*, 189–192.

²⁵ Када С. Friesen, *Reading Dionysus. Euripides Bacchae and the Cultural Contestations of Greek, Jews, Romans and Christians*, Tübingen 2015, 98, пише да је „тадашње Антонијево присвајање имена Новог Диониса који се развио из његовог односа са Клеопатром”, она не узима у обзир Цицероново шаливо интонирано упозорење Атику – из 49. године [Cic. Att. 10.13.1 (= 205.1 SB)] – да се чува Антонијевих лавова, као и Плинијево сведочанство да је Антоније био први који је увео, после битке код Фарсале, лавовску запрегу у Рим. Иако се ове животиње могу везати како за Диониса тако и за Херакла (cf. Pelling, *Plutarch, Life of Antony*, 139), мислимо да има довољно разлога да се ови лавови протумаче као Дионисови пратиоци (видети сл., III).

²⁶ Plut. Ant. 25.1; заправо, један египатски заповедник предао је, против Клеопатрине воље, помоћ (видети текст уз нап. 30) „ослободиоцима” (cf. Pelling, *Plutarch, Life of Antony*, 184).

²⁷ Joseph. Ant. Jud. 14.12.2; 13.1; 14.1–5; Bell. Jud. 1.12.4–5; 14.1–4; cf. E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C. – A.D. 135)*, rev. and ed. by G. Vermes, F. Millar, M. Goodman, I, Edinburgh 1973, 278, 281.

²⁸ Plut. Ant. 26; Athen. 4.147; App. 5.9; Dio, 48.24; Joseph. Ant. Jud. 15.4.1.

²⁹ App. 5.9; Dio, 48.24.3; cf. W. Drumman / P. Groebe, *Geschichte Roms in seinem Übergang von der republikanischen zur monarchischen Verfassung oder Pompeius, Caesar, Cicero und ihre Zeitgenossen*, I², Berlin 1899, 286, који, међутим, управо као и антички писци, превише наглашавају емотивну мотивацију Марка Антонија.

³⁰ Pelling “The Triumviral Period”, 12; Fr. Münzer, *RE IA*(1914) s.v. Sarapio, col. 2394.

Убрзо је Антоније напустио Азију и, обавивши важне послове у Сирији,³¹ на Клеопатрин позив допутовао у Александрију као *privatus*. Њих двоје су постали љубавници.³² Антонијева диониска инкарнација била је и прикладна и усклађена са владарским идентификацијама египатских лагидских владара,³³ док је Клеопатра и даље, природно, фигурирала као Нова Изида, Дионисова пратитељка.³⁴ Но, за римска схватања то је била права *infamis amor* која је – у свом исходу – одвела у смрт толике римске војнике код Акција и осрамотила Марка Антонија.³⁵ Међутим, десет година раније, ако је и желео да предвиђа будућност, он сигурно није помислио на покољ својих војника, ни на сопствени (привремени) кукавичлук. Освојивши Клеопатру, Антоније се могао представити као Цезаров наследник, поготову ако би се Цезарова величина – антонијевски инфантилно – доводила у везу са његовим љубавним подвигом. Или, нешто другачије речено, Антоније је мислио да га Цезарова краљевска љубавница, баш као и његово првосвештенство у култу божанског Јулија,³⁶ легитимизира за Цезаровог политичког наследника. Дакле, избија у први план анти-октавијановски смисао Антонијевог односа са Клеопатром.

У том смислу, једва да је чудно да је касније, један Августу близак песник, доживљавао Антонијеу и Клеопатрину љубав као срамотну.³⁷ Та оцена изречена је много година касније, после Октавијанове победе код Акција, када су сви исходи били познати и када је Дионис напустио Александрију.³⁸ Но, стихови у којима се оплакивала пропаст римске војничке и мушке врлине не само да нису постојали приликом сусрета Марка Антонија и Клеопатре, него Антонију није ни било важно што је таква интерпретација односа са египатском краљицом била могућа. Ту несмотреност искористио је његов ривал.

Независно од Октавијанове пропаганде, и остајући при упоређивању Антонија са Цезаром, може се рећи да није било појмљиво да ће се Цезар

³¹ App. BCiv. 5.7; Dio, 48.24.3; Liv. Epit. 127.

³² App. BCiv. 5.11; Dio, 48.24.2; Plut. Ant. 28–29.

³³ Везаност Лагида за Диониса није била ограничена само на Птолемеја Филаделфа. Лагиди су сматрали да потичу, по женској линији, од Диониса (*OGIS I*, 54.4–5). О блискости Птолемеја Сотера са Дионисом видети: Н. Kyrieleis, *Bildnisse der Ptolemäer*, Berlin 1975, 7–8. Култ Диониса доживео је прави процват у време Птолемеја Филопатора (cf. Hölbl, *A History of Ptolemaic Egypt*, 170–171), док је Клеопатрин отац Птолемеј XII носио титулу Νεός Διόνυσος (стела BM 1026 (886); *SEG VIII*, 468; cf. E. A. E. Reymond, *From the records of the priestly family from Memphis*, Wiesbaden 1981, 150–164), чиме се и Антоније китио (видети горе, напомене 19 и 24).

³⁴ E.g. Plut. Ant. 54.9; 60.5; Serv. ad Aen. 8.696; Dio, 50.5.3; 50.25.3–4; cf. F. Dunand, *Le culte d'Isis dans le bassin oriental de la Méditerranée*, II, Leiden 1973, 21; cf. Hölbl, *A History of Ptolemaic Egypt*, 289–292; Will *Histoire Politique*, II², 539; D. Plantzos, “The Iconography of Assimilation: Isis and Royal Imagery on Ptolemaic Seal Impressions”, in: I. Panagiotis, A. S. Chankowski, C. Lorber (edd.), *More Than Men, Less Than Gods: On Royal Cult and Imperial Worship. Proceedings of the International Colloquium Organized by the Belgian School at Athens (November 1–2, 2007)*, Leuven 2008, 389–396.

³⁵ Prop. 2.16.37–40.

³⁶ Cic. Phil. 2.110; Cf. J. Rüpke, *Fasti sacerdotum. Die Mitglieder der Priesterschaften und das sakrale Funktionspersonal römischer, griechischer und jüdisch-christlicher Kulte in der Stadt Rom von 300 v. Chr. bis 499 n. Chr.* Teil. 2: Biographien, Wiesbaden 2005, 770–771, no. 669.

³⁷ Prop. 2.8; 2.16.37–42; 3.11.

³⁸ Plut. Ant. 75.4–5; cf. Pelling, *Plutarch, Life of Antony*, 303–305; P. Zanker, *The Power of Images in the Age of Augustus* (transl. A. Shapiro), Ann Arbor 1988, 47.

одати сумњивим забавама, да ће се облачити у робовско одело,³⁹ да ће изгледати као демаскулирани поданик једне оријенталне – демонизоване – краљице, уопште да ће учинити да Рим умало доживи судбину своје постојбине Илиона, који је претворен у прашину због исквареног, штеточинског судије и једне жене, странкиње притом.⁴⁰ Цезар је, што за Проперција и Антонија није било достигну, био под пуном контролом свог односа са женама.

У основи, Антоније није импресионирао традиционалистички Рим: он је у оријентално-деспотском маниру наследио љубавницу свог претходника, свог императора, што је било тако удаљено од прокламованих републиканских начела. За неко време, Антоније је могао бити спокојан јер је јавно екстравагантно понашање римских императора више згражавало моралистички настројене непријатеље – оне преживеле после пораза Републике – него што је заиста могло да угрози његов положај. Антоније је био војник и могао је с презиром да гледа на „пропаганде“ победе његових непријатеља, очекујући да ће, када их победи у рату, све њих ућуткати, можда са подједнаком суровошћу како је поступио са Цицероном крајем 43. године.

III

Наредно питање које би се могло поставити јесте да ли је Антоније решио да се представи као Дионис/Озирис тек када је своју политику усмерио према Истоку и, притом, видео прилику да Клеопатру/Изиду веже за своје планове. Одговор на ово питање зависи од анализе Цицероновог сведочанства (из маја 49. године) о Антонијевим лавовским кочијама,⁴¹ што би се могло односити, како истраживачи оцењују, како на Дионисове, тако и на Хераклове лавове.⁴² (Познато је да су Антонији тврдили да вуку порекло од Антона, Херакловог сина.⁴³) Поменути Цицеронова реченица јаснија је захваљујући Плинијевом сведочанству да је Марко Антоније први Римљанин

³⁹ Plut. Ant. 29.2.

⁴⁰ Prop. 3.3.18–20. Париса је лако идентификовати са Марком Антонијем; обојица су из боја побегли у загрљај жени: Plut. Comp. Ant. et Dem. 3.4; cf. J. Griffin, “Propertius and Antony”, *JRS* 67 (1977), 19.

⁴¹ Cic. Att. 10.13.1 = 205.1 SB: tu Antoni leones pertimescas cave. – Упркос томе што се у неким издањима Цицеронове *Друје Филијике* 58 спомињу „лавље кочије“ (*Cicero, Second Philippic Oration*, ed. W.K. Lacey, Warminster 1986), уверени смо да је једино исправно читање овог места *sequebatur raeda cum leonibus* („Пратила су га кола са курвама“), како су многи издавачи усвајали (e.g. W.C.A. Kerr у старој *The Loeb Classical Library*), а што је – имајући у виду рукописну традицију (*Cod. Harleianus* 2682) – усвојено у постумној редакцији Шеклтон Бејлија (*Cicero XVIa, Philippics 1–6*, ed. Shackleton Bayley, revised by J.T. Ramsey and G. Manuwald, Cambridge, Mass. / London 2009), као и у његовом ранијем издању *Филијика* (*Cicero, Philippics*, Chapel Hill / London 1986); cf. *Cicero, Philippics I–II*, ed. J. T. Ramsey, Cambridge 2003, 246. Стога се у тексту позивамо само на неоспорни текст из *Писама Аишку* – да је у Phil. 2.58 стајало, као што верујемо да није, *sequebatur raeda cum leonibus*, то би само потврђивало оно што знамо из Цицероновог савременог писма.

⁴² Хераклови: Drumman / Groebe, *Geshichte Roms*, 43; Хераклови или Дионисови: Pelling, *Plutarch, Life of Antony*, 139; В. Krostenko, *Cicero, Catullus and the Language of Social Performance*, Chicago / London 2001, 294.

⁴³ Plut. Ant. 4.1–2; App. 3.16; 19; Crawford *Roman Republican Coinage*, II, I, 502, no. 494 2a–b; cf. Pelling, *Plutarch, Life of Antony*, 24.

koji je uјarmiо лавове и у таквој запрези прошао Римом. Десило се то, изричит је Плиније, у данима после битке код Фарсале,⁴⁴ дакле неколико година пре него што се запутио на Исток. И Плутарх сведочи о Антонијевом раскалашном понашању у тим данима, о парадирању са колима, проституткама, љубавницом Китеридом, што је укључивало и лавове упрегнуте у кочије.⁴⁵ Лав је био посебно значајан за Антонија: током 43/42. и 38. године ковао је новац са тим мотивом.⁴⁶

Но, чини се да је могуће одговорити на питање о култном смислу Антонијевих лављих процесија ако се у ширем контексту анализирају Плинијеве и Цицеронове речи. Почнимо од савременика догађаја, Цицерона. Писма која је упућивао Атику током 49. године тичала су се пре свега – када говоримо о њиховом политичком слоју – питањем повлачења оптимата и Помпеја из Рима, панике која је настала када се та вест проширила.⁴⁷ Цицерон је писао о запоседнутом Риму, о свом незадовољству Помпејевим начином вођења рата.⁴⁸ Притом, Цицерон се повукао са Помпејем и био забринут за Атика, који је ипак остао у Риму, излажући се ризику. (У мају месецу Цезарова *clementia* још увек није морала бити опште позната или прихваћена као његова тековина; његови непријатељи имали су разлога да верују да би он могао поступити сасвим другачије, нпр. као Сула када је са војском ушао у Рим током претходног грађанског рата). Стога, када Цицерон полази од тога да је Атик уплашен, то се јамачно односи на основно питање безбедности једног од присталица оптимата,⁴⁹ Помпејевог пријатеља⁵⁰ који је остао у Риму у часу уласка непријатељске војске.

Да би Атиков страх од Антонијевих лавова могао бити реалан, потребно је замислити да су то лавови Диониса,⁵¹ једног бога блиског плебсу,⁵² Управо је популарску политику присвојио Цезар. С друге стране, чини се

⁴⁴ Plin. NH 8.55: *Iugo subdidit eos (leones) primusque Romae ad currum iunxit M. Antonius, etu quidem civili bello cum dimicatum esset in Pharsaliis campis, non sine ostento quodam temporum, generosos spiritus iugum subire illo prodigio significante.*

⁴⁵ Plut. Ant. 9.2; ово сведочанство јесте инвективно интонирано, што наводи на помињање да се Плутарх користио Цицеронове *Филиппике* (Pelling, *Plutarch, Life of Antony*, 139). С обзиром на неоспорну негативну интонацију Антонијевог понашања (током 47. године /?/ како следи из 9.1), овај одељак неће бити посебно анализиран јер не може понудити поуздано сведочанство о диониском или уопште култном смислу Антонијеве процесије. Ипак, вреди поновити да и на овом месту Плутарх потврђује датовање Антонијеве параде са лавовима пре његовог одласка на Исток.

⁴⁶ Crawford (нап. 19), I, 499, no. 489/5–6 и I, 534, no. 533/1.

⁴⁷ Cf. Cic. Att. 7.10 (133 SB; 18. јануар 49); 7.11 (134 SB; 21.(?) јануар 49), па све до Цицероновог писма из маја (Att. 10.13 = 205 SB), о коме се овде ради.

⁴⁸ Cic. Att. 8.7 (= 155.7 SB) (21. фебруар 49).

⁴⁹ Cic. Leg. 3.37: Атик: „никада ми се није допала ни једна популарска мера” ... „мислим да је најбоље уређење ... оно која даје власт оптиматима”.

⁵⁰ Cic. Att. 8.7.2 (= 155.2 SB); Nepos, Att. 7.2. Још раније, 58. године, Атик је био у прилици да се код Помпеја залаже за Цицеронов повратак из прогонства: Cic. Att. 3.8.3 (= 53.3 SB); 3.9.2. (= 54.2 SB).

⁵¹ Cf. e.g. D. Costa, “Dionysos enfant, les bacchoi et les lions”, *RA*, 6e série, 39/2 (1952), 170–179.

⁵² Ранорепубликански култ Либер, Либере и Церере на Авентину је недвосмислено плебејски обојен: M. Beard, J. North, S. Price, *Religions of Rome*, I, Cambridge 1998, 64–66; G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München 1902, 245; Bruhl, *Liber Pater*, 30–45; F. Prayon, s.v. Liber, Liberalia, *DNP* 7 (1999), 136.

као сасвим невероватно да би се Антоније током 49. и 48. године – без обзира на своје прокламовано породично порекло – поигравао јавно са ликом Херакла, бога који је био везан за Цезаровог противника Помпеја,⁵³ или за Сулу,⁵⁴ главног популарског непријатеља. Поготову то није вероватно јер је Плиније датовао Антонијев перформанс са лавовима после битке код Фарсале, у којој је лозинка Помпејевих војника била *Hercules invictus*.⁵⁵

Мислимо да ће овакву интерпретацију Цицеронових речи подржати анализа Плинијевог сведочанства. Наиме, поред цитиране реченице,⁵⁶ Плиније додаје да је на кочији коју су вукли лавови поред Антонија седела и његова тадашња љубавница, мима Китерида.⁵⁷ С обзиром на то да се Антоније, у својој киликијској диониској паради, појављивао са Клеопатром као Изидом (Афродитом), пратитељком Диониса,⁵⁸ природно би било претпоставити да је ту улогу морала имати и Китерида, разуме се у једном нижем формату, баш како је и Антонијев положај 49. или 48. био неупоредиво мање значајан него онај из 41. године.

Како нема иконографских или наративних сведочанстава да се Херакле појављује у овом контексту (лавови, кочија) у женском друштву, морало би се закључити да се и Плинијева реченица заправо односи на Антонија као инкарнацију Диониса, и то из периода пре него што би га његове амбиције да се на Истоку представи као владар могле нагнати да се идентификује са овим богом.⁵⁹

Цицеронова и Плинијева сведочанства о Антонијевој диониској инкарнацији независна су једна од других. Цицерон је заправо почетком 49. године изнео једну безмало ироничну примедбу о Марку Антонију као Дионису. Појављивање Марка Антонија (и његове љубавнице) на лављој запрези Плиније пак датује касније, после битке код Фарсале.⁶⁰ За Плинијеву поуку о смислу те Антонијеве запреге – оставимо по страни наивност изнесеног објашњења – необично је важна хронологија, тако да Плиније и Цицерон очигледно не описују исти догађај који, грешком, различито датују. Дакле, било је (макар) две такве Антонијеве јавне процесције,⁶¹ што, верујемо, говори

⁵³ F. Santangelo, "Pompey and Religion", *Hermes* 135/2(2007), 228–233; B. Rawson, "Pompey and Hercules", *Antichthon* 4(1970), 30–37.

⁵⁴ A. Keaveney, *Sulla and the Gods*, in: C. Deroux (ed.), "Studies in Latin Literature and Roman History", *Coll. Latomus* 3, Brussels 1983, 44–47.

⁵⁵ App. BCiv. 2.76.

⁵⁶ Видети горе, напомена 44.

⁵⁷ Plin. NH 8.55: *Nam quod ita vectus est cum mima Cytheride*. Слично, Plut. Ant. 9.2.

⁵⁸ Видети горе, напомене 24 и 34.

⁵⁹ Цицерон сведочи (Phil. 2.58) да је Антоније, приликом свог опхода око Италије (са Китеридом у колима) био овенчан ловором. Нема потребе да се ловор тумачи као дионисијевски симбол (e.g. Philostr. Vita Ap. 2.6), пошто је он могао потицати из Антонијеве имитације римског тријумфа.

⁶⁰ Plin. NH 8.55: *... quidem civili bello cum dimicatum esset in Pharsaliis campis, non sine ostento quodam temporum, generosos spiritus iugum subire illo prodigio significante*. То је у складу (додуше, само донекле) са датовањем Антонијевих лављих запрега које следи из Plut. Ant. 9.1–2.

⁶¹ Заправо, вероватно је било више оваквих процесција, ако узмемо у обзир и Плутархово сведочанство из Ant. 9.2 које би се могло односити на 47. годину (види горе, текст уз нап. 44 и 45). Но, с обзиром на уску везу између овог Плутарховог одељка и Цицеронове инвективе (Phil. 2.58), држимо да не треба заснивати аргументацију на овим речима.

о његовој чврстој жељи да се – пре него што је кренуо на Исток – прикаже у римском свету као Либер, што је касније у Азији интерпретирано као Нови Дионис.

IV

Уз поменуту „цезаровску” или „плебсовску” политичку мотивацију овакве параде не треба изгубити из вида да је јавно прослављање Диониса – Римљани би те прославе назвали Баханалијама – представљало недвосмислено антисенаторску манифестацију. Наиме, Марко Антоније је овим јавно прекршио стару забрану јавне прославе Баханалија у Италији, коју је донео римски Сенат још 183. године.⁶² Та забрана била је један од најснажнијих израза ауторитета Сената, донесена у време када је престиж Сената био на свом врхунцу. Јавно кршење такве забране, Дионисова парада улицама Рима, била је у складу са популарско-цезаровским политичким деловањем Марка Антонија, који је у тим годинама (49. и 48. године) био вероватно најважнији човек Цезаровог (личног) режима.

С тим антисенаторским и популарским капацитетом Диониса, рачунао је, пре Антонија, и Гај Јулије Цезар: Сервије, поводом Вергилијевих стихова у којима стоји да је Дафнис (дакле, Цезар) научио људе да упрежу јерменске тигрове, да их је научио да играју бакхичке игре, каже да је било опште познато да је баш он први који је увео култ оца Либера у Рим.⁶³ Наравно, без обзира на изричитост исказа, Сервије сигурно није мислио дословно да је Цезар био први оснивач Либеровог култа у Риму;⁶⁴ пре се ради о томе да је он диониским прославама унео нови живот и, верујемо, удахнуо актуелну политичку поруку. Дакле, изгледа да је Марко Антоније, када се 49. и 48. године приказивао као Дионис, само спроводио једну Цезарову религиозно-политичку манифестацију: Цезар је баш био први, следи из Вергилијевих стихова, који је упрегао дивље звери, Марко Антоније је то поновио.⁶⁵

Постоји још један податак који би се могао протумачити као сведочанство Цезарове везаности за Диониса/Либера. Наиме, Цезар је почетак похода против Парћана планирао непосредно после прославе Либералија (18. марта),⁶⁶ дакле на дан који би се могао довести у везу са Дионисовим походом на Исток,

⁶² Liv. 39.8–19; 29.8–10; 40.19.9–10; ILS 18; cf. G. Wissowa, s.v. “Bacchanal”, *RE* 2(1896) coll. 2721–2722; Bruhl, *Liber Pater*, 86–116; R. Turcan, “Religion et politique dans l’affaire des Bacchanales”, *RHR* 181/1(1972) 3–28.

⁶³ Serv. ad Verg. Ecl. 5.29; Verg. Ecl. 5.28–30; cf. Bruhl, *Liber Pater*, 124–127; R. Turcan, “César et Dionysos”, у: *Hommage à la mémoire de J. Carcopino*, Paris 1977, 315–325. – О идентификацији Цезара са Дафнисом (Дафнидом) видети: T. Drew, “Virgil’s Fifth Eclogue: A Defence of the Julius Caesar-Daphnis Theory”, *CQ* 16/2(1922) 57–64; P. Grimal, “La « Ve Églogue » et le culte de César”, in: *Mélanges d’archéologie et d’histoire offerts à Charles Picard*, I, Paris 1949, 408, док је сасвим редак скептицизам који износи W. Claussen (*A Commentary on Virgil Eclogues*, Oxford 1994, 152, нап. 4), притом и недовољно аргументован.

⁶⁴ Cf. Seaford, *Dionysos*, 61.

⁶⁵ Тигрови би могли бити само поетска варијација за лавове или замена јер се спомињу у претходном стиху.

⁶⁶ App. BCiv. 2.114.

мада, истина, у тај дан пада и његова победа код Мунде.⁶⁷ Уколико би ипак остали при дионисијевском тумачењу смисла датума Цезаровог похода – битка код Мунде могла је управо са том намером бити вођена баш 18. марта – испоставља се да је Антоније, представљајући се као Дионис у Риму и на Истоку, заправо чинио оно што је најбоље умео. Он је као први човек цезаровске странке (после мартовских Ида 44. године), деловао на исти начин као што је то чинио његов велики генерал: грубо речено, Марко Антоније је имитирао Цезара.

На Цезарову везаност за Диониса сигурно је утицао Гај Марије, који је, након својих славних победа над Кимбрима и Тевтонцима, јавно пио, у диониском маниру, јер је тако чинио Либер после свог Индијског тријумфа, како каже један од писаца који о томе сведоче.⁶⁸ Угледајући се на Цезара, Марко Антоније је заправо наставио традицију која вуче своје корене од утемељивача странке популара – „диониски тријумф” био је једна римска популарска манифестација, а не пука Антонијева екстраваганција, дрско шенлучење, како је то представљао Цицерон, његов архинепријатељ.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Prof. Dr. ŽARKO PETKOVIĆ
University of Belgrade
Faculty of Philosophy, Department of History
Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia
E-mail: zarkopetković@gmail.com

MARK ANTONY AS A NEW DIONYSUS

SUMMARY: The Dionysian model as anti-senatorial, plebeian, *popularis*, and at its last political reading Caesarian, was woven into the political profile of Mark Antony and defined before he appeared in Ephesus in 41 BC as a (New) Dionysus. Namely, it is beyond a reasonable doubt that the lion chariots (mentioned by Cicero, Pliny, and Plutarch in the descriptions of Antony's performance between 49 and 47 BC (?)) were part of the performance of the Dionysian triumph. It does not seem likely that the chariots were part of Herculean iconography, as another possible explanation reads. Introducing himself as Liber in Italy, Mark Antony followed in the footsteps of other *populares*: C. Marius and Julius Caesar, which was of special importance for Antony. Julius Caesar used Liber – a friend of the Roman plebs, an egalitarian god, a liberator – to establish his position among the lower classes, the position which was represented as anti-senatorial. At a time when Mark Antony publicly appeared as Liber on the streets of frightened Rome, in the early 49 BC, his trip to the East, several years later, meeting and alliance with Cleopatra, and propaganda benefits from the Dionysian processions in Ephesus, Alexandria, and elsewhere were totally unpredictable. When new circumstances took him to the eastern Roman provinces, Antony was perceived as the heir of the Hellenistic ruling tradition, as a triumphant, victorious in the East but also a unifier of the East and West. So, Antony appeared to be the reincarnation of Dionysus.

KEYWORDS: Roman Republic, Mark Antony, Cicero, Pliny the Elder, Plutarch, Dionysus/Liber, lion chariots, Cleopatra VII

⁶⁷ Malitz, “Caesars Partherkrieg”, *Historia* 33(1984), 43, nap. 113, мисли да би победа код Мунде (cf. Bell. Hisp. 31.8) могла бити од значаја при Цезаровом избору датума поласка у рат против Парћана. Ипак, он као да нема у виду да се Либералије прослављају у овај дан.

⁶⁸ Val. Max. 3.6.6. Cf. Front. Strat. 1.11.12; Plut. Mar. 17.2–5.

Др МИЉАН ГОГИЋ, научни сарадник
Универзитет Црне Горе
Историјски институт
Булевар револуције 5, Подгорица, Црна Гора
Е-адреса: miljan.g@ucg.ac.me

ЈЕДНО ДАРОВАЊЕ ФРАЊЕВАЦА У КОТОРУ ИЗ СРЕДИНЕ XIV ВИЈЕКА

САЖЕТАК: У раду се анализира садржина исправе од 4. јануара 1352. године којом Белча, супруга Трипа Буђе, са својим синовима Павлом и Џивом додјељује двије куће и један земљишни посјед Цркви Св. Николе, која се налазила у власништву фрањеваца у Котору. Припадници тог монашког реда били су заузврат обавезни да у капели Цркве Св. Николе, за душу Трипа, Белче и других покојника те породице, сваког дана служе мису.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Црква Св. Николе, фрањевци, Котор, Трипо Бућа, Белча

Доласком фрањеваца у Котор црквени живот у њему почиње да се мијења и поприма нове облике.¹ Прво индиректно присуство фрањеваца у которској средини може се препознати у були папе Александра IV из 1256. године, у којој се он обраћа вјерским старјешинама далматинских и зетских црквених средишта, укључујући ту и которског епископа. Том булом папа је дао упутства црквеним властима како да се опходе према фрањевцима и не стварају им тешкоће у дјеловању.² Директни помени фрањеваца у Котору везују се за средину седме деценије XIII вијека. У исправу од 15. септембра 1265. године, састављеној у Дубровнику и сачуваној у доцнијем препису,

¹ У оквиру организације фрањевачког реда након његовог оснивања (1217. године) простор источне обале Јадрана био је организован у протопровинцију која се називала *Croata*, али и Угарска провинција. Под њеном јурисдикцијом налазио се простор од Јадранске обале до Драве и Дунава. Ова протопровинција подијељена је 1232/3. године на два дијела, провинцију Далмацију, која се распростирала на средоземне области и провинцију Угарску која је под својој надлежношћу имала простор до Драве и Дунава. Далматинској провинцији име је промијењено 1238. године и од тада се она назива *Provincia Sclavoniae* (L. Blehova Celebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200–1500*, Podgorica 2006, 133).

² D. Fabianich, *Storia dei Fratři minori dai primordi della loro istituzione in Dalmazia e Bosnia I*, Zara 1863, 413; В. Живковић, *Религиозносћ и умейносћ у Коћору XIV–XVI век*, Београд 2010, 154.

забиљежено је да су Богдан и Пичинег, синови Драга де Склепо, поклонили фрањевцима кућу у Котору. Кућа се налазила на Шурању, јужно од градских зидина. Кућа се Малој браћи поклонила на коришћење или боравак, без права на продају или давање у залог.³

Крај XIII вијека јесте доба када се може говорити о даљем учвршћивању заједница фрањевачког монашког реда на подручју зетског приморја. У оквиру излагања о краљици Јелени Анжујској и њеном ктиторству, Јакопо Колети саопштава да је на простору Гурдића 1288. године саграђен самостан са црквом посвећеном Св. Фрањи.⁴ По казивању аутора црквене историје Балкана, краљица Јелена је, исте године (1288) када и у Котору, саградила фрањевачке манастире у Бару, Скадру и Улцињу.⁵ Поменуто *Provincia Sclavonia* ради лакшег управљања подијељена је на четири кустодије, од којих је дубровачка кустодија 1283. године обухватала и заједнице фрањевачког реда у Котору, Бару, Улцињу и Драчу.⁶

Један до сада мало познати документ даје нове податке о присуству и дјеловању Мале браће у Котору средином XIV вијека. У питању је исправа од 4. јануара 1352. године, сачувана у препису у трансумпту, у рукописном зборнику који се под сигнатуром *I. d 54* чува у Рукописном одјељењу Архива ХАЗУ у Загребу. После текста исправе налази се забиљешка да је исправа преписана из књиге ректора и провидура Лоренца Саламона, за којег се зна да је своју дужност вршио у периоду 1542–1544.⁷ Њен садржај односи се на даривање које је капели Цркве Св. Николе учинила Белча, жена Трипа Буће, са својим синовима Павлом и Џивом. Ово даривање које је учинила Белча до сада је било познато преко кратке биљешке коју је, у оквиру казивања о Цркви Св. Николе, оставио Иво Стјепчевић. Он га ставља у 1353. годину,

³ I. Stjepčević, *Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru*, Kotor 1940. (= прештампано у: *Arhivska istraživanja Boke Kotorske*, Perast 2002, 11–105, 70; В. Живковић „Проповеднички редови у касносредњовековном Котору”, *Историјски часопис* L (2003), Београд 2004, 67–85, 71; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200–1500*, 133–134, 449–450. О присуству фрањеваца у Котору током седме деценије XIII вијека свједочи и податак да је 1268. године папа Климент IV именовано Тома Бисилијевог Которанина за прокуратора и синдика провинције Склавоеније (V. Lupis, *Franjevački samostan Sv. Klare u Kotoru*, Dubrovnik 2012, 11).

⁴ D. Farlati, J. Coleti, *Illyricum sacrum VI*, Venetiis, 1800, 440; I. Stjepčević, *Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru*, 70; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200–1500*, 134.

⁵ D. Farlati, J. Coleti, *Illyricum sacrum VI*, Venetiis, 1800, 440, VII, 12–13, 44, 59, 188, 309; Г. Суботић, „Краљица Јелена Анжујска – ктитор црквених споменика у Приморју”, *Историјски гласник* 1–2, Београд 1958, 138–140; В. Живковић, *Проповеднички редови у касносредњовековном Котору*, 71–72; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200–1500*, 134. У рукописном зборнику који се под сигнатуром *II b 21* налази у Рукописном одјељењу Архива ХАЗУ налази се податак о наведеној ктиторској активности краљице Јелене Анжујске. На маргини, дуж тог текста, вертикално, другим рукописом и мастилом записано је “*falsum*” (*II b 21*, 153.).

⁶ В. Живковић, *Проповеднички редови у касносредњовековном Котору*, 71–72; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200–1500*, 134. У овом периоду као истакнути припадник фрањевачког монашког реда у мартирологију овог реда под 7. децембром помиње се Мартин Которанин, који је био познат по активностима сузбијања крстјана у Босни. Настрадао је око 1300. године у мисији код кримских Татара (V. Lupis, *Franjevački samostan Sv. Klare u Kotoru*, 12.)

⁷ Архив ХАЗУ у Загребу, Збирка хрватско – латиничких рукописа и кодекса, *Memorie sulle Bocche di Cattaro concernenti il Culto*, I. d 54., св. I, Странице у рукопису нијесу сигниране. У Историјском архиву града Котора нијесмо могли ући у траг поменутој књизи провидура Лоренца Саламона, из које је учињен наведени препис.

иако у документу одакле је преузео тај податак стоји да је даривање било 1352. године.⁸

Црква Св. Николе коју је саградио Трипо Бућа додијељена је 17. априла 1453. године Братовштини Светог Николе морнара, о чему говори текст уговора који се налази у Статуту те братовштине из 1463. године, због чега се она обично назива Црквом Св. Николе морнара. У том документу каже се да се налазила у улици Св. Агате.⁹ Црква је била смјештена између данашњих палата Пима и Бизанти. Анализом њених остатака констатовано је да се радило о једнобродној грађевини са апсидом. По свом изгледу припадала је типу которских цркава којем припадају Св. Лука, Св. Марија Колеђата, Св. Ана.¹⁰ Иначе, култ Св. Николе био је нарочито распрострањен у Котору, о чему свједочи то што је у њему постајало најмање пет цркава посвећених овом светитељу.¹¹

Исправом која је забиљежена 4. јануара 1352. године у Котору, Белча, жена покојног Трипа Буће, заједно са синовима Павлом и Џивом, при чему

⁸ Податак о поменутом даривању Иво Стјепчевић је преузео из забиљешке о овој цркви, коју је 22. XII 1605. године сачинио бискуп Анђело Баронио, приликом канонске визитације тој цркви. Которски бискуп овај податак преузео је, по свему судећи, из преписа исте исправе која се доноси у нашем раду. За тај препис исправе Анђело Баронио наводи да је у посебној књизи забиљежен 31. октобра 1543. године, у доба Лоренца Саламона: „Accesit Primus cum sociis, ut visitaret capellam Sancti Nicolai confraternitatis nautarum, et celebrata missa de more, Interrogavit quis essent edificatores et patroni prefatae Capellae. Illustris Dominus Marianus Bucchia, qui eam dotavit et edificavit quondam Dominus Triphon Bucchia et nunc patroni pretendunt etsi descendentes ex illa linea, si ipse Marianus Bucchia cum fratribus, ac dominus Teodoricus Bucchia, et dotatio in particulari facta fuit a quondam domina Belcha uxore de domini Triphonis et ab eius filiis prout apparet in instrumento confecto de anno 1352 per manus ser Bartolomei Andreae de Tribus Basilicis Padovani tunc notarii Comunitatis Catharensis, et ad presens reperitur registratum in cancelaria Comunitatis in libro diversorum sub clarissimo domino Laurentio Salamoni die ultima octobris 1543 propter quod instrumentum tenentur fratres conventus sancti Francisci conventualium celebrare unam missam quotidie, at usque minimum celebrant et super hoc proclamatum fuit sub diversis episcopis reverendissimo domino Triphoni Bisantio, ac illustrissimo domino Hieronimo Bucchia, et ut habetur in visitatione regionis de Zuppa prefati fratres tentur cantum vesperum in vigilia sancti Nicolai, et in die missa”. (I Stјepčević, *Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru*, 69, 103 nap. 371; Бискупски архив Котор, *Curia episcopalis*, XI, 93).

⁹ *Liber fraternitatis divi Nicolai marinariorum de Catharo*, fototipsko izdanje sa transkripcijom i prevodom, Kotor 2009, 25–26 (original), 37–40 (transkripcija); V. Živković, „Kult Svetog Nikole u religijskoj praksi XIV–XVI vijeka”, *Međunarodni naučni skup: Dvanaest vjekova bokeljske mornarice, Zbornik radova*, Kotor 2010, 95–102.

¹⁰ I. Lalošević, „Crkva Svetog Nikole mornara u Kotoru”, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* 33/34 (1985–1986), 91–97; S. Vučenović, *Graditeljstvo Kotora*, Kotor 2012, 117. У кафе-бару *Cesare* и данас се могу видјети њени остаци. Када је у XIX вијеку братовштина била укинута, њен главни олтар пренесен је у Цркву Госпе од Здравља, а звоно и данас одбројава вријеме на градском сату.

¹¹ У писаној грађи помињу се: Црква Св. Николе од Вртова (први помен 1289. год.), Црква Св. Николе од Ријеке коју је 1344. године саградио Никола Бућа, поменута Црква посвећена Св. Николи коју је саградио Трипун Бућа, Црква Св. Николе саграђена 1540. године заједно са самостаном доминиканаца, Црква Св. Николе изграђена почетком XX вијека – православна (I. Stјepčević, *Katedrala Sv. Tripuna*, 68–69, 71). Осим у самом Котору, Которани су храмове посвећене овом светитељу градили и у мјестима гдје су имали своје трговачке колоније. Познато је да је у Новом Брду, током осме деценије XIV вијека, неки Которанин саградио цркву посвећену Св. Николи. Она је требало да задовољи вјерске потребе римокатоличког становништва Новог Брда у годинама после Маричке битке, када су Турци почели да нападају новобрдско подручје (M. Gogić, „Rimokatolička župa Novoga Brda u poznom srednjem vijeku”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 56 (2016), 1–26.

Циво наступа и као прокуратор у име свог брата Луке, додјељује капели Цркве Св. Николе у Котору објекте и земљиште. Из садржине исправе види се да се у том тренутку Црква Св. Николе са капелом налазила у власништву фрањеваца, односно самостана Св. Фрање. Може се поуздано претпоставити да им је била намијењена у вријеме док је грађена.

Садржина исправе од 4. јануара 1352. године говори да је у питању тестамент који се односио на завештање *pro remedio animae*. Тај облик побожности био је распрострањен у средњовјековном Котору. У његовој основи налазиле су се молитве и мисе за умрле, за које су састављачи тестамена завјештавали новчана или материјална средства.¹² У овом случају радило се о даривању двије куће и земљишног посједа, уз јасно и прецизно навођење поријекла те имовине и њеног положаја у Котору. У питању су куће које су раније припадале Радогосту и златару Никоју, док је додијељени земљишни посјед раније било власништво Драга Балдуиновог. Которски нотар, као и у другим случајевима када су прилагани посједи и објекти, био је врло прецизан у лоцирању кућа и земљишта који су били додијељени фрањевцима. Сва та добра уступају се са свом припадајућом имовином, без могућности да им то даривање неко оспори, што говори да над објектима није постојало неко потраживање. Заузврат, припадници овог монашког реда били су дужни да служе мису за душу Трипа, ктитора цркве, његове жене Белче и других њихових предака. Величина учињеног даривања утицала је на прописивање обавезе да се миса члановима породице Бућа служи сваки дан, када су фрањевци били у могућности. Овај чин даривања из јануара 1352. године имао је велики значај, што се види из присуства истакнутих чланова реда Мале браће. Даривање имовине извршено је у присуству фратра Михаила, представника провинције Склавоније, и многих других припадника тог реда, од којих је поименице, у статусу гвардијана, наведен само Стефан.

Формулација *pro deuotione Capellae nostrae Sancti Nicolai ordinis Fratrum Minorum dictae ecclesiae* сугерише да се даривање кућа и посједа тичало Цркве Св. Николе, у оквиру које је постојала капела. Постојање капеле Цркве Св. Николе налази потврду и у наставку исправе гдје се каже да мису служе *in dicta capella nostra etc.* Капела ове цркве и њени капелани помињу се у уговору из априла 1453. године, којим се црква уступала Братовштини морнара. У том документу стоји да је капела била власништво самостана Св. Фрање, али и то да све што је приложено у корист наследника цркве припада фрањевцима, чије се власништво над црквом не доводи у питање. Поменути уговором било је предвиђено да наследницима оснивача цркве припада гробница пред великим олтаром, али су је могли користити и морнари. Осим ње, предвиђена је била могућност градње још три гробнице у капели.¹³ Ови наводи из уговора о постојању гробница потврђени су материјалним дока-

¹² Детаљно о овој манифестацији побожности у Котору током прве половине XIV вијеку, гдје су изнијети примјери даривања фрањевцима видјети: В. Живковић, *Религиозност и уметност у Котору XIV–XVI век*, 151–163; Иста, *Лејати PRO ANIMA, Тестаментни Которана (1326–1337)*, Београд 2020. О даривању некретнина црквама које су у средњовјековном Котору чиниле жене видјети: L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, Podgorica 2002, 279–280.

¹³ *Liber fraternitatis divi Nicolai marinariorum de Catharo*, 26 (оригинал), 39, 40 (транскрипција).

зима. Приликом археолошких истраживања Цркве Св. Николе морнара пронађени су остаци четири гроба: један се налазио централно испред саме апсиде, док су три гроба била смјештена по средини цркве.¹⁴

Исправа о чину даривања из јануара 1352. године, како стоји у њој, сачињена је у два примјерка, један намијењен породици Бућа, а други фрањевачкој заједници у Котору. Исправу је саставио которски нотар *Bartholomaeus Andreae de Tribus Basilicis de Padua*. Расположива изворна грађа казује да је он дужност которског нотара вршио у периоду 1350–1356.¹⁵

У вријеме када се одвијало додјелјивање посједа Цркви Св. Николе, на челу которске епископије налазио се фрањевац Адам (1349–1352). Нема сумње да је његова припадност фрањевцима имала утицаја на доношење одлуке о овом даривању, а могуће и да је за вријеме његовог епископата и сама црква изграђена и додијелјена фрањевцима.¹⁶ Њега је наслиједио Домније II (1352–1368), такође фрањевац, за вријеме чијег епископата је додатно учвршћен положај фрањеваца у Котору. Познато је да су 15. маја 1353. године которски фрањевци од тадашње организације морнара добили Цркву Св. Николе од Вртова. Њу је саградила и донирала племићка кућа Драго, а налазила се ван града. Том чину присуствовао је наведени которски епископ, као и истакнути чланови овог монашког реда – кустос провинције Далмације и генерални викар фрањевачког реда.¹⁷ Стицањем Цркве Св. Николе од Вртова, као и неколико година раније истоимене цркве чији су патрони били припадници породице Бућа, оснажен је положај фрањеваца у Котору. То ће бити настављено и у наредном периоду. Писци дјела *Illyricum sacrum* доносе документ којим је папа Урбан V, децембра 1364. године, на молбу комуне, овластио епископа Домнија II да о трошку града припадницама реда клариса сагради самостан на остацима некадашњег бенедиктинског манастира у граду, што је и учињено подизањем самостана Св. Кларе. Иначе, током прве половине XIV вијека припаднице тог реда боравиле су у самостану, за који је изнијето мишљење да се налазио ван града.¹⁸

*
* *
*

Породица Трипа Буће и његови наследници, патрони наведене Цркве Св. Николе, добро је позната у историјској науци. Трипо (*Triphonus*, *Tripicus*, *Tripe*) Бућа припадао је најистакнутијим члановима властеоског рода Буће и уопште которског племства прве половине XIV вијека. Био је у служби српских владара, гдје се први пут помиње 1308. године. Тада су он и Дубров-

¹⁴ I. Lalošević, „Crkva Svetog Nikole mornara u Kotoru”, 94.

¹⁵ Н. Фејић, „Которска канцеларија у средњем веку”, *ИЧ XXVII* (1980), 5–62, 38–39.

¹⁶ D. Farlati, J. Coleti, *Illyricum sacrum VI*, 448; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200–1500*, 52.

¹⁷ D. Farlati, J. Coleti, *Illyricum sacrum VI*, 449; *Liber fraternitatis divi Nicolai marinarii de Catharo*, Pogovor, 157 (M. Milošević, J. Antović). Црква Св. Николе од Вртова предата је 1445. године фрањевцима Св. Бернадрина, оставши у њиховом посједу до 1551. год. (I. Stjepčević, *Katedrala Sv. Tripuna*, 68).

¹⁸ D. Farlati, J. Coleti, *Illyricum sacrum VI*, 451; В. Живковић, „Култ Свете Кларе у Котору (XIV–XVI век)”, *Историјски записи* 1–2 (2009), 97–107.

чанин *Marcus de Lucari* наведени као *nuncii et procuratores magnifici principis domini Urosii, Dei gratia Rassie* код Карла Валоа, брата француског краља. У истом статусу, наводио се и наредних година као особа која је узела учешћа у уступању Пељешца и Стона Дубровчанима и као личност која је у владарево име од дубровачке комуне преузимала новац на име светодимитарског дохотка.¹⁹ Он се, заједно са Томом, сином Павла Томе, као краљев службеник помиње у недатираној статутарној одредби, којом се прописује да су њих двојица, док бораве на владаревом двору, дужни да надокнаде штету коју би Которанин претрпио ако би био опљачкан, оробљен или затворен од стране српског владара, уз плаћање глобе владару и оштећеном.²⁰

У сачуваној дубровачкој архивској грађи као пословни човјек први пут се помиње 1306. године, да би се помињао и наредних деценија.²¹ Которска канцеларијско-нотарска грађа из периода 1327–1336. године садржи већи број података о њему. Трипо Бућа јавља се у њој као истакнути пословни човјек, првенствено као кредитор, а затим и као власник већег броја кућа и земљишних посједа, а што потврђује и садржина ове исправе. Одржавао је привредне везе са дубровачким и талијанским трговцима, ширећи своје везе и на унутрашњост Балкана. Та грађа прве половине XIV вијека нуди податке о његовим пословним везама са људима који се у исправи из 1352. године наводе као ранији посједници кућа и земљишта, а који се њоме дарују капели Цркве Св. Николе. Тако је Трипо Бућа пословао са Радогостом Дудићем, који му је дуговао велике суме новца, као и златар Никоје. Такође, имао је пословне везе и са породицом Драго.²² Врло вјероватно да су, као резултат неких од тих пословних активности, некретнине које се помињу у исправи и прилажу капели цркве постале власништво Трипа Буће и његове породице. Имовина Трипа Буће помиње се и у Статуту града Котора. У одредби из априла 1346. године, која се односи на забрану садње винограда на неким мјестима, наводи се јавни пут (*via publica*) који је ишао под Градец до Црног плата *infra terras Triphonis de Buchiae*.²³ Могуће је да се овдје управо ради о земљишном посједу на којем се налазила кућа која је јануара 1352. године поклоњена капели, раније у власништву Радогоста. Јануара 1352. године није више био у животу.

¹⁹ М. Накић, „Трипе Бућић которски властелин и дипломата средњовјековне Србије”, *ИГ 4* (1954), 3–33; И. Манкен, *Дубровачки њаџрицијаји у XIV веку*, Београд 1960, 162, 433; *Историја српског народа I*, 457, Београд 1994², 457 (С. Ћирковић).

²⁰ *Statuta Civitatis Cathari*, Cap CCCXXVI (De commorantibus in Curia facientibus damnuni alicui), 243–244. Руски историчар О. О. Марков сматра да је ова одредба из 1312–1326. године (О. О. Марков, „Статут гор. Котора (Опитељ изследовања њего историје и источничков)”, *Записки Русског научног Института у Белграде*, I Београд 1930, 122), док су приређивачи превода Статута Котора мишљења да је ова одредба могла настати и до 1329. године када је Тома Павла Томиног саставио тестамент (*Statut grada Kotor II, prevod originala iz 1616. godine sa naučnim aparatom*, Kotor 2009, 18). О Томи Павла Томиног видјети: М. Маловић Ђукић, „Которски властелин Тома Павла Тома”, *ИЧ XLVIII* (2001), 59–72.

²¹ И. Манкен, *Дубровачки њаџрицијаји у XIV веку*, 163, 202, 430, 460–461.

²² А. Mayer, *Monumenta Catharensia I*, Zagreb 1951, № 69, 282, 402, 1299; А. Mayer, *Monumenta Catharensia II*, Zagreb 1981, № 451, 511; Ј. Martinović, *Socijalno-ekonomska struktura društva u Kotoru prve polovine XIV vijeka*, Kotor 2017, 34–38.

²³ *Statuta Civitatis Cathari*, Cap CCCXXIX (De vineis non plantandis in certis locis), 247–248.

Трипов син Павле такође се бавио бројним пословним активностима у Котору, Дубровнику и Венецији.²⁴ Џиве и Лука који су живјели у Дубровнику, ожењени тамошњим племкињама, такође су били пословни људи.²⁵ Када се зна да су ова двојица живјели у Дубровнику јаснији постаје уводни дио исправе из јануара 1352. године, гдје стоји да Џиве даје сагласност за даривање и у име свога брата Луке, који тим поводом вјероватно није долазио у Котор. Четврти син Трипа Буће, Петар, не помиње се у исправи из јануара 1352. године. Он се срета у мањем броју канцеларијско-нотарских исправа прве половине XIV вијека, и као особа која је током четврте деценије XIV вијека за српског краља у Дубровнику куповала тканине.²⁶ Сва четири сина Трипа Буће имала су 1361. године дубровачко грађанство.²⁷ Ова племићка породица, *Trippicus Bucha* и његови синови *Paulus, Petrus Johannes* и *Lucas* помињу се као носиоци земљишних посједа на простору Грбља, након што је октобра 1307. године дошло до његове подјеле, пошто је краљ Милутин уступио ту плодну област которској комуни. Припадници ове породице добили су одређени број карата у двадесет другом жријебу Горњег Грбља.²⁸

Међу особама које су априла 1453. године присуствовале чину предаје Цркве Св. Николе Братовштине морнара, поред представника те организације и припадника фрањевачког реда, као *hereditarii et fundatores Ecclesiae Sancti Nicolai* наведени су поједини чланови породице Бућа.²⁹ У родословном стаблу наследника Трипа Буће, који доноси Ирмгард Манкен, могу се препознати неки од потомака његових синова који су присуствовали том чину додјељивања Цркве Св. Николе Братовштине морнара.³⁰

Неколико година након овог уступања цркве донесене су нове мјере којима се уређивао положај ове цркве. Декретом бискупа Фасеола из 1458.

²⁴ И. Манкен, *Дубровачки њаџрицијай у XIV веку*, 164–165, 434; Р. Ђук, *Србија и Венеција у XIV и XV веку*, Београд 1985, 154, 174; Ј. Martinović, *Socijalno-ekonomска структура друштва и Котору прве половине XIV вијека*, 38–40; Дубровчани су истицали његове заслуге у вријеме када је тај град током седме деценије XIV вијека био у сукобу са Котором. О тим догађајима видјети: *Историја Црне Горе II/2*, Титоград 1970, 9–16 (С. Ђирковић).

²⁵ Р. Ђук, *Србија и Венеција у XIV и XV веку*, 155–156, 174; Ј. Martinović, *Socijalno-ekonomска структура друштва и Котору прве половине XIV вијека*, 40–41. О неким од њихових потомака видјети: Д. Динић Кнежевић, *Миџрације сѣановниџиџа из јужнословенских земаља у Дубровник током средњеје века*, Нови Сад 1995; М. Маловић Ђукић, „Јован Бућа, которски властелин (XIV–XV век)”, *Зборник радова у частџ академику Десанки Ковачевић Којић*, Бања Лука 2015, 381–390.

²⁶ Р. Ђук, *Србија и Венеција у XIV и XV веку*, 122; Ј. Martinović, *Socijalno-ekonomска структура друштва и Котору прве половине XIV вијека*, 38.

²⁷ И. Манкен, *Дубровачки њаџрицијай у XIV веку*, 165.

²⁸ *Znanstvena knjižnica Zadar, ms. 820, Catasticum novum partis superioris et inferiores zuppe de Gerbili*, 66r. О овом рукопису и подјели Грбља видјети: М. Nežirović, „Da li je jedan rukopis iz Zadra iz 1429. godine izvor katastika Liber Legiptionum župe Grbalj?”, *Radovi FF u Sarajevu* 12 (2002), 209–223; М. Маловић-Ђукић, „Котор и подела Грбља у средњем веку”, *Просторно џланирање у југоисточној Европи (го Друџој свејској рајџа)*, ур. Б. Миљковић Катић, Београд 2011, 285–304.

²⁹ *Liber fraternitatis divi Nicolai marinariorum de Catharo*, 25r (оригинал), 38 (транскрипција); V. Živković, *Kult Svetog Nikole u religijskoј praksi XIV–XVI vijeka*, 96.

³⁰ И. Манкен, *Дубровачки њаџрицијай у XIV веку II*, Генеалогске табле, Београд 1960, XIV ВУСНІА. Имена чланова породице Бућа, а које се помињу у уговору из априла 1453. године јесу додатна основа за допуну постојећег генеалогског стабла потомака Трипа Буће.

године, који се налази у Бискупском архиву, дозвољава се да се у Цркви Св. Николе „одвија вјерски живот као у другим црквама и славе сви благодети”. Очито да су се до тог периода њена намјена и коришћење на неки начин разликовали од других цркава. Помен ове цркве налази се и у бискупском катастику, гдје се каже да ће папским опроштајем казне екскомуникације бити ослобођени они који посјете Цркву Св. Николе, помоле се и дају неки прилог.³¹

ПРИЛОГ

Текст исправе од 4. јануара 1352. године којом се капели Цркве Св. Николе у Котору додјељује непокретна имовина:

In Christi nomine amin. Anno eiusdem nativitatatis MCCCCLII die IV januarii. Ego Belze uxor quondam Triphonis Bucchia una cum filiis meis Paulo et Zive, et ego Zive praedictus quam procuratorio nomine fratris mei Lucae quam meo nomine habens ad haec spetiale mandatum damus, et concedimus pro deuotione Capellae nostrae Sancti Nicolai ordinis Fratrum Minorum dictae ecclesiae domum nostram de hereditate que fuit Radogosti super vias publicas (1) et coniuncta cum domo filiorum Joannis. Item sibi damus domum que fuit Nicor (sic!) Aurificis de hereditate coniuncta cum domo uxoris Nicolae Piscatoris et iuxta domum olim Thomae Burgonis. Item damus dicto ordini territorium nostrum quod fuit Dragonis Balduini de hereditate iuxta domum Mathaei Jacogna, et subtus domum Braiani de Belute que omnia praedicta sibi damus segura, et scalumniata cum omnibus pertinentiis et proprietatibus suis, super nos, et omnia bona nostra cum tali conditione, quod fratres dicti conventus teneantur omni die in perpetuum celebrare unam missam in dicta capella nostra dum dicatorum fratrum possibilitas adherit pro anima patris nostri et matris nostrae, ac nostrorum defunctorum, ad haec praesentibus, et consentientibus fratre Michaele Sclavoniae provinciali, fratre Stephano Guardiano dicti ordinis cum multis aliis fratribus conventus. Et de hoc autem sunt duae cartae similes. Actum Cathari in praesentiam iurati iudicis Gregorii Iliae Dragonis, et (2) auditoris Petri Nicolai Bucchiae.

Ego Bartholomaeus Andreae de Tribus Basilicis de Padua Publicus Imperiali auctoritate notarius nunc communis Cathari iuratus notarius hiis omnibus interfui rogatus scribere, scripsi et publicavi.

Ex libro illustrissimi Laurentii Salamono rectoris et provisoris ad kartas 268 t. (3)

(Архив ХАЗУ у Загребу, Збирка хрватско-латиничких рукописа и кодекса, *Memorie sulle Bocche di Cattaro concernenti il Culto*, I. d 54., св. I. Бројеви у заградама означавају странице преписа документа у рукопису, не и самог рукописа).

³¹ L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200–1500*, 254–255.

ЗАХВАЛНОСТ

Рад је настао као резултат активности на реализацији научног пројекта „Слио МАР-Срна Gora на политичкој и културној мапи Европе” који финансира Министарство науке Црне Горе.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Dr. MILJAN GOGIĆ, Research Associate
University of Montenegro
Historical Institute
Bulevar revolucije 5, Podgorica, Montenegro
E-mail: miljan.g@ucg.ac.me

A DONATION OF THE FRANCISCANS IN KOTOR
IN THE MID-14TH CENTURY

SUMMARY: In the middle of the 14th century, the Kotor nobleman Tripo Buća, a prominent businessman and diplomat of Serbian rulers, built a church dedicated to St. Nicholas, intended for the members of the Franciscan monastic order. The church was located between today's palaces of Pima and Bizanti. In January 1352, his wife Belča, together with her sons Pavle and Dživa, the well-known businessmen of the time, donated two houses and land to that church. The document that speaks about that clearly and precisely states the origin of that property, as well as the place where that property is located in Kotor. In return, the Franciscans were obliged to serve daily Mass in the chapel of the church of St. Nicholas for the souls of Tripo, Belča, and other deceased. It was a gift *pro remedio animae*, characteristic of the Middle Ages. The Church of St. Nicholas, built by Tripo Buća, was handed over to the Brotherhood of Boka Kotorska Seamen in 1453, as stated in the Statute of that brotherhood from 1463. That is why it is mentioned in the sources as the church of St. Nicholas the Sailor. According to the right of patronage, members of the Buća family from Kotor, including the descendants of the sons of Tripo Buća, the founder of the church, attended the act of giving. The contract on the handing over of the church to the Brotherhood of Boka Kotorska Seamen provided that there could be a total of four graves in the chapel of that church. This information about the number of gravesites in the church was confirmed by the results of archeological research in the church interior.

KEYWORDS: Church of St. Nicholas, Franciscans, Kotor, Tripo Buća, Belča

Проф. др ЛЈУБОМИРКА КРКЉУШ
Матица српска
Матице срске 1, Нови Сад, Србија
Е-адреса: ljkrljus@sbb.rs

СЛОВЕНСКЕ НОВИНЕ О СРБИМА 1848. ГОДИНЕ: *Allgemeine Slawische Zeitung*

САЖЕТАК: У Бечу су од јула до октобра 1848. године, на немачком језику, излазиле новине *Allgemeine Slawische Zeitung* (Опште словенске новине), које је уређивао Чех Хајнрих Терелбелски, књижевник и лингвиста. Лист је политички припадао левици, а поводом национално-ослободилачких покрета у Хабзбуршкој монархији 1848. заступао је концепцију аустрославизма, опстанка Монархије и њеног преуређења у федеративну заједницу равноправних народа. Лист је објављивао бројне написе о Србима и Јужним Словенима, о мађарској политици према словенским народима и узроцима и току српско-мађарског рата и о циљевима Српског народног покрета 1848. године. Сарађивао је са српским и хрватским листовима и бројним дописницима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Allgemeine Slawische Zeitung*, 1848. година, Словени, аустрославизам, преуређење Аустрије, српско-мађарски рат

Током 1848. године излазиле су у Бечу новине *Allgemeine Slawische Zeitung* (Опште словенске новине). Новине су излазиле од 18. јула до 21. октобра 1848. године, три пута седмично, са мотом „Демократија – федерација слободних народа”¹

У уводнику првог броја *Allgemeine Slawische Zeitung* изнесен је програм листа. „Словен је мрзео Аустрију; он је морао да је мрзи”. Стара Аустрија цедила је вековима гвозденим руком Словену крв из срца. Њен хладни,

¹ *Allgemeine Slawische Zeitung* (Опште словенске новине) уређивао је Чех Хајнрих Терелбелски (Jindřich Terebelský, 1818 – Загреб, 25. XI 1863), књижевник и лингвиста. Пошто су октобра 1848. године *Allgemeine Slawische Zeitung* престале да излазе, Терелбелски је 1849. и 1850. писао у полузваничним новинама које су тада поново покренуте у Оломуцу, где је у то време боравио двор – *Oesterreichischer Correspondent*, а сарађивао је с разним листовима. Писао је радове из области лингвистике. Аутор је књиге о животу чешког националног јунака Јана Жишке (Constant von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, Dreiundvierzigster Theil*, Wien 1881, 287).

немилосрдни систем настојао је да му отме оно што му је најсветије – језик, свест о народности, сећања.

Царевинско веће у Бечу изградиће нову, слободну Аустрију. Погледи милиона Словена усмерени су ка људима, којима су поверили свету дужност да им дају отаџбину коју ће моћи чувати и волети. Царевинско веће треба да изгради установе и законе који ће штитити слободу и поставити је изнад закона и усанова, ради заштите неотуђивих људских права. Царевинско веће треба да уједини и помири супротстављене националне и социјалне елементе – то може постићи слободом и демократијом. Демократији, која ће изградити своје установе полазећи од темеља националних слобода, посветиће оснивачи листа све своје снаге. Истовремено имају намеру да својим новинама измирују, тиме што ће посредовати. А посредоваће тако што ће стање, намере и захтеве Словена отворено предочити немачкој и италијанској браћи, што ће се борити против угњетавања и вероломства, неповерења и надмености, тако што ће се борити за правду и праведно поступати.

Као и у Царевинском већу, тако је и у штампи немачки језик био неопходно средство међусобног општења и разумевања. Због тога ће лист бити штампан на немачком језику.

Уредништво је прихватило Манифест народима Европе првог Словенског конгреса одржаног у Прагу јуна 1848. и објавило га на почасном месту. Пратиће заседања Царевинског већа и стање народа о чијем се положају расправља.

По својим политичким ставовима уредништво је припадало левици, уколико ова признаје основна начела демократије и залаже се за њих. Демократске установе, као слобода, не могу постојати ако се не ослањају на истинску снагу, а то је родољубље и поштење грађана.

Аустрија ће постати савезна држава, чврсти савез слободних демократија. У домаћим пословима сваки народ биће сопствени господар, али ће заједничкој држави уступити онолики део свог суверенитета, који ће јој бити потребан да остане снажна и да може да заштити сваку од својих држава.

Новине ће даље пратити несрећно стање Словена у Угарској, а пуну пажњу ће посветити витешком узлету Јужних Словена. Велики задатак нове Аустрије је оживљавање јужнословенских народа, а то неће бити решено докле год се од Јадранског до Црног мора не рашири дух народне слободе.

Појаву ових новина у Бечу подстакло је и отварање питања такозваног чвршћег прикључења Немачкој, којем су многи Немци озбиљно тежили. Ипак, уредништво није крило да сматра да је Немачка претежно конзервативна и да ће демократска Аустрија схватити свој природни, политички и дипломатски положај и приближити се Француској. То би био савез Француске и Аустрије, против Немачке и против Русије, за слободу.

За три месеца колико је излазио и у 59 бројева, лист је заиста посветио много пажње Јужним Словенима и Србима, као и њиховим настојањима да се изборе за национална права и грађанске слободе.

Текстови које су објављивале *Allgemeine Slawische Zeitung* били су различитог порекла. У великом броју преузимају се из београдских *Србских новина* и из листа *Der Serbe*, који је у Београду излазио на немачком језику, из *Весњника*, који је у Војводини излазио за време Српског народног покрета

и из загребачких новина *Slavenskog Juga* и *Agramer Zeitung*-а. Како има и написа објављених и у *Allgemeine Slawische Zeitung* и у *Der Serbe* може се основано претпоставити да нису преузимани, јер је то обично бивало и назначено, него да су били послани и једном и другом листу. Неки су дописи бивали објављени раније у *Allgemeine Slawische Zeitung*-у него у *Der Serbe*. Све то сведочи о тесној вези и сарадњи која је постојала међу словенским листовима током револуционарне 1848. године.

Новине су имале много дописника, те су многи написи долазили с лица места, што им је давало својство драгоцених извора о догађајима који су се збивали.

Написи су најчешће потписивани иницијалима, ретко пуним именом, или је само назначено одакле се дописник јавља. Аутори су вероватно у великом броју били Срби и Хрвати, што се може установити по самој садржини написа, али и други Словени, понајвише Чеси.

* * *

У првом броју објављен је Манифест Словенског конгреса у Прагу народима Европе.² На његовом почетку истакнут је историјски значај конгреса за Европу и за Словене. То је прво у историји окупљање Словена, делова једне велике породице народа, прилика да се посаветују о заједничким интересима.

Романски и германски народи обезбедили су мачем и силом не само своју слободу и самосталност, него и своје господарење. Словенски народи не теже освајању и владању над другима, него слободи за све. Одбијају све класне привилегије и захтевају потпуну једнакост пред законом, као и једнаку расподелу права и дужности. Словени не дижу свој глас само за слободу појединца у држави, као природно људско право, исто им је тако света и народност, целина духовних потреба и интереса.

С обзиром на Аустрију, конгрес захтева њен преображај у конфедерацију равноправних народа. Од угарске владе тражи се да што пре укине све насилне мере које предузима против словенског становништва у Угарској – Срба, Хрвата, Словака и Русина и да им што скорије обезбеди у пуној мери сва национална права која им припадају.

Манифест се завршава апелом Европи: „Ми, који смо најмлађи, али не и слабији, јављамо се поново на политичкој позорници Европе, предлажемо да се сазове конгрес европских народа ради решавања свих међународних питања; уверени смо да ће се слободни народи лакше споразумети него плаћени дипломати”.

У следећем броју објављен је текст адресе Словенског конгреса цару.³ Европа од 1815. више не постоји. У савременим политичким покретима Аустрија

² “Proclamation der ersten Slaven-Versammlung in Prag an die Völker Europa’s”, *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 1, 18. Juli 1848. У изради текста Манифеста учествовала су четворица учесника конгреса, међу којима и М. Бакуњин и Ф. Палацки. Највећи део написао је Палацки (Milan Prelog, *Slavenska renesansa 1780. – 1848*, Zagreb 1924, 379–381).

³ “Adresse des Slawencongresses zu Prag an den Kaiser von Oesterreich”, *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 2, 20. Juli 1848; “Adresse des Slawencongresses zu Prag an den Kaiser von

је погођена више него друге државе. Само централизована државна власт омогућавала је агрегату различитих народа да се одржи као јединствен државни организам. Такав вештачки организам могао се одржавати само насилним средствима, помоћу бирократске мреже разапете над народом. Развитак појединих народа био је немогућ у том неприродном систему владавине, бивао је потиснут и сузбијан свим расположивим средствима. Аустрија је искусила жалосне последице доследног спровођења таквог система, па ће их осећати и после његовог пада. Народи који су били раздвојени стоје као непријатељи један према другом, поверење и поуздање ишчезли су, финансије упропаћене. Аустријски државни савез све је лабавији, друштвени и грађански односи уздрмани су у својим темељима.

Будућност Аустрије као велике силе зависи од слободног развитка појединих њених народа, нарочито Словена, који су највише трпели од срушеног режима. Равноправност разних народа биће за Аустрију најважније средство да се спасе из ужасног пожара времена, да би из светске буре изашла обновљене снаге и достојанства. Синови великог словенског племена, чије се различите гране радују жуђеној слободи под царевом владавином, желе томе да допринесу својом много пута доказаном снагом и верношћу.

Потом су наведене жеље појединих словенских народа.⁴ На првом месту помињу се Чеси, Морављани, Галичани, Пољаци, а потом се опширно излаже стање Војне границе, положај граничара и измене које је неопходно спровести.

Што се тиче жеља Срба у Угарској, они траже да се изврше одлуке њихове скупштине у Карловцима и друго, да се потврде све одлуке које је привремена влада Српске Војводине у смислу закључка Карловачке скупштине донела и које ће донети.

О Словенском конгресу у Прагу известили су његови српски учесници Привремено правитељство Војводине 24. маја / 5. јуна 1848. Извештај представља изванредно жив опис дочека депутата и тока Конгреса, одушевљење и слогу која је владала: „Славенска ова скупштина сматра се за догађај светско историјски. Славенски народи, који су [се] овде састали показују, да су готови у слогу сви за самосталност своју и борити се. Сви виде, да ће ствар најпосле на оружје доћи, да с ово разправи, и зато сви вичу, да се на оружје справљамо. Ми смо овде нашли ревност за ствар славенску, а та је за ово неколико дана до највећег ентузијазма потенцијата. О Унгрији нико не мисли, да може тако обстати, као што је до сада стајала; сви су уверени, да се она разкомадати мора. Наш поступак у Карловцима сви одобравају и радују се”.⁵

* * *

Садржина листа *Allgemeine Slawische Zeitung* била је у потпуном складу са ставовима и закључцима Словенског конгреса и његових докумената.

неколико редакција, али није до краја завршена и потписана (Milan Prelog, nav. delo, 382).

⁴ *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 3, 22. Јули 1848.

⁵ Конгресу су од Срба присуствовали Павле Стаматовић, Никанор Грујић, Јован Суботић и Ђорђе Стојаковић (Александар Форишковић, „Извештај делегације Срба из Угарске са Свесловенског конгреса у Прагу 1848”, *Зборник за друштвене науке Мајице српске*, 51, Нови Сад 1968, 79–82).

У готово сваком броју било је написа, понекад и неколико, мање или више опширних, који су се односили и на Јужне Словене и на Србе – о њиховом националном питању, политичким циљевима и акцијама, о аустријској политици према јужнословенским народима, о приликама у Угарској и политици мађарске владе. Бројни су били и написи о српско-мађарским односима и о рату. Објављивани су и документи – писма патријарха Рајачића команданту Петроварадинске регименте генералу Храбовском и бану Јелачићу. Било је и написа о делатности српских органа власти формираних током 1848. године.

Лист је објављивао и чланке о догађајима у Кнежевини Србији, као што је била Петровска народна скупштина. Србија је сматрана за узор свим словенским народима, пошто је устанцима успела да се ослободи османске владавине и, што је нарочито наглашавано, јер је прва од свих словенских држава која је имала устав.

У првом броју објављен је чланак „Тежње Јужних Словена”.⁶ У јужним крајевима Европе и изнад Трачког полуострва, пише аутор, живи народ чија је прошлост славна и крвава, али неуспешна, чија је садашњост жалосна, а и безнадежна. Иако су Словенци, Хрвати, Срби и Бугари по пореклу, језику и обичајима један народ, недостајала им је свест о јединству, били су расцепкани, што је неретко био и узрок братоубилачких сукоба и слабости појединих држава према спољашњем непријатељу. Зато нису стекли значај у историји нити снагу да реше велике проблеме народног живота. У суседству немоћног византијског царства могли су Словени, да им није недостајало јединство и централизација, постати господари Трачког полуострва. Српски краљеви начинили су кораке у том правцу, и намере би им успеле, да нису породични потреси и варварска најезда фанатизованих исламских Азијаца још допринели словенском расцепу.

Појединачно, народи нису били способни да се одупру непријатељу. Под непријатељском влашћу остао је један део, физички и морално снажан, али је пао у духовну летаргију. Други део био је присиљен да се ослони на туђинску помоћ и тако изгубио своју независност.

Када су почетком века Срби, без оружја, без новца, без ослоњаца у свемоћним кабинетима започели своју ослободилачку борбу под Карађорђејем, показали су какву снагу духа и срца има слободан народ када се бори против ропства, за оно што му је најдрагоценије. Тада је Јужним Словенима освојила нада – у Србији која има унутрашњу самосталност, демократској Србији, постоји зачетак самосталне војне силе. И у Хрватској се пробудио словенски дух, речју и делом пробуђена је у словенству свест о народном јединству.

Дошло је време, констатује аутор, када је Метернихов поробљивачки германизаторски и мађаризаторски систем већ пао, а други, јаничарски систем турских паша ближи се крају. У том тренутку, наша заједничка свест

⁶ A. S. Brodjanin, “Tendenz der Südslaven” (Тежње Јужних Словена), *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 1, 18. Juli 1848; № 2, 20. Juli 1848. Чланак је нешто касније објављен у листу који је у то време излазио у Београду на немачком језику – *Der Serbe*, № 1, 26. Juli (7. August) 1848; *Der Serbe*, № 3, 9/21. August 1848.

путоказ је наших тежњи. Осећамо се као **један** народ, народ који има **један** језик и једну, странцима нажалост непознату, али лепу, стару и нову богату књижевност,⁷ као народ који је везан и снажном везом – **једном** вером.⁸ Народ који је ојачао, који се, без обзира на досадашњу политичку расцепканост, одликује јединственом, снажном жељом за националном слободом, коју ће извесно задобити, као што је извесно да демократско начело мора победити у Европи. Захтеви које постављамо Европи су: да нам на темељу једнакости, слободе и братства осигура националну самосталност, под чијим год скиптром то буде било, и остави нас да будемо слободни Словени.

Са тог становишта морају се посматрати покрети Јужних Словена, да би се о њима донео правичан и тачан суд. Сме ли се међу образованим Европљанима наћи ико ко би се усудио да замери Хрватима и Србима што не желе Мађарима да препусте монопол над слободом, и што су спремни да радије јуначки погину, него да се нађу у оковима тиранског последника Метерниховог бирократизма – мађарске осиноности!

„Слободни народи и људи Европе! Оружје које смо до сада подизали према југу, нисмо окренули према северу, да бисмо прокрчили пут деспотизму, реакцији и камарили! Горка искуства многих векова, током којих смо беспомоћно сахнули у ропству, током којих су наши вапаји узалуд одјекивали и на западу и на истоку, тежина јарма и тежња за слободом научили су нас да слободу сада морамо задобити или херојски заувек ишчезнути из круга живих народа. Та чежња за слободом вечно је, неоториво јемство пажње, коју ћемо народној слободи увек доказивати, она је поуздано знамење братске љубави, са којом ћемо несебично пригрлити све слободољубиве и некористољубиве народе!”

О ОДНОСИМА МАЂАРА И СЛОВЕНА – СРБА И ХРВАТА

Објашњење узрокâ и оцену словенско-хрватског покрета садржао је чланак објављен 28. јула. Многи листови сматрају јужнословенски покрет за производ панславизма и револуцију против законите власти, а један бечки лист непрестано се труди да Словене прикаже само у **црној**, а Мађаре у **белој** боји.⁹

Али, треба отићи мало даље од Пожуна, Нежидера и Шопрона, па видети Мађаре на њиховим жупанијским конгрегацијама, у општинском животу, на пусти, а не само у бечким кафеима, па се уверити како су неодрживе све похвале које им се одају, а ништаве осуде Хрвата и Словена.

Садашњи немири у Угарској нису проузроковани ничим другим него тиме што су Мађари поставили себи циљ да освоје и подјарме целу земљу,

⁷ То су класична дела из XV, XVI и XVII века, писана у Дубровнику и Далмацији.

⁸ Тврдња о јединственој, хришћанској, вери објашњава се тиме да *Filioque* није тако велика преграда, а народу је углавном непозната. Оно што је видљиво, хијерархије, сакраменти, празници, у обема црквама су једнаки, и разликују се само по обреду. Што се тиче првенства, аутор сматра да ће се споразум лако постићи „историјским истраживањем без предрасуда и јасним одређивањем појма цркве”.

⁹ L. Unverricht, “Zur Würdigung der slawisch-kroatischen Bewegung” (Оцена словенско-хрватског покрета”, *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 6, 28. Juli 1848.

целу Угарску и придружене земље где живе бројни Словени, Немци и Румуни, који треба да напусте свој језик и прихвате мађарски језик и устав заснован на помађаривању.

Што се језика тиче, већ су Угарски сабори, монополизовани од мађарског племства, 1830, 1836, 1840. и 1844. године донели законе, подобне да у свакој земљи где живе бројни народи изазову устанак. Тим законима је из употребе искључен **сваки** језик изузев мађарског, не само у јавном, него и у црквеном животу. Наметнули су их и чисто немачким и словенским местима и присилили их да мађарски језик уведу не само као наставни предмет, него као језик наставе за све предмете, уместо немачког и словенског. Чак и на оним скуповима где су Немци или Словени већина, мађарски језик је искључиви језик расправљања. Тако они схватају **слободу, једнакост и братство!**

Мађарски језик није сродан са другим светским језицима, нити има књижевност чије би познавање било неопходно за европско образовање. Зато се ниједном Немцу или Словену не може замерити што не жели да нешто своје што је **савршено** замени нечим **несавршеним**, што му се још и силом намеће.

Вечна права, која су делимично и **забележена**, на која су се Немци, Словени и Румуни могли позвати, стављена су мађарским уставом ван снаге, постала су неважећа.

Ако код Мађара више не постоје **историјска** права, онда би морала да се признају **природна** права. Ако се негира и ово последње, мора у Угарској завладати **право песнице**, што је у неким областима већ и завладало, а томе је будимпештанска влада додала још (из човечности) и **преки суд**.

Тако је дошло до тога да се Славонци, Хрвати и Срби **подигну**. Њих пештански листови додуше називају **одметницима**, али они су и даље верни поданици свог цара.

Јужни Словени се и даље боре у Италији, желе да буду заступљени у Царевинском већу и подређени аустријском министарству **финансија, рата и трговине**. Сасвим је природно што не желе да се потчине будимпештанској влади, која **деспотизам** проглашава за **слободу** и гази њихова света права!

Ако аустријско Царевинско веће жели да буде начисто са наводним **братским** расположењем Мађара, они би могли бити позвани у Царевинско веће и узети учешћа у расправи о питањима која се тичу Аустрије као **велике европске државе**. Јер, ако Аустрија намерава да остане **велика сила** и учврсти свој положај у Средњој Европи, онда је јасно да не могу постојати једно поред другог **два ратна министарства, два трговачка и два министарства финансија**.

* * *

И уводник 7. броја био је посвећен односима Мађара, Срба и Хрвата.¹⁰ У савременој аустријској политици, у лекцима и часописима и у главама многих политичара одјекују непрестано три речи: Мађари, Хрвати, Срби. Свако о томе говори, пише и суди, али мало ко зна, како ствари заиста стоје. Истина

¹⁰ V., „Magyaren. Croaten. Serben“, *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 7, 20. Juli 1848.

је да је у последње време постало јасније, мада је најмање оних који су способни да просуде, која је страна у праву. Мађари су у Бечу врло познати; то су људи који воле да буду упадљиви, који импонују својом гордошћу и умеју да заблистају својом речитошћу. Богато мађарско високо племство потрошило је много новца у Бечу и стекло тиме глас. Бечлије сматрају Мађаре за великодушан племенит народ. Свака им част, томе не треба противречити.

Бечлије сматрају Мађаре и за либералан, истински слободан народ, за народ који за интересе Беча, Аустрије или Немачке гаји искрено занимање. Томе се већ мора противречити. Народ који је прожет идејом истинске слободе, неће слободу посматрати као монопол, своју браћу која говоре другим језиком неће искључити из круга најсветијих људских слобода, неће оспорити постојање њиховог народа, и то баш у тренутку када се цео свет радује освојеној слободи.

Мађари су, страхујући да ће изгубити своју сопствену народност отишли толико далеко, да су, у настојању да свој мали народ увећају и ојачају изабрали погрешан и неправичан пут: мађарство значи слобода, а словенство ропство. Мађари желе да господаре, то је несумњиво; али онај ко жели да господари мора створити робове, а ниједан слободан човек не поробљава друге.

Зар Бечлије, Немци заиста верују да Мађари према њима осећају искрене симпатије? Мађари су од прадавних времена били непријатељи Немаца; приближили су се Немцима само због тога што их сматрају за непријатеље Словена, па желе да их у ту сврху искористе. Мађари ће бити пријатељи Германа док не ојачају. У том циљу пружиће руку сваком, угушиће сваку слободу, само да они сами остану слободни и да владају. Мађари су некада пружили руку Турцима, непријатељима сваке цивилизације, довели их у сопствену земљу, да би задовољили своје странчарство, своје страсти и понос. Они би то поново учинили да је Константинопољ моћан као некада.

Хрвати су скроман, у патријархалном духу одгајен народ, стрпљив и навикао да много трпи. Не галаме много, али су држави прилично добро служили, о чему би командант Радецки могао штошта рећи. Дуго смо тражили, молили на разним високим местима, да нам се призна достојанство слободног народа.¹¹ На последњем Угарском сабору Кошут је изјавио да под угарском круном може да постоји само један народ, мађарски. Питао је где је та Хрватска! Јадни Хрвати усудили су се да се супротставе привременој мађарској влади. Закључили су чврст савез са Србима, који су у доњој Славонији и у Банату потлачени и прогоњени као и Хрвати, чак и више. Уважене Бечлије не познају Хрвате, можда због тога што не троше хиљаде по Бечу. Турци их добро познају, јер хиљаде Хрвата обезбеђују кордон и чувају и Беч и целу Аустрију.

Познајете ли Србе? Не – одговарају Бечлије! Срби су Словени, живе у доњем делу Славоније, у Срему, Банату у Бачкој. И у многим угарским жупанијама их има, где су расути. У старија времена имали су банове и војводе, изгубили су та права, ослабели су у турским ратовима, а сада их тлаче Мађари, као и све Словене. Зрак слободе, који је кроз стари мрак просијао у Бечу, није ни код Срба остао без последица. Одржали су скупштину у Кар-

¹¹ Писање у првом лицу показује да је аутор текста био Хрват.

ловцима и изабрали себи војводу и патријарха, што су им омогућавала стара права. Мађари су то одмах осудили и послали комесаре. Срби су се изјаснили против супрематије Мађара и тражили признање националних права. Мађари су на то одговорили да не признају ниједан народ осим мађарског. Генерал Храбовски, мађарски слуга, напао је Карловце и тиме започео рат. Срби се боре за своју слободу и народност, сваки правичан човек мора им одати пуно признање и саосећати с њима. До сада је њихово оружје било победоносно. На Драви је већ 20.000 хрватских граничарских трупа и очекује се да ће бан испунити реч дату Србима и похитати им у помоћ. Подићи ћемо мач за нашу браћу и за своје сопствено право, за бољу будућност Југословена. Бог ће бити с нама, пошто нас нису слушали када смо молили, онда ћемо силом потпомоћи оно што је наше вечно, одавно обећано право.

У истом броју објављена је и кратка белешка, под насловом „Југословени“: Мађари се жале на грофа Коловрата, пуковника Фердинандове хусарске регименте, који је пред својим официрима изричито изјавио да се ниједан частан официр не би борио против Срба и Илира, и да он **своју** регименту неће никада повести против њих.

* * *

Једини и најсигурнији начин да се спрече немири у Угарској и рат између Мађара, Срба и Хрвата и постигне мир, по мишљењу аутора другог чланка, је следећи: Мађари морају признати и свечано објавити, да од седам народа који живе у Угарској, Мађара, Немаца, Румуна, Словака, Русина, Срба и Хрвата, ниједан не може у политичком погледу имати предност пред другима. Када се то буде учинило, треба одмах организовати скупштину у којој ће сви ти равноправни народи бити представљени и одлучити како желе да живе према савременим светским начелима слободе, једнакости и братства, један поред другог, под угарском круном и аустријском династијом.

Свако друго решење сукоба који је избио међу поменутиим народима, управо када би Мађарима и успело да на њега оружјем присиле Србе и Хрвате, било би краткотрајно при владајућем духу савременог доба.¹²

* * *

У чланку „Деморалисано Мађарство“ аутор је изложио и покушао да протумачи мађарску политичку идеологију, узроке и мотиве њихове политике према Србима и последице такве политике.¹³

Изреку *Fiat iustitia aut pereat mundus* приписао је аутор Матији Корвину, угарском краљу. На шта се пак ослања садашња мађарска политика и каква је њихова будућност? Неправда, а не право, темељ је на којем Мађари желе да граде своје велико царство будућности. Желе да га граде лажима, лицемерјем, издајом, тиранијом и разарањем.

¹² W. C. K., „Ein Mittel zur Beilegung der Unruhen in Ungarn“ (Средство за изглађивање немира у Угарској), *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 8, 1. August 1848.

¹³ Einer aus der Brut der Serben, „Demoralisierte Magyarenthum“ (Један из српског народа, Деморалисано Мађарство), *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 21, 23. August 1848.

У Европи се већ дуже време води рат између светла и таме, за истину и право, рат против лажи и неправде, рат тираније са слободом. Таква се борба води и између Мађара, заведених и опседнутим духом неправде и тираније, с једне, и јата потлачених Словена, који се боре за право и слободу с друге стране. Борба започета на пољу идеја распламсала се у грађански рат, у којем се Срби, надахнути својом славном, херојском историјом боре, за право, народност и слободу.

Тај накот, Раци, разбојници, како га називају подмукли, лажљиви Мађари, тај племенити народ Срба, подигао се када му је презриво бачена рукавица. Подигли су се као један човек, не само они настањени у жупанијама угарске домовине које су упрљале татарске хорде, него и у областима Србије, Босне, Херцеговине и Црне Горе, да покажу Татарима и изазивачима да пред клеветничким лажовима на пољу стоји витешки народ, а не накот и разбојничка банда, чије јунаке не вуку у борбу за косу као кукавичке Мађаре, који пуштају да се аустријска војска бори за њих.

Окупили су се за борбу против лажи и издајничких клевета, у броју од 90.000 људи под оружјем, спремних да кукавички татарски накот победе или подлегну.¹⁴

Уважавати само себе и свој народ и не признавати ниједан други народ сем мађарског, у данашње време светла и слободе је најсуманутији и најбестиднији егоизам, којег је само пакао могао изродити. Сматрати право и слободу за свој монопол и ова спасоносна начела човечанства присвајати само за себе, за Мађарство, презирући захтеве других народа, то је, мада намењено другима, губилиште изграђено самима себи.

Као што је по свом уставу привилегован као мађарски племић, тако Мађар сада захтева привилеговани положај, права и слободу само за свој, мађарски народ, а Србима оставља избор између очајања и националног уништења. Али су се прерачунали, не познају српски народ. Надахнут духом својих славних предака подигао се Србин и против старог режима и против татарства, мађарски накот изазвао је на борбу народ који ће му, пре или касније, наплатити заслужену казну.

Какве могу бити последице ако се оваква неправда постави у темељ за будућност? Лаж је била и још увек је средство којим Мађари правдају своја недела. Бесрамно се лаже свугде, у Бечу у Аустрији, и у иностранству и код куће, да би се основало велико царство, мађарско царство, сатанско царство угњетених и поробљених народа под мађарским господством.

Кошутовско-мађарски потези у Бечу, касније понашање у Угарској, читава мађарска и од Мађара плаћена немачка штампа, цео систем произвођења клевета и поруга Срба и Хрвата, срамне интриге које се свугде плету ради одбране и учвршћивања неправди опште су познати.

Издаја је последња последица тог поступања „племенитих”, да би се учврстили неправда, бестидни егоизам и безумни монопол над људским правима. Издали су Аустрију, цара и краља, све племените и храбре Мађаре

¹⁴ Поводом оштрих и погрдних израза које је употребио, аутор је у напомени дао објашњење и оправдање: „Докле год мађарска лажљива штампа не престане да благи и у црно боји друге народе, има и српска штампа право, да им сурову истину нештедимице баци у лице”.

и издају оне на чијем снажном, животно свежем племену бујају као паразитска биљка. Свету показују да су издали већину равноправне, снажније, племенитије, храбрије браће, браће која имају богатију будућност, на чији рачун живе свој надувени, разметљиви живот паразитске биљке.

Славни и јуначни српски покрет осујетио је мрачне планове безнадног, деморалисаног, болесног мађарства, спасао Аустрију, којој је мађарски Јудин пољубац наменио пропаст или подређену улогу у савезу народâ. Потресао је надуведеног, властољубивог паразита у корену. Живимо у чврстом уверењу да ће се и храбра браћа Хрвати наћи у отвореној борби.

* * *

„Србин и Мађар” био је наслов чланка у којем је аутор, полазећи од историјских и савремених чињеница, покушао да покаже неоправданост и штетност мађарске политике оспоравања постојања српског народа.

Срби су били ти који су први потресли моћно турско царство и показали свету нови пут, пут слободе. А те Србе назива једна злосрећна мађарска фракција варварском хордом, разбојничком бандом, побуњеницима! Наравно, они јесу побуњеници против привилегованих противника људских права, угњетача народа. Ко је одвајкада био предзиђе продору азијатских варварских хорди? Срби!

Срби су се увек борили за своју слободу и за слободу Европе! И њих мађарски мудраци, апостоли лажи, пискарала и прчвари називају реакционарима и подмићеним оруђем мрачњачке странке. Српска реакција управо је реакција на варварство властољубивих мрачњака и акција за примену људских права, чему тежи ново време. Србе није нико подстрекаоо против Мађара. Српски народ се сам подигао против варварства, да би га савладао и превазишао.

Мађари треба да се осврну на себе саме, да спознају ново време и увиде да се свет препорађа. Као ваљан народ могу се Мађари измирити са другим ваљаним народом, спречити општу пропаст и пустошење земље и зауставити варварски рат до истребљења. Планови помамних властољубаца не могу и неће никада успети.

Срби су показали народима који стењу под деспотским притиском Оријента како се храброшћу, пожртвовањем и издржљивошћу може изборити за отаџбину и освојити слобода. Шака Срба показала је несаломиви дух кроз дуги низ година, у време наполеонских ратова умели су Срби да привуку пажњу европског света, начинили су прву пукотину у моћном турском царству, и својим победоносним мачем донели у своју домовину ловорове венце и маслинову гранчицу. А заслепљени Мађари не желе да томе историјском народу признају да је народ, племе словенског народа.

Мађари треба да потраже пријатељство, а не непријатељство Срба, да спознају вредност тих разбојника, тог слободног, племенитог, храброг витешког Србина; то би им било корисније, него да траже савезнике тамо где их нема.

После пораза на Косову пољу, Срби су јуначки штитили Мађаре и краљевски престо, нису прешли као добеглице и кукавице тамо где су већ живеле

хиљаде њихове браће, него су били позвани, као јунаци, са својим стеговима, развијеним у борби против турског јарма, са својим мачевима, под својим војводама. Добили су земљу, војводство као награду за своја дела, натопљену њиховом крвљу, а сада – сада ти Срби не смеју да буду народ?

Као што је Србин први устао против турског деспотизма, а био, неће рећи издан, али напуштен од целе Европе, а потом изашао победоносно из борбе, исто тако се Србин први подигао и против нових деспота и растерао духове мрака; он је већ дуго у победоносној борби, али је опет, додуше не издан, већ напуштен од Европе.

Али брат, с којим је заједнички дао заклетву, неће га свакако издати. Чудно је, ипак, што тај брат до сада још није навалио.¹⁵ Докле год у Пешти заседа национални сабор, не може се ни помишљати на мир у Угарској. У Угарској може бити само Сабор, јер би иначе национални сабор могао бити и словенски.

* * *

Када су се односи између двора и мађарске владе променили у јесен 1848. године, после почетка оружаног похода бана Јелачића на Мађарску, писале су *Allgemeine Slawische Zeitung* о мађарско-словенским односима и о могућим путевима разрешења оружаног сукоба између Срба и Мађара.¹⁶

Tót nem ember! (Словен није човек!), било је гесло мађарске политике према Словенима који су стењали под њиховом управом. Срамна максима која је исмевала људска права, из које су произлазиле све неправде које је несрећни словенски народ трпео под њиховим неприродним притиском. Оно што је у другим аустријским областима био Немац, то је Словенима у Угарској био Мађар. Тај мото владао је и у XIX веку, прешао је Мађарима у крв и нажалост нашао пуну примену у политичком и друштвеном животу.

И тај Мађар, који је једини у овом веку, при садашњем духу времена, цивилизације и људских права задржао и у срцу и на језику ту срамну девизу, важио је и важи код Немаца за племенитог, великодушног човека, одушевљеног за слободу и ватреног демократу! То је иронија живота!

Наступила је епохална година 1848, слобода је развила крила и залепршала над Средњом Европом. Слободу, једнакост и братство дочекали су сви народи раширених руку – Немци, Мађари и Словени клицали су јој заједнички, али је нису сви разумели и схватили једнако. Како би аристократи и тлачитељи, навикнути вековима на привилегије, могли одједном да се одрекну своје превласти над подјармљеним Словенима и братски их пригрле?

Словени су се узалудно позивали на људска права, на слободу и равноправност које је цар прогласио. Мађари су послали депутацију цару, не да

¹⁵ Аутор је мислио на бана Јелачића и његово оклевање да ступи у рат против Мађара, о чему је био склопљен споразум између Срба и Хрвата.

¹⁶ "Die ungarische Deputation in Wien" (Угарска депутација у Бечу); "Ohne Serben keine Pacifikation" (Без Срба нема успостављања мира), *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 40, 21. September 1848.

би одустали од својих насилних мера, него да би добили потврду. Депутација коју су потом упутили у Царевинско веће, није била примљена. Морало је доћи до проливања крви.

Мађари сад имају две алтернативе: или ће слобода коју су за себе желели бити у истој мери призната и свим народима, или ће ићи у сусрет извесној пропасти.

Чудно је што се немачки демократи још увек држе предрасуда, супротно највишем начелу демократије: „Слобода је изнад народности” и гаје према словенским тежњама за слободом антипатију пуну мржње, углавном из једног јединог разлога, што су Словени који се боре за слободу управо само – Словени. То је вероватно и најважнији разлог њихове симпатије према Мађарима; они се боре само против Словена, а “*Tót nem ember!*” мисли и понеки Немац. Хиљаде доказа о томе пружа сваки нови дан.

Још није касно да се угаси бакља грађанског рата и Угарска крене ка бољој будућности: морају пасти оградe које Словенима бране слободно уживање њихових светих права. Мађар мора савладати своју неподношљиву охолост, која почива на тлачењу других народа, одрећи се својих аристократских погледа и престати непрестано да наклапа о слободи (наравно само о **својој** слободи), а своју љубав према слободи, једној, општој, не само мађарској, и потврдити; из свог вокабулара добровољно избрисати срамно “*Tót nem ember!*”, пре него што буде прецртано крвавим пером. Само тако је могуће измирење!

Што се измирења тиче, оно без Срба није могуће. С којим правом Мађар жели да господари и заповеда над земљом у којој живе толики народи? Хоће ли се позвати на право јачег? Онда је сам себи изрекао пресуду и изузео се, као слабији, из суверенитета над такозваном мађарском земљом. Заборавља, иако је неколико пута био потучен од Срба, да осим оних Срба који су се једним мањим делом већ ослободили мађарског притиска, велики део трупа које предводи бан чине Срби и без њих не може доћи до престанка ратног сукоба. Бан то не може учинити без Срба, јер га обавезују и одлуке Хрватског сабора. Војна граница састоји се највећим делом од Срба. Пред историјом, пред својим царем и краљем, Срби захтевају правду, захтевају да им се коначно дâ војводство, обећано од угарских, а не мађарских краљева.

Без Срба не може доћи до мира, у случају оклевања одазваће се позиву своје браће у српским војним логорима и похитати им у помоћ и мало и велико, из целе Границе, из Италије и одсвуда где их има. Њихова храброст је несавладива, пожртвовање безгранично, издржљивост неисцрпна, јер аустријско-угарски Срби нису сами, своје крвне сроднике и пожртвоване помагаче имају све до Црне Горе. Правичност је једино што Србин захтева, пред судом света и судијом разума.

О односима Срба и Хрватиа

У *Allgemeine Slawische Zeitung*-у било је и написа о односима Срба и Хрвата, њиховом савезу и учешћу у рату против Мађара. У допису из Беча помиње се писање листа *Der Serbe* о бану Јелачићу. *Der Serbe* је био српски

лист који је у Београду излазио на немачком језику, са основном сврхом да европску јавност обавести о правом стању ствари, о правим разлозима српског покрета против Мађара и његовим циљевима.

Аутор, потписан као Брођанин, пише да је други број *Der Serbe* пун замерки бану Јелачићу. Бан је критикован због тога што му се приређују бројне свечаности и пре него што их је заслужио. Његова путовања у Беч и Инсбрук (на двор) не могу се сматрати за јуначка дела, а претеране почести требало би да човека уистину узвишеног карактера пре повреде и понизе, пошто за свој несрећни народ није учинио ништа. Аутор чланка у *Der Serbe* напомиње и да је европска аристократија противник народне слободе, а бан је такође припадник аристократије.

Брођанин је правдао бана – у свакој таквој прилици бан је истицао да свечаности не сматра за израз поштовања њему лично, прихватао их је као признање свом залагању за словенска права. Поред тога, народ није у вишим друштвеним и државним структурама имао ни потпору ни представнике; револуција 13. марта у Бечу и 24. марта у Загребу довела је на чело народа човека који је слободоуман, демократа у правом смислу речи и пријатељ народа, што у свему одговара народним жељама. Да се Јелачић није већ раније, својим делима у Граници и на положају бана доказао као искрени заступник словенске слободе, могло би се посумњати да је у дослуху са камирилом, са заклетим аристократима и у савезу са Виндишгрецом.

Баново оклевање необјашњиво је, али није разлог да се он сумњичи. **Извесно је, да се мора предузети офанзива против ултра-мађарства.** За то има још доста времена. Још није прошао најповољнији тренутак, мада он неће још дуго трајати. Срби се још добро држе, а бан нема довољно новца да се **брзо** опреми. Радечки се неће још дуго вратити из Италије, па не треба узалудно рачунати на његове граничарске трупе. То су чињенице које објашњавају баново оклевање, а да се и не помињу неке друге.

Писање *Der Serbe* о бановој колебљивости било је подржано у једном допису из Брода. „Бан губи време”, пише дописник, „и не могу а да се не сагласим са писањем *Der Serbe*. Одушевљење, које је овде било велико, почело је да јењава, пошто није ничим поново било подстакнуто. Прошле недеље је Бродска регимента **јавно и писмено** одрекла послушност Храбовском, који је зависан од мађарске владе, а вероватно ће Градишћанска регимента учинити то исто”.¹⁷

Из београдских *Србских новина* била је пренета вест да је патријарх писао бану Јелачићу и позвао га да се категорично изјасни: да ли заиста жели да заједно са Србима дејствује против Мађара, и ако жели, нека им одмах пошаље помоћ и сам нападне Мађаре. У супротном случају престаће савез између Срба и Хрвата и Срби ће учинити оно што буду држали да је упутно. Онда ће се видети какав је човек Јелачић и да ли је оправдано поверење које је до сада уживао у народу.¹⁸

¹⁷ *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 25, 30. August 1848.

¹⁸ *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 23, 26. August 1848.

Рај са Мађарима

Оружани сукоби између Срба и Мађара трајали су за све време излажења *Allgemeine Slawische Zeitung*-а, па је лист објавио много различитих написа о рату. Почев од свестраног разматрања политичких разлога који су довели до рата, његових учесника, циљева и могућих исхода и начина вођења рата, писало се и о великим биткама и о ситнијим чаркама, о војним логорима, о бројном стању српске војске и њеном саставу, о српским добровољцима и њиховом вођи Стевану Книћанину.

У броју 4 објављен је допис о стању у којем се налазио Нови Сад, али и први извештаји о ратним збивањима у Војводини.¹⁹ Оружани сукоби почели су јуна месеца, пошто је генерал Храбовски, заповедник Петроварадинске регименте наредио напад на Карловце, 12. јуна.

Српска војска организована је у неколико војних логора: логор код Алибунара, код Перлеза, којим командује Дракулић, логор код Јарка под командом Сурдучког, код Карловаца, код Вуковара и код Сентомаша, свега око 40.000 људи.

Прва велика победа српске војске била је у бици код Сентомаша. Сентомаш је био кључ за Јарак и Шајкашки батаљон. Ако се он буде одржао, свим непријатељским нападима моћи ће бити пружен снажан отпор. Да би се одржао Сентомаш, морала се одржати и Турија, место које лежи на каналу удаљеном пола сата према Тиси.

Битка код Сентомаша почела је 14. јула око 5 сати ујутру. На логор су јуришале три мађарске формације, у броју од око 20.000 људи, гарда, пешадија и хусари. Прво је почела топовска паљба, а потом напад пешадије. Борба је трајала до пола десет. Највећи губитак нанели су непријатељу шајкаши, који су дошли у помоћ, њих 400. Непријатељска страна изгубила је 230 пешадинаца и безброј гардиста. Заплењена су два топа и четрнаест кола муниције. Од Срба није страдао ни један једини човек. То је чиста истина, пише дописник, јер је логор био врло добро опшанчен.

Истог дана посетио је патријарх логор у Перлезу, да би борцима дао благослов. У три сата ујутру следећег дана чуо се први топовски плотун у Новом Саду, а већ увече је стигла вест да су наши, под Дракулићем позвани у Бечкерек, после упорне борбе обеју страна која је тамо вођена. Прва српска бомба запалила је седиште жупаније, али је највише страдао мађарски део града. Прича се да су бечкеречки Срби хтели одмах да се предају, али пуковник Киш са својим хусарима није допустио, мада је касније био на то присиљен. Нешто касније, објављена је вест да је пуковник Дракулић из логора у Перлезу обавестио Главни одбор да ће са јаким снагама опсести Велики Бечкерек. Уколико се не преда, освојиће га на јуриш.²⁰

* * *

Сентомаш, назван после прве велике српске победе Србобран, био је врло важна тачка за операције српске војске, тачка од које је готово зависило

¹⁹ *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 4, 25. Juli 1848.

²⁰ *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 23, 26. August 1848.

успех целог рата.²¹ Из тог разлога Мађари су више пута нападали Сентомаш, покушавајући да га освоје. Нови напад на Сентомаш и Турију предузела је мађарска војска 19. августа, с намером да их заузме по сваку цену. Опис те битке код Сентомаша објавиле су *Allgemeine Slawische Zeitung* 8. септембра.²² Напад је започео рано ујутру 19. августа, са несразмерно јачом мађарском војском, која је по званичним извештајима бројала 40.000 људи и имала 40 топова. Сентомаш је бранило 2.000 људи са 12 топова, а Турију само 1.000 бораца са 4 топа, али тако храбрих и снажних, да чак ни стари Карађорђеви ратници, којих је тамо била неколицина, нису доживели тако жестоку битку. Битка је трајала непрекидно пуних једанаест сати. После дуго времена, граничари су се поново борили за свој народ и за своја сопствена огњишта.

Са петроварадинске стране, из Сирига продро је непријатељ са 10.000 људи и 12 топова, под командом генерала Храбовског. Напад је започео бомбама и гранатама, од којих је једна погодила цркву. На грудобрану је артиљеријом командовао поручник Маринковић и, после битке која је трајала три и по сата, натерао је у бекство непријатеља, чији је најмањи топ био 12-фунташ. Међутим, непријатељ се брзо прибрао и све своје снаге усмерио на српске грудобране код Врбаса – 6.000 људи и три топа. Жестока битка трајала је до 2 сата после подне. Непријатељи су очајнички јуришали осам пута, али су бивали увек потиснути. Коначно им је успело да продру у шанац на левом крилу, али су сузбијени бајонетима граничара, јатаганима храбрих Србијанаца и косама ваљаних Сентомашана. Ту своју смелост скупо су платили. Само испод шанца остало их је више од стотине, нису имали времена ни да их однесу. Са жаљењем мора да се примети да су управо те жртве били браћа Словаци, које су Мађари силом натерали у борбу. Али, даће Бог, осветиће се Словаци, па ће њихова снажна мишица бити употребљена против непријатеља.

У том шанцу бранили су се граничари храбро, са 5 топова. Командовао им је до краја битке лично врховни вожд и јунак Стратимировић и својим присуством преобразио наше ратнике у лавове. Одликовали су се и мајор Петар Бига, тобџија Новак, лајтнант Добановачки и капетан Боснић. Својом смелашћу и неустрашивошћу пружали су пример свим осталим ратницима! Слава њиховим именима!

И од стране Фекетића напао је непријатељ на мост са неколико хиљада људи и 6 топова, али је био одбачен. И са четврте стране, према такозваном србијанском шанцу било је неколико хиљада непријатеља, са намером да после евентуалне победе потпуно униште српску војску.

Та битка заслужује да буде за вечност забележена у српским анализима као спомен и пример за потомке.

Као епилог, поменуће само још нешто: када је један непријатељски официр приликом јуриша први продро у шанац и угледао граничаре, повикао је својим војницима: „Натраг, браћо! Изгубљени смо, ово су прави граничари, они никад не узмичу!

²¹ Сигфрид Капер, нав. дело, 163–171.

²² *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 31, 8 September 1848. Исти напис објављен је и у листу *Der Serbe* који је излазио у Београду на немачком језику 28. августа, па је вероватно одатле и преузет, мада о томе нема назнаке.

Дописник из Пеште јавио је 22. августа о извештају о бици код Сентомаша и Римских шанчева и о стању на фронту, који је краљевски комесар Сенткираљи поднео и о чему се расправљало на седници мађарске владе. Мађари су са 40.000 људи предузели напад на Сентомаш и Римске шанчеве, али су били одбијени три пута, са великим губицима. Три мађарске компаније са неколико топова ишчезле су, не зна се куда. Срби су наводно вешто изградили шанчеве и поставили мине, па су намамили непријатеље, неложалне цару, утопили их или дигли у ваздух. На седници мађарске владе, која је трајала до два сата, министри и посланици скоро су се поклати. Била је присутна маса људи. Најважнија одлука била је да се нареди општа мобилизација. Претходног дана министар војни дао је оставку, али је био приморан да је опозове. О Хрватима се не чује ништа више, до да су прешли Драву и да се приближавају Пешти. Срби су уз помоћ Румуна заузели и Лугош, Карансебеш, Белу Цркву и Вршац. У угарској војсци влада неслога и непослушност. Бечлије у Пешти не смеју ни да се покажу у јавности, јер их страшно псују и прете им: гласно говоре да ће се помирити са Хрватима и Србима, а онда тешко Бечлијама и Аустријанцима.²³

О бици код Сентомаша објављен је и допис из Пеште од 24. августа.²⁴ Пораз код Сентомаша, пише дописник, био је, по поузданим али намерно у тајности држаним извештајима, још тежи него што се у Пешти верује и него што је саопштено. Чувени пештански добровољци разбежали су се и, као што се говори, објаснили да не желе да се боре под генералом Бехтолдом и да ће радије ићи кући. Уопште узев, субординација је у мађарском логору стајала на климавим ногама, слободни Мађари нису могли да се привикну на строги војнички запит и дисциплину. Међутим, ни војне власти нису обезбедиле нагомиланом људству одговарајуће припреме и издржавање, па су и најревноснији били обесхрабрени оскудицом и болестима.

Рат је свугде произвео неминовне последице, што се показало и у расположењу становништва. Пештанске новине су у допису из Вршца 18. августа објавиле да се не треба чудити што обични сељаци, али и припадници виших класа који зрелије расуђују, не одобравају државну политику. Обични људи све чешће говоре: „Када би бар Србијанци победили!“ Дописник тврди да се овакви ставови објашњавају енормним порастом цене соли, чудећи се и сам том податку. Привреда је у целини трпела због рата, и основна, пољопривредна делатност, али и занатство и трговина.²⁵

Поред више мањих покушаја да се Сентомаш освоји, трећи велики напад на Сентомаш предузет је 21. септембра под командом министра војног Месароша. Иако несразмено бројнија, мађарска војска претрпела је после дуге и крваве битке пораз и повукла се, а министар Месарош се једва спасао.²⁶

²³ *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 22, 25. August 1848.

²⁴ *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 24, 29. August 1848.

²⁵ *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 24, 29. August 1848.

²⁶ *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 50, 5. October 1848. *Allgemeine Slawische Zeitung* наводи да су мађарске снаге бројале 50.000, а по С. Каперу било их је 25.000 (С. Капер, нав. дело, 199–200).

* * *

Податке о бројности јужнословенских снага које се боре против Мађара навео је дописник „Са Саве”. Тврди да бројке потичу из аутентичних и непристрасних извора и да су подаци „прилично тачни”. Да се о томе подробно обавести подстакло га је писање *Бечких новина*, где је уз податке преузете из Кошутових мађарских новина стајала примедба – колике мора да су истину јужнословенске снаге, када их је непријатељ тако високо проценио.

Наведени су број и структура посада појединих војних логора у Хрватској граници и у Војводини. У Хрватској граници дуж Драве и у Пожеги има 18.000 граничара, 7.000 припадника националне гарде и добровољаца и 6.176 наоружаних људи. У српским логорима – Карловцима, Черевиху, Сентомашу, Меленцима, Јарку, Перлезу, Сиригу, Делиблату, Панчеву, Земуну и Митровици окупљени су граничари, Србијанци, добровољци. У Панчеву је међу борцима и 300 „српских Цигана”. Укључујући бројке о хрватским логорима, наоружаних људи било је 88.631. Кошут и његове присташе негирају постојање српског народа и називају га фајтом.²⁷ Каква је то пасмина, пита се дописник, која има 88.631 борбеног, наоружаног човека? Осим тога, оно што је врло важно за ту фајту је то што је уз њу цео Шајкашки батаљон, што значи речна ратна флотила са 157 топова.²⁸

Исцрпан опис Шајкашког батаљона, његове историје, територије коју заузима, састава људства, националног и верског, категорија војне посаде батаљона, броја и врсте пловила и наоружања, садржао је чланак објављен 1. септембра. Шајкаши су устали против мађарске владе, и заједно са Србијанцима који су им се прикључили имали 8.000 људи који се чврсто држе иза Римских шанчева.²⁹

* * *

Кратак, али потпун преглед ситуације у Банату пружио је допис 17. августа. Стање се озбиљно замутило. Срби и граничари концентришу се на свим важним тачкама. У једном селу Илирско-банатске регименте између Беле Цркве и Вршца подигнута је 15. августа маса мађарских домобрана на тамо улогорене Србе. Претрпели су велики губитак, а на малодушност тих људи указује чињеница да је њих 1.500 утекло од 46 Срба.

До сада је Румунско-банатска регимента била слободна од било каквог српског покрета. Али 15. ујутру прешло је од Дунава кроз планину око 150 Срба, а компанија која је била спремна да нападне Србе одмах им је испоручила оружје и муницију и предала се. Када је убрзо после тога друга компанија поведена у напад против Срба, отказала је послушност, заробила свог капетана и побратимила се са Србима. Уз врло сумњив дух румунских

²⁷ Фајта (мађ.) – врста, сорта, раса, фела, пасмина.

²⁸ W. Z., “Von der Sаве”, *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 17, 17. August 1848. Мада се говори о аутентичним изворима, они нису наведени и број изгледа претеран. Подаци које наводе историчари креће се око 23.000 (Сигфрид Капер, нав. дело, 115–121; Василије Ђ. Крестић, нав. дело, 184).

²⁹ “Čaikisten-District und die römischen Schanzen”, *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 26, 1. September 1848.

регименти, може се оправдано очекивати да се и оне убрзо масовно придруже српском устанку, па би тако био довршен велики ланац који се у Јужној Угарској затеже против Угарске од Мориша до Драве.³⁰

У вестима из Земуна објављено је да су се римокатолици из Голубинаца и Сланкамена, као и Арнаути из Хртковаца и Никинаца придружили српској војсци. Упућени су у Тител, да би отуда прешли у Бечкерек и Кикинду.

Генерал Храбовски је смењен, тихо се повукао, а исто тако тихо приспео је у Петроварадин нови командант, генерал Благојевић. У гарнизону бесни грозница, многи су оболели, али се не умире; међутим проширила се и колера, за два дана разболела су се шесторица, а двојица умрла.³¹

Из карловачког логора стигле су 22. септембра две важне вести. Бан Јелачић, у чије намере су Срби већ почели да сумњају, замерајући му због његовог оклевања, прешао је Драву и Муру. Друга вест је обрадовала и охрабрила Србе – њихов изабрани војвода генерал-мајор Стеван Шупљикац напустио је Италију и долази да се стави на чело свог народа.³²

* * *

Тешко стање српског народа у Војводовини и сталне борбе које су вођене са несразмерно бројнијим непријатељем подстицало је Србе у свим крајевима да похрле у помоћ. И владика Петар II Петровић Његош био је спреман да понуди помоћ, и о томе су *Allgemeine Slawische Zeitung* пренеле вести из хрватских новина.³³

Несрећни положај српске браће у Банату и њихов устанак против природног тлачења и мађарски напади дубоко су дирнули и епископа Црне Горе, па је обавестио Главни одбор српске Војводовине да је спреман, ако буде заиста потребно, да пошаље у помоћ што већи број својих храбрих горштака. Вршене су и припреме, али је прелазак био отежан, тако да то тога није дошло. У Српском покрету учествовао је мали број Црногораца, углавном оних који су се у то време населили у Шумадији, па су, заједно са добровољцима из Кнежевине Србије прешли у Војводовину.

Још једна вест о жељи владике Петра II Петровића Његоша да пошаље групу Црногораца у помоћ Хрватима и Србима у борби са Мађарима објављена је у *Allgemeine Slawische Zeitung*-у октобра 1848. Владика је намеравао да пошаље неколико стотина Црногораца хрватској браћи у помоћ, али је то изостало услед недостатка бродова. Ипак ће ови слободни синови покушавати да искористе прву прилику да оду до Ријеке, а одатле да похитају на бојно поље, у борбу за слободу њихове српске и хрватске браће.³⁴

³⁰ *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 23, 26. August 1848.

³¹ *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 41, 22. September 1848.

³² *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 48, 3. October 1848.

³³ *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 24, 29. August 1848. Пренесени напис било је писмо Милорада Медаковића *Slavenskom jugu* у Загребу, објављено 17. августа 1848. (Љубомир Дурковић-Јакшић, „Његошева држава и Војводина 1848–1849”, *Гласник Српске православне цркве*, бр. 9–12, 1. децембра (18. нов) 1948, год. XXIX, 133).

³⁴ *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 54, 12. October 1848. И овај допис је потписао Медаковић.

* * *

Осим самих описа битака које су вођене, у вези са бројним стањем, опремом и структуром војски које су у њима учествовале и њиховим стратешким елементима, било је у листу и много описа начина на који је рат вођен, злочина који су били почињени над ненаоружаним, цивилним становништвом, скрнављења храмова, пљачки и разбојништава.

О стању на ратишту објављен је званични извештај Главног одбора.³⁵ Свима је познато да се води рат између Срба и Мађара, да се на ратном пришту пролива крв, а симпатије припадају једној или другој страни. Оно што је несумњиво мање познато је то како се води овај рат, какав је његов карактер, како се која страна у њему понаша, јер нема аутентичних извештаја. Међутим, свако ко у себи има ишта људско, ко је способан да поштедно размишља и осећа, вероватно ће се згрозити када чује како Мађари у борби против Срба бестијално поступају и чине таква злочинства, која би само најсуровији варвари могли починити и за која се у Европи није чуло још од средњег века.

Поменуће се само нека од тих злодела, да би свет из тога могао да закључи и просуди какав је рат који Мађари воде, са крајњим циљем да истребе Србе.

Описан је напад на Футог, скрнављење и уништење цркве, уништење и гажење икона и црквених утвари, масакрирање становништва у Бечејском и Кикиндском дистрикту, где су свештеници најчешће били жртве, бешчашћење жена и девојака, ослепљивање деце.

О свему томе постоје званични извештаји дистриката упућени Главном одбору у Карловцима и веродостојни документи. То све нису чинили само мађарски становници, него и регуларна мађарска војска. То показује да мађарска влада не само да одобрава овакве поступке, него их спроводи намерно и плански. Из тога је јасно видљиво да се Срби у том рату боре за слободу и народност, а Мађари за коначно уништење Срба.

У истом броју објављен је и детаљан опис цркве у Фелдвару, њеног уништења, скрнављења и загађења на начин који је навео очевице да извештај поднесу непосредно Главном одбору, са молбом да о томе обавесте светску јавност, да би сваки правоверни хришћанин, свако ко исповеда хришћанску веру сазнао да непријатељ не намерава да уништи само српску народност, него и да затре њихову веру.

Због тога су дошли да и усмено о томе обавесте Главни одбор, 14/26. јула. Потом је у Одбору начињен записник, који су очевице потписали, а као сведоци потврдили присутни чланови Главног одбора. Препис је начињено и оверио секретар Јован Станковић.³⁶

* * *

³⁵ "Kriegsschauplatz in der serbischen Woiwodschaft" (Извештај са ратне позорнице Српског војводства), *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 15, 12. August 1848.

³⁶ "Hochlöbliches Central-Comité der serbischen Nation!" (Уваженом Главном одбору српског народа), *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 15, 12. August 1848. Овај допис објављен је и у *Србским новинама*.

Патријарх Рајачић писао је команданту Петроварадинске регименте генералу Храбовском о злочинима које су мађарске трупе под његовим заповедништвом вршиле у српским местима према цивилном становништу.³⁷ Описао је низ ужасних свирепости, напомињући да то није ни половина оних које су почињене. Страдали су нарочито свештеници, цркве су скрнављене на нечувене начине, иконе уништаване и гажене ногама. Жене и девојке су обешчашћиване и сакаћене. Пљачкање је масовно, однето је све што се могло однети, остало је разорено и спаљено. Национални рат који су Мађари повели извргнуће се у верски рат, то је чак и неизбежно, уколико та варварства не престану. До сада се српски народ само бранио, али, колико га он познаје, бориће се очајнички за своју веру и народност.

По злочинима које Мађари чине постаје очигледно да имају намеру да сасвим истребе српски народ. Шта ће бити последица? То да ће Срби од Мађара научити занат и почети да узвраћају истом мером. Није право да се два хрabra, племенита народа бацају у пропаст због ћуди усијаних глава, док се српски синови боре као лавови у Италији за очување целовитости Монархије. То ће потврдити маршал Радецки и други заповедници у Италији. Је ли право да мађарска влада назива Србе бунтовницима и разбојницима? Срби желе само оно што им је обећано и потврђено краљевским привилегијама, желе права која припадају свим народима и која траже сви народи. Последњи Угарски сабор угасио је Србима и то последње право, да се називају народом – једино право које им је још преостало од великих царских и краљевских обећања. У време када сви европски народи траже своја урођена и заслужена и стечена права, само се са Србима поступа као са бунтовницима и разбојницима, зато што захтевају своја права.

Срби немају средстава да воде рат, као што има мађарска влада, нити су намеравали да га воде док нису нападнути Карловци, па су били приморани да се бране. Своја права желели су да потраже и остваре законским путем.

Зар нема начина да се постигне частан мир? Српски народ не жели ништа више од оног што им је било давно обећано и уговорено, ништа више од онога што је цар и краљ недавно признао и дао свим народима Монархије. Ако Мађари та права желе само за себе, а све друге народе који живе у Монархији називају сортом или расом, као мушице, ствари или робове, очигледно греше. Срби јесу и остаће верни владајућој династији.

Ако Мађари не буду водили рат против Срба поштујући међународно право, као цивилизовани народи, доживеће да се према њима поступа на исти начин. Исто тако поступаће се и према припадницима других народа који са Мађарима ратују против Срба.

Српски народ никада није намеравао да води рат против Мађара и увек је спреман да закључи мир под одређеним условима. Ако то не постигне, па ни код аустријског двора ни од ц. к. армије не добије подршку и заштиту, Срби ће бити приморани да је потраже тамо где ће је најпре добити. Тада

³⁷ "Schreiben S. H. des serbischen Patriarchen Joseph Rajačić an den Peterwardeiner Commanierenden Hrabovsky", *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 19, 19. August 1848; *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 20, 22. August 1848; *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 40, 21. September 1848.

неће бити чудо ако се баце у наручје Русима или Турцима. У најгорем случају, уништиће при повлачењу све пред собом и пасти са оружјем у руци.

Али ипак, пре него што се то догоди, први корак ће бити да опозову све своје синове из Италије, други – да позову у помоћ све Словене, трећи, да ступе у савез са Карлом Албертом и Италијом, четврти – апеловаће на Немачку, Енглеску, Француску и целу Европу. Када је неко у опасности, хвата се за сламку или за усијано гвожђе. Европа онда не треба да се чуди ако аустријски Срби претпоставе руску кнуту (како Мађари често говоре) или турски буздован мађарском братству, које им прети потпуним уништењем. У том случају Мађари могу последице приписати само себи.

Срби се уздају у бога и своје право да до тих крајности неће доћи. Надају се да ће из овог сукоба изаћи као победници. Ни од чега и на са чим већ су пет пута натерали на повлачење непријатеља, богато снабдеведеног наоружањем. Дакле, не треба их потцењивати.

Патријарх указује и на огромне штете које трпи привреда. Престанком рата уштедело би се много новца и поштедело много живота.

Човекољубље, благостање домовине, добро династије, целокупност Монархије и добро народâ захтевају хитно закључење мира. Сваки дан одлагања наноси огромну штету. Радоваће се ако генерал узме у обзир те ставове.

О Војној Граници

Allgemeine Slawische Zeitung донео је велики број написа о Војној граници. Положај Границе био је нарочито сложен услед промена које су у њеном статусу начињене већ почетком маја. У склопу уступака мађарској влади била је и одлука коју је цар донео у вези с Границом. Царским ручним писмом 7. маја 1848. Војна граница је стављена непосредно под заповест угарског министарства војног.³⁸

Подвргавање Војне границе мађарској влади изазвало је незадовољство и протесте граничара. Главни одбор је после Мајске скупштине, свестан опасности која је Србима претила, упозорио народ на опасност и позвао да се подигне у борбу за слободу и одбрану својих права. Позив је упућен и граничарима, а граничарски официри и подофицири позивани су да се ставе на чело народне војске.³⁹ Многи граничари су се одазвали позиву Главног одбора, а многи су прешли и без позива. Доживљавајући подвргавање Војне границе угарском министарству као својеврсну издају, граничари су масовно отказивали послушност својим командама и стављали се на располагање Главном одбору.

Међутим, Срби, царски граничарски официри, нису се у почетку лако одлучивали да се прикључе покрету, сматрајући га за побуњенички. Многи

³⁸ Царским ручним писмом војним заповедницима на југу Монархије 7. маја, и, коначно 8. јуна су све војне снаге – војска у гарнизонима и Војна граница стављене непосредно под заповест угарског Министарства војног (*Грађа за историју српској јокрејши у Војводини 1848–1849*, Београд 1952, 223, 384–385; Василије Ђ. Крстић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013, 110–114).

³⁹ *Грађа*, 321, 339–343.

су одбили да то учине, позивајући се на верност цару и своје официрске дужности. И они официри који су се на то решили нису ту одлуку донели брзо и без колебања и недоумица.⁴⁰

Један број граничара остао је у својим региментама, па се тако догађало да су се у рату који се повео, борили против својих дојучерашњих другова који су се прикључили народној војсци. Положај Војне границе, односно њена улога у односима између двора и Мађара, постао је нарочито неодређен и нејасан од јесени, када се изменила и политика двора према мађарској влади. Тада је Граница, пре неколико месеци подложена мађарској влади, постала поново део ц. к. војних снага.

Поводом трагичне могућности братоубилачког сукоба међу граничарима објавио је апел својим друговима по оружју пуковник Петар Бобалић, заповедник српско-влашког логора у Делиблату, 26. јула 1848.⁴¹

„У овом тешком времену искушења” записао је Бобалић, „пробудио је добри дух самосвест човечанства тако, да и сваки војник чији дух није зарђао и који је способан за просветљење узвикне – ’Нисам више машина, ја сам слободно, слободно мислеће, слободно делујуће биће, ја сам слободан човек!’ Моје срце пробудило се из дремежа, усправио сам се, стојим отворених очију, просуђујем о свему самостално, као слободоуман човек.

Као и многи међу вама, нисам учествовао у борби начела која је вођена, нисам држао да сам позван за друго сем слепо послушности, а најмање да мислим. Очекивао сам подстицај споља, да као ратник пођем на овог или оног! Тако сам јадно доживљавао свој позив! Нисам имао ни пријатеља, ни непријатеља, ни странку. Непријатељ је морао да ми буде означен, можда и најправеднији, вероватно и најнедужнији!

Пожелио сам ускоро да сам просуђујем догађаје и, на крају, да самостално и делујем. Дуго, врло дуго сам се огледао за неким светлим, чврстим, природним правним, моралним ослонцем, за правцем свог већ до крајности раздраженог духа, за сфером свог деловања и, срећом, нашао сам их. Ово су, браћо, основи мога политичког вјерују: цар и краљ Фердинанд, моћна аустријска држава, срећна краљевина Угарска, света уставност и њене кћери: слобода, једнакост, братство. Тада су се јасно указали моји пријатељи и непријатељи.

Запитао сам се, могу ли као региментски војник часно служити тим светињама, и, горког ли разочарања, закључио да не могу. Не могу за неколико крајцара да жртвујем своја начела и дао сам оставку, али оставку на насиље и тиранију. Своје сам оружје задржао у руци, ради заштите потлачених, на страх тиранији!”

Тако је објаснио ко је, где је и шта намерава. Поменуо је случај изасланика мађарске владе, комесара, којем је предочено, пошто је неколико српских заробљеника обешено, да би према заробљеницима требало поступати хуманије, јер ни азијски народи који се сматрају за сурове не крше више

⁴⁰ Славко Гавриловић, *Срем у револуцији*, 150–170; Љубомирка Кркљуш, *Средишњи орпани власћи у Српској Војводини 1848–1849*, 176–178, 180.

⁴¹ Peter Bobalič, “An meine Waffenbrüder, die gegen mich im Felde stehen” (Мојој браћи по оружју, која у пољу стоје насупрот мени), *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 15, 16. August 1848.

међународно право на тај начин. Један мађарски официр својеручно је мучио заробљенике у Петроварадину. Како Мађари поступају и према другим народима видело се из његове изјаве: „Што се мене тиче, треба обесити све које сте заробили у Карловцима, они иначе нису Мађари, него Швабе!”

Мађари законом присиљавају све народе у Угарској да се заувек одрекну свог имена, за оне који другачије мисле дижу вешала. Они, који су прави издајници устава, бацају у тамницу и вешају словенске заробљенике.

Мађарска прозелитска, странчарска влада троши немилице, противу-ставно, државну имовину, чије су две трећине стечене знојем Словена, Румуна и Немаца, у корист једне мађарске фракције, ради подјармљивања свих осталих народности у Угарској.

„Непријатељи човечанства, слободе, једнакости и братства, устава, уставног владара и краља, оца свих народа, и моји су непријатељи, па сам стао, као заповедник банатског делиблатског српско-румунског логора на чело свог храброг, поробљеног народа који тежи слободи.

Јесмо ли ми разбојници? Ако се боримо у име и за славу нашег цара-краља, ако не желимо ништа друго, до да живимо као један јединствени, признати, историјски, бројно, врлинама и заслугама утемељен народ?

Са жалошћу гледам вашу обесхрабреност, као и многе Пољаке, Чехе, уопште Словене, а не мање и Немце и Румуне чија рука служи Мађарима, да нас мучки убијају. Зар вам је више стало до ваших плата, него правде, славе и опстанка ваше племените народности. Желите ли да изневерите мајчино млеко, презрете своја наслеђена имена и постанете својина узурпатора, Мађара? Зар мислите да ће вас Европа сматрати јунацима, ако из тога изађете и као победници? Мислите ли да подјармљивање народâ у овом уставном времену може још дуго опстати? Странка потлачених словенских племена у Угарској страховито ће се умножавати, па ћете на крају морати да је нападнете, али без славе, само као страшљивци, који су се егоистично прикључили јакој, иако неправедној ствари.

Засада вас уверавам, да никога од вас не сматрам за непријатеља, него за заблуделог и неодлучног; али ако наступите на пољу против мог народа, онда опростите браћо, што ћу се за одбрану свете ствари свога потлаченог народа свим расположивим средствима борити и против вас, своје иначе драге браће по оружју”.

* * *

Allgemeine Slawische Zeitung објавио је изјаву граничара Бродске регименте. Граничарски народ Регименте изразио је на скупу 17. августа своју приврженост уставном владару и аустријској Монархији и изјавио да се неће повиновати наредбама мађарске владе. Зато одриче послушност про-мађарски настројеној Петроварадинској генералној команди и подвргава се наредбама хрватског бана, фелдмаршал-лајтнанта барона Јелачића.⁴²

Колико је нејасна и компликована била ситуација Војне границе после њеног подвргавања мађарској влади, показује и одлука официрског кора

⁴² *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 31, 8. September 1848. Ова је изјава објављена и у 6. броју *Der Serbe*, 30. августа (11. септембра).

осечке тврђаве од 31. августа. По наредби мађарског министра војног и налогу команданта генерал-мајора Јовића требало је да осечка тврђава буде предата Мађарима. Цео официрски кор гарнизона тврђаве одбио је то, са образложењем да се ради о царском, државном добру које припада целокупној Монархији, па према томе тврђава у сукобу између Мађара и Хрвата мора остати неутрално тле. Мађарски покушај заузимања тврђаве сматраће за објаву рата против Хрватске. Ако пак Хрвати повреде ту неутралност, биће то протумачено као непријатељски акт према цару и целокупности Монархије и у том случају ће се и њима супротставити и узвратити. О свом ставу обавестили су и владу у Бечу, као и мађарску владу у Пешти.⁴³

* * *

О једном случају када су се граничари нашли на противничким странама упечатљиво сведочи опис учесника у знаменитој бици код Сентомаша. Рано ујутру, 19. августа почео је артиљеријски напад непријатеља и пешадија је почела да се приближава. Заповедник батаљона пуковник Петар Бига истакао је царску заставу, али је то било узалудно. Када су непријатељи били већ близу шанца, чула се и команда њиховог официра: „Ступај!“. Пуковник Бига наредио је да се поново завијори застava, не желећи да допусти да се граничари боре против своје браће по оружју, али ни то није успело. Граничари нису желели да зарију бајонете у груди своје браће, па су се послужили једним безазленим средством – бацали су им прашину у очи да их тако удаље, што им је и пошло за руком. Отворивши потом ватру, испалили су плотуне изнад њихових глава. Ако је и било губитака у противничким редовима, морали су бити безначајни.

Ипак, свој опис закључио је претњом да следећег пута неће бити поштеђени, јер се ниједан граничар неће дати заробити и обесити од Мађара.⁴⁴

* * *

О граничарима и њиховом правима писале су *Allgemeine Slawische Zeitung* крајем септембра 1848.⁴⁵ Чланак је био одговор на тврдњу у немачкој штампи да Граница правно припада Угарској.

Када би то било тачно, господарили би над Границом Мађари (не Угри), а јадни граничари били би покмећени и помађарени. Било је једно време у историји, када је та област, која чини чврсти грудобран Аустрије, била празна, опустошена и ненастањена земља, напуштена од мађарских великаша, после ужаса турских ратова.

Да је султану пало на ум да ту земљу насели и потом правно захтева за себе, цео свет би ћутао, па би граница припадала делом Босни, а делом Србији. Али судбина је одлучила другачије. Максимилијан II, из аустријске хабзбуршке линије, заузео је земљу, населио је избеглицама из Турске и предао

⁴³ *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 32, 10. September 1848.

⁴⁴ *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 32, 10. September 1848.

⁴⁵ Ž. . . k Fr., “Der Gränzer und sein gutes Recht” (Граничар и његово право), *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 45, 28. September 1848.

као наследни посед Карлу II, који ју је војно организовао и изградио тврђаву која је добила и његово име – Карловац. Угарска је у то време и још 100 година после тога била, са својим круновинама, изборна краљевина, а Граница наследни посед хабзбуршке куће.

Пошто је подрбно изложио сложену династичку структуру хабзбуршке куће и аустријских наследних и других земаља, аутор је закључио да између Угарске и Границе одувек постоји само веза династичке уније, тј. везује их само личност истог владара. Граница је према Угарској у истом положају као Угарска према Аустрији. Околност што Граница штити Угарску није ни награда Угарској, ни њена заслуга, нити доказује да је Граница установљена да штити само Угарску, него и Аустрију, али не само ни Аустрију, него и Европу од турских хорди. Граница не припада Угарској ни по народности, јер су граничари скоро искључиво Срби и према томе најпре упућени на Србију. Како онда Граница може припадати Угарској?

Граничари су два века за Аустрију стражарили, борили се и побеђивали; за Аустрију су бивали десетковани. И када је мађарска партија успела да изнуди себи владу, и почела да гради слабу, трошну колибу поред једног колоса, очекује да ће се Граница везати за ту бесну, надувену странку? Аустрија, за коју су граничари тако често крварили, одгурнуће их? Не! И ако мађарска хидра после ове крваве борбе поново дигне главу: граничар има своје право, а бог штити праведне.

* * *

У једном од последњих бројева *Allgemeine Slawische Zeitung*-а објављена је вест о стању српске војске, али су потом постављена и битна питања о узроцима рата и онима који су за њега одговорни. О томе је писао дописник из Карловаца 27. септембра, потписан као „Чешки емигрант”.⁴⁶

После одбијеног последњег мађарског напада на Сентомаш, те српске Термопиле, нису Мађари покушавали нове нападе. Организација српске војске све је боља, обука и дисциплина напредују, у српским војним логорима влада узорни ред. Број српских бораца расте уз дана у дан, њихова храброст и борбеност изазивају дивљење.

Наравно, тај крвави, разорни грађански рат требало је да се избегне. Дописник зато поставља суштинско питање – зашто је цар у почетку Мађарима дао све, а Србима ништа, баш ништа? С којим правом је потпуно испустио узде у Угарској, а да претходно није осигурао да се Словенима мирним путем обезбеде народност и језик, које су потврдили његови претходници. С којим је правом Србима ускратио потврду Војводовине, патријархата и свих осталих њихових права које су раније владари Угарске обећали и потврдили? Како су се, најзад, мађарски букачи, галамећи о демократији и радикализму, усудили да покушају тако подло да подјарме угарске Словене, а нарочито племените Србе. Какву нпр. предност имају ти монголски уљези над Србима, који су и раније живели на панонским просторима? Постоји ли нешто за шта Срби можда треба да захвале Мађарима? Не, напротив! Оно

⁴⁶ *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 53, 11. October 1848.

мало културе којом Арпадови бркати синови могу да се похвале потиче само од Словена!

И ко зна, да није било јуначних Срба, можда би сада уместо Баћањаија и Кошута на кормилу државе у Будимпешти био Мула Мустафа Ефенди или неки други ренегат, и уместо на мађарском писао законе на неком другом полуварварском језику.

Срби су оставили станишта својих очева због своје урођене слободољубивости. Изабрали су да радије живе у туђини, него под турском влашћу. Претпоставили су немирни, тегобни живот, живот пун тешког рада и крвавих борби угодном, мирном и безбрижном животу у својој отаџбини, јер би то био живот у ропству и потчињености. Први српски досељеници дошли су у Срем, Бачку и Банат из Рашке области (отуда назив Раци), под вођством свог патријарха, рашког архиепископа Арсенија Чарнојевића, и епископа Исаије Ђаковића. Следили су их многи исељеници из других српских области и из Бугарске, Херцеговине и Албаније.

Подредили су се својом вољом аустријском скиптру, више су допринели државном саставу Аустрије, укључујући и Угарску, него што су од ње тражили и добили. Добили су област, не нарочито велику, опустошену тешким ратовима, земљу коју су својим рукама претворили у садашњу, обрадиву и плодну.

Само номинално под заштитом угарске круне, морали су да науче да *de facto* чувају сами себе. Довели су много корисних, вредних и имућних грађана, марљивих и вештих занатлија и делатних трговаца. Својим сопственим телима и снажном војском образовали су непремостиву брану против турских инвазија, много су пута одбили моћне турске војске са угарских граница и били у непрестаној борби са мухамеданским хордама, које су раније својим походима продирале до срца Угарске, а сада биле заустављене од Срба, тог несавладивог живог предзиђа Аустрије и хришћанства.

Срби су приликом досељења поставили држави, која је од њих имала толико користи, услове, које је тадашњи цар и краљ Угарске Леополд I прихватио и потврдио двема царским повељама. Најважније тачке биле су Србима обезбеђење народности и цркве, патријарха, војводовине и сопствених конгреса. Леополдинске привилегије потврдили су и каснији цареви и краљеви. Када су ове године у мају Срби већали у Карловцима, Рајачића извикали за патријарха, а Шупљикца за војводу, вриснула је Угарска због одметништва и издаје. Вођен тракама са меденог месеца, Храбовски је бомбардовањем Карловаца, уморствима и паљевином изазвао Србе на бојно поље. Последнице тог грозног корака обиле су се о његову главу.⁴⁷

На крају обавештава да је Книћанин поново одбио мађарски напад на логор у Томашевцу; улани који су стационирани у Врбни одрекли су послу-

⁴⁷ Алузија на чињеницу да се Храбовски годину дана пре избијања револуције оженио младом женом, Мађарицом, која је на њега имала снажан утицај. Храбовски је касније био оптужен што је тврђаве Петроварадин и Темишвар предао Мађарима и што није предузео мере које би можда спречиле свирепо убиство краљевог изасланика грофа Ламберга. Војни суд је 1850. осудио Храбовског на смртну казну, али је она преиначена пресудом више инстанце на десетогодишњи затвор. Казну је издржавао у тврђави у Оломуцу, где је и умро 1852. године (С. von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Neunter Theil, Wien 1863, 351–352, 353).

шност мађарској влади и изјавили да се неће више борити против своје браће Срба. И Вршац је капитулирао.

Вести о Кнежевини Србији

У броју 12 *Allgemeine Slawische Zeitung*-а објављена је вест о одржавању Народне скупштине у Кнежевини Србији. Скупштина је одржана 11. јула у Крагујевцу. Кнез Александар је са владом изложио пред посланицима своју политику, а после четири дана саветовања прихваћене су све мере владе и Скупштина је распуштена. То је значајан корак, чије ће последице убрзо наступити. Само у важним приликама окупља се цео народ на овакав начин, као један човек, где свако мора да буде обавештен, о чему се ради и где је потребна општа сагласност.⁴⁸

Поред ове кратке вести, Народној скупштини у Србији посвећен је чланак и у једном од следећих бројева.⁴⁹ На самом почетку аутор истиче чињеницу која је међу словенским народима несумњиво будила живо занимање и симпатије за Србију, њен положај, политичке прилике, унутрашње и спољашње – Србија је прва од словенских земаља која је добила уставно уређење. Зато су према Србији окренути погледи Словена који су притиснути османским деспотизмом; са истим осећањима на њу гледају и Јужни Словени аустријског царства, које је угњетавао Метернихов систем и мађарски притисак. На Србију чежњиво гледају и други Словени, нешто мање него они у Турској и Аустрији, али ипак оковани Словени. Србија има лепу будућност, она оправдава наде свих Словена. То су били разлози што има тако много интелегентних и национално свесних Словена свих племена, који су, често запостављајући личне интересе, изабрали Србију за простор свог деловања, предвиђајући да ће њен напредак утицати просветљујуће на свеколико словенство. Ако је Србија још пре најновијег европског преокрета била за словенство тако значајна, морала би после њега важност те земље бити још већа.

Српска влада потпуно је схватила свој узвишени задатак. Ако се само посматра садашњи језик српских новина, владиног органа, и упореди са оним од пре годину дана, биће све јасно. Зато је са нестрпљењем очекивана скупштина – на њој је требало да се народу пренесу владина основна начела. Међутим, судећи по првим вестима из Крагујевца које су саопштиле *Србске новине*, било је очигледно да су се у Скупштини десили догађаји које се званични орган устезао да објави.

Војвода Вучић најавио је непосредно пред одржавање скупштине да ће се захвалити и потпуно повући из државних послова. У целом словенском свету цењено је Вучићево име, а у Србији је он обожаван, као ослободилац од Милошевог тиранства. Због његове најављене оставке страховало се од народног незадовољства, па је наређено да се на скупштину не сме доћи са

⁴⁸ S. E. B., "Serbien", *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 14, 8. August 1848.

⁴⁹ "Die Skupština (Volksversammlung) in Serbien", *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 16, 15. August 1848.

оружјем. Међутим, сам Вучић дошао је наоружан, праћен својом телесном гардом. Поред тога, и окружни начелници Београда и Крагујевца довели су у скупштину наоружане људе, па је та Вучићева партија бројала око 1.000 људи, међу којима је било и београдских трговаца, који су сматрани за познате смутљивце. Први захтев те странке био је да се изуче људи који су Вучића наводно увредили и приморали да понуди оставку.

Кнез је на тај захтев реаговао снажно и енергично, показавши се тог пута као прави Карађорђевићев син – држаће се Устава и, ако треба, браниће га животом. Народ је сазвао да се саветује о приликама овог узбурканог времена, а не да решава личне несугласице. Спреман је да се на суду размотре Вучићеве оптужбе. Народ је био задовољан, али Вучић није, изјавивши да не може даље да служи са онима који су га вређали. Потом су оставку дала тројица које је оптужио – Алекса Јанковић, директор у Министарству спољних послова и сенатори Стеван Книћанин и Лазар Зубан, увиђајући да морају спречити насиље. Скупштина је после тога распуштена.

Тако стоје ствари у Србији, закључује аутор, разочаран Вучићевим поступком. Вучић, велики човек, овог пута је својим егоистичним ситничавим поступком бацио искру раздора у народ, народ који управо сада треба да буде јединствен. Вучић и његова партија не смеју да мисле да се Србија може и даље кретати старим уходаним путевима. Добро Србије добро је целог Словенства, ако Словенство победи, препородиће се са њим и Србија, у једном подмлађеном, лепшем лику, али ако падне Словенство, пашће и Србија за једно дуго, можда и вечито време. Јер садашња словенска борба је борба на живот и смрт. Уједињени смо све, разједињени смо изгубљени. Време поставља веће захтеве него што су они који се могу остварити интригама. Време је када само мач у руци у жестокој борби може одлучити, а вође у њој могу бити само они који непријатељу гледају у очи, храбро и право.

* * *

Већ само постојање устава у Кнежевини Србији изазивало је симпатије словенских кругова према Србији и наде да ће њен пример подстаћи промене и у њиховим земљама. Аутори чланака о Народној скупштини одржаној 11. јула 1848. године (Петровској) приписали су стога Народној скупштини у Србији улогу коју она тада није имала. По Турском уставу, који је у Србији био на снази, није било предвиђено постојање Народне скупштине као органа власти. На Петровској скупштини, првој скупштини сазваној после пет година, постављен је захтев да се скупштина редовно одржава, као и неколико захтева који су били последица нових економских и политичких односа, међу којима и слобода штампе. Прихваћено је само неколико ситнијих захтева. Најважнији, да се Народна скупштина уведе као стални орган власти, није био прихваћен.⁵⁰

⁵⁰ Јован Милићевић, „Србија 1838–1868”, *Историја српског народа*, V књига, I том, Београд 1981, 274–275.

О српским народним орјанима властии и њиховој делатности

Allgemeine Slawische Zeitung објављивао је и вести о српској организацији власти која је у Војводици била формирана после Мајске скупштине и о њиховој делатности. Тако је у целини објављен проглас који је Ђорђе Стратимировић упутио становницима Баната. Када је Стратимировић 11/23. јула 1848. заузео Панчево, издат је већ сутрадан, 12/24. јула, проглас свем становништву, не само Србима, већ и Словацима, Хрватима, Мађарима, Румунима и Немцима.

Становницима свих места, припадницима свих народности и вероисповести биће зајамчена пуна безбедност, уколико не буду поступали непријатељски према српском покрету. Стари органи власти (граничарске генералне, региментске и месне команде и магистрати) укидају се, а уставнољују се нови, народни месни одбори. Одбори ће водити месне послове непристрасно и правично, управљаће боље него што су то чиниле догаше војне и жупанијске власти. Уколико месни одбори не буду могли да реше нека питања, становници ће се обраћати Окружном одбору у Панчеву, а потом се могу жалити и Главном одбору у Карловцима. Њихов службени језик треба да буде језик становника који чине већину у месту. Тим путем ће се издавати и налози – од Главног одбора, преко Окружног до месних одбора.⁵¹

* * *

У допису из Земуна објављена је вест да је мађарска влада конфисковала средства Матице српске и школског фонда. Необично је, примећује дописник, што се то уште не помиње у пештанским српским новинама Теодора Павловића. Исто тако, Павловић није објавио да су Мађари именовали будимског епископа за митрополита, пошто су сменили доброг патријарха Јосифа Рајачића. Срби су имали бар то право, да на народној скупштини сами изаберу свога патријарха. Сменили су га због тога што није дозволио да народ постане робље.⁵²

После Мајске скупштине патријарх је на челу српске депутације, пренео цару, који је тада боравио у Инсбруку, склонивши се од револуционарних немира у Бечу, молбу да се потврде одлуке скупштине. Цар је то одбио, са

⁵¹ “Der Ober-Heerführer der serbischen Nation”, *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 20, 22. August 1848; József Thim, *A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története I–III*, Budapest 1930–1940, II, 563–565; Сигфрид Капер, *Српски њокреи у Јужној Угарској 1848–1849*, Београд–Ваљево 1996, 148.

⁵² *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 14, 11. August 1848. Вест је пренета из загребачких новина. Матичини чланови почели су се разилазити из Пеште већ у августу, а Теодор Павловић напустио је Пешту међу првима, склонивши се у Беч. Претила му је опасност због писања *Свеобшћих јуџословенских и сербских народних новина* (Василије Ђ. Крстић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, Нови Сад 1980, 45–46). Последња седница била је одржана 31. августа 1848. На њој је најважније питање било обезбеђење имовине Матице и Текелијанума. Што је Матичина имовина сачувана заслуга је искључиво њеног актуара Суботе Младеновића који је остао у Пешти (Живан Милисавец, *Историја Матице српске, I део, 1826–1864, 634–635*). Очигледна пристрасност према Павловићу може указати и на нетачност вести о конфискации Матичине имовине, која се у *Историји Матице српске* не помиње.

образложењем да се ради о незаконито сазваној скупштини. После тога је, на захтев мађарске владе, Рајачић био збачен са митрополитског достојанства и управа митрополије поверена будимском епископу Платону Атанацковићу.⁵³

О својој смени написао је патријарх изјаву која је у два наставка објављена у *Allgemeine Slawische Zeitung*.⁵⁴ Пошто је у најновијим бројевима скоро свих јавних листова била објављена наредба палатина надвојводе Стефана од 2. августа којом се патријарху због наводног противљења закону, царским наредбама и наредбама владе, у царево име одузима достојанство митрополита и привремено поглаварство цркве поверава епископу бачком Платону Атанацковићу, патријарх је 23. августа упутио писмо палатину Стефану.⁵⁵

Патријарху је стављено на терет што је допустио да се 1. маја одржи народна скупштина, која је била незаконито сазвана, па стога њене одлуке нису легалне. Патријарх се чуди што се у уставној држави уопште може и постављати питање зашто се овде или онде одржавају јавна саветовања народа? Пошто је изложио све околности око сазивања скупштине, задржао се на најважнијој оптужби – да је српски покрет усмерен против државе и престола. Одлучно одговара да није, позивајући се на голе чињенице.

Пошто се скупштина разишла, Главни одбор је у Карловцима мирно радио на спровођењу њених одлука. На мирне Карловце, на грађане који су се спремали у цркву да прославе празник свих хришћана, напад је почео 12. јуна, по наредби команданта Петроварадинског гарнизона Храбовског. Три сата је град гађан из тешког оруђа, 16 кућа је спаљено, људи су бацани у ватру. За три сата дивљања разуларене мађарске солдате поочињена су таква зверства да су грађани и после њиховог повлачења дрхтали од ужаса.

Не треба се чудити што су се после тога свугде зачули узвици „На оружје!“, „Истребиће нас!“, и што је Граница, где Срби масовно живе, поседнута. Народ се није побунио, он је само настојао да се сачува од сличних ужаса.

Народ не жели ништа друго осим остварења својих привилегијалних права, а док му то од стране владе не буде допуштено, мора бити на опрезу, јер му, уместо одобравања пред богом и људима оправданих жеља, прети смрт и уништење. Бунтовником се може назвати само онај ко се супротставља земаљском господару и његовим наредбама, а не онај ко своју народност брани и чува од другог народа у истој држави.

Ако народ штити своје право, стање у којем се налази не може се назвати побуном, него самоодбраном. Народ не жели одвајање, одан је истом владару, признаје исте законе који важе за остале народе, само не допушта

⁵³ Јован Радонић, нав. дело, 22.

⁵⁴ „Erklärung des Patriarchen Joseph Rajačić“, *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 33, 12. September 1848; № 34, 13. September 1848.

⁵⁵ Јован Радонић наводи други датум патријарховог писма – 21. август. Кратак цитат текста на немачком језику донекле се разликује од оног објављеног у *Allgemeine Slawische Zeitung*. Радонић не наводи прецизно извор, али се свакако радило о оригиналном документу, тако да је текст објављен у листу вероватно био нешто скраћен препис (Јован Радонић, „Патријарх Јосиф Рајачић – поводом 90-годишњице Српског покрета 1848 –“, *Лейпцигска Мајници српске*, Књ. 349, Св. 4, април 1938, 245–246).

да га други народи са којима живи, угњетавају његову народност оспоравају и газе. Народ жели да ужива законом изречене слободе, да сарађује са свима и да буде подређен само владарској кући. Дотле, док се све не уреди, народ ће бити на опрезу, јер је, на своју велику жалост, увидео да се ради на његовом потчињавању, ако не и потпуном истребљењу.

Неистинито је да је он [патријарх] подстицао народ на устанак, јер је у то време боравио у Инсбруку и у Загребу, где је болешћу био везан за постељу. Увек ће бити уз свој народ, као његов пастир и никада неће чинити ништа осим онога о чему ће једном положити рачун свемогућем, што је дужан и увек спреман.

Набројао је све ужасне злочине које је непријатељска војска починила: убиства, паљевине, пљачке, обечашћивање и сакаћење жена и девојака, разарање цркава и нечувене начине на које су скрнављене.

Што се њега лично тиче, није никада тежио титулама, сада, у годинама, жели само да сачува права свог народа. Ако се служи титулом, то је само због тога што жели да заштити народ и што у интересу општег добра може успешније да делује. У традиционалној институцији патријархата и војводства народ види најсигурније јемство за своју цркву и националност.

* * *

Кратка вест о реорганизацији Главног одбора била је преузета из београдских *Србских новина* и објављена 23. августа. По патријарховом повратку из Инсбрука, јула месеца, Главни одбор му је привремено поверио, до доласка војводе, пуну и неограничену власт и прогласио га за привременог управитеља народа. Пошто су се послови Главног одбора умножавали, одбор је ради ефикаснијег рада подељен у одељења.⁵⁶

* * *

У извештају из Земуна 30. августа дописник констатује да влада велико нерасположење према бану и католицима, и одмах потом додаје да ће карловачком Одбору благо и братски приговорити што међу његовим члановима нема ни једног јединог католика.

Даље наводи да у Карловцима има двојица заточених католичких свештеника. Има међу ухапшенима и православних, затим царских граничарских официра. Одмах се објашњава и који су били разлози великог броја ухапшених. Многи Срби нису се придружили покрету, не зато што би држали страну Мађарима – дуго су живели у старом бирократизму и промене које су наступиле биле су за многе необичне, те се просто нису привикли на нови поредак ствари.

Хапшење католичких свештеника у Срему треба приписати околностима да су се родољубиви православни духовници сада нашли у Вуковару, који је заузео мађарон Житвај, а католички у Митровичком округу који

⁵⁶ “Carlowitz”, *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 21, 23. August 1848; Љубомирка Кркљуш, *Средишњи орјани власији у Српској Војводини 1848–1849*, Нови Сад 2013, 70–72.

држе Срби. Тако су родољубиви свештеници гоњени од мађарона, а мађаронски од Срба.

Само није јасно како се догодило да се хапшење мађаронских католичких свештеника од стране Срба приписује њиховој верској нетрпељивости, а прогон родољубивих [православних] духовника оправдава разликама у политичким мишљењима.

Саветује Србима да што је могуће више избегавају да дају повода да дође до верских спорова, и да приме у Одбор пар католика, а са сремским мађаронима нека поступе као Јелачић са хрватским. Закључује да, напротив, католици у Срему могу бити сигурни, да је њихова вера сувише чврсто заштићена духом времена да би им је неко могао одузети.⁵⁷

На овај допис и предлог одговорило је уредништво листа *Der Serbe*, мада доста касније, да Срби нису никада изазивали религијске спорове и неће то никада ни чинити, али њихова католичка браћа треба то да избегавају и да се угледају на српски пример толеранције. Мада је католичка популација у Војводовини најмања, у скоро свим одборима, па и у Главном одбору, има неколико католика, и то не само родом Словена, него и Немаца и Мађара. Колико има Срба намештеника у Троједној краљевини, где је српска популација исто толика као и католичка, нарочито ако се узме у обзир Војна граница?⁵⁸

* * *

Објављена је одлука Главног одбора да се трговцима из доњих дунавских крајева који би се упутили на пештански Светојовановски сајам забрани пролаз кроз Војводовину. Трговачка друштва у Бечу, Брну, Прагу, Грацу и другде обавештена су да ће се уместо пештанског сајма одржати сајам у Земуну. Град има много предности због свог географског положаја и саобраћајних веза, што га чини погодним за трговачке послове.⁵⁹ Одлука Главног одбора била је доказ да је Одбор, у ратним условима који су ометали редовне привредне активности, нарочито пољопривреду, настојао да одржи неке њене важне делатности.

* * *

О раздору који је настао међу вођама Српског покрета, патријархом и Стратимировићем, пренеле су *Allgemeine Slawische Zeitung* вести из београдских *Српских новина*.⁶⁰ Одузимање врховне војне команде Стратимировићу оцењено је као резултат сплетака неколико Немаца и тобожњих патриота, уствари мађарона. Стратимировић је своје способности доказао више пута сјајним победама. Неслога у вођству покрета може бити само штетна за Српски покрет и за народ. Било би пожељно да се уклоне неке личности, познате од раније, које шурују с Мађарима и другим српским непријатељима.

⁵⁷ *Allgemeine slawische Zeitung*, № 30, 7. September 1848.

⁵⁸ "Journal-Revue", *Der Serbe*, № 8, 21. Februar / 5. März 1849.

⁵⁹ *Allgemeine Slawische Zeitung*, № 22, 25. August 1848.

⁶⁰ *Allgemeine slawische Zeitung*, № 47, 30. September 1848.

На Стратимировића и његов однос са патријархом односила се и вест из Сентомаша 28. септембра. Стратимировић, којем је одузета привремена врховна команда над српским трупама, упутио се Книћанину, који га је примио, али са строгим налогом да се понаша мирно. Он је ипак са неколико присталица побегао у Тител, да би тамо подбадао народ и придобио га за своје себичне циљеве. Книћанин му је одмах послао поруку и наредио да се врати у Карловце и потчини патријарху. Видеће се да ли ће он наставити да угрожава свету народну ствар.⁶¹ Из ових двају написа видљиво је да су њихови аутори били и присталице и противници Стратимировићеви.

Долазак војводе Стевана Шупљикаца, 6. октобра и одржавање нове Народне скупштине окончало је, бар за извесно време, размирице око врховне војне команде и зауставило Стратимировићеве амбиције.

Захтев да се одржи Народна скупштина поднели су патријарху представници окружних одбора 27. септембра, о чему је *Allgemeine Slawische Zeitung* објавио допис из Земуна.⁶² Скупштина је требало да реши нека важна питања: да се одмах распише порез, јер су трошкови издржавања војске и њеног опремања испразнили народну касу; да се Главни одбор реорганизује; да се неодложно пошаљу народни изасланици у Беч, Загреб и код бана, јер је то одавно требало да се учини; потребно је припремити се за измирење које предстоји, како би оно било часно и повољно за народ; поновити захтев цару да се коначно пошаље војвода; да се у споразуму са управитељем народа организује уредно командовање војском, без којег не може бити напредовања у рату; да се спречи сваки неспоразум и свака сумња у народу, која може настати због одузимања привремене војне команде Ђорђу Стратимировићу. Пошто је саслушао ове предлоге, патријарх је одлучио да одмах сазове Народну скупштину.

Allgemeine Slawische Zeitung објављивао је написе о српским приликама и у својим последњим бројевима. У допису из логора у Томашевцу описано је стање у логору, број његове посаде, наоружање и команданти.⁶³ Логор се налази на повољном положају и добро је утврђен, добро снабдевен топовима, посада добро наоружана и борбеног духа. Посада броји преко 6.000 људи, највише граничара и много србијанских добровољаца. Изврсни командант логора је Книћанин, истински јунак, поред њега достојно стоји мајор Милојевић. Свакодневно има чарки и малих сукоба са Мађарима, али Кошутови плаћеници и најамници извуку редовно дебљи крај.

Вест о војводином скором доласку изазвала је велику радост. Цео логор је клицао, нарочито граничари Немачко-банатске регименте, где је генерал Шупљикац био у служби од 1815. до 1837. године, као капетан и мајор, и живио свеопште поштовање и љубав.

Војвода је стигао, свечано и одушевљено је дочекан, уз грмљавину топова и звоњаву црквених звона. Да га поздрави, окупио се народ из свих делова Војводовине. Седи и поштовани црквени поглавар, патријарх Јосиф

⁶¹ *Allgemeine slawische Zeitung*, № 54, 12. October 1848.

⁶² *Allgemeine slawische Zeitung*, № 54, 12. October 1848. Вест о томе донеле су и *Србске новине*.

⁶³ *Allgemeine slawische Zeitung*, № 57, 19. October 1848.

Рајачић сазвао је Народну скупштину. Скупштина ће се одржати под предништвом војводе и патријарха.

У Карловцима се очекује и једна чета грчких добровољаца, од којих су четири официра већ стигла. Сутра ће доћи њих педесеторица, а остали се очекују следећих дана.

Неке разлике које су постојале између карловачког Главног одбора и генерала Ђорђа Стратимировића, а које се довеле до његовог суспендовања, разрешене су и он је поново преузео своју стару дужност.⁶⁴

Поред ливнице топова у Панчеву, организована је и једна нова, друга, у Карловцима. Што се тиче метала потребног за топове, има га у изобиљу: српске општине и манастири наставили су, у племенитом родољубивом такмичењу, да за те потребе испоручују црквена звона. И црквена звона освојених мађарских села користе се за ливење топова.

По вестима од 6. октобра, једно одељење Томашевачког логора заузело је село Старчу, недалеко од Великог Бечкерека и разоружало тамошње становништво. Сељани су одмах изручили Србима десеторицу највиђенијих људи, као јемство свог будућег мирољубивог понашања и пријатељског расположења. Они се сада налазе у Панчеву.⁶⁵

Политички програм и политички ставови – словенска узајамност и аустрославизам

Од програма који је изнет у првим бројевима *Allgemeine Slawische Zeitung* нису одступале за време свог краткотрајног излагања, а и у једном од последњих бројева тај је програм сажет у чланку о савезу народа и конгресу народа.⁶⁶

О замисли о једном општем савезу народа не говори се само у Француској, него и у Бечу. Сви мислећи људи и непристрасни државници увидели су одавно да су бечки споразуми из 1815. мртви. Народима је потребан конгрес на којем ће бити уређени њихови међусобни односи, изглађени њихови спорови и заштићени њихови уставни слободни. Француска република је, на свом новом почетку, на свој стег већ исписала три суштаствене речи: слобода, једнакост и братство. Славни државници из просвећених народа покушавају да у Белгији организују конгрес који би на миран начин и у духу времена изгладио савремене несугласице међу народима.

Други, изузетно важан разлог је тај што су привредне прилике у европским земљама у потпуној анархији. Доказано је да је анархија изазвана слободном конкуренцијом, што намеће потребу да се она ограничи у мери коју захтева опште добро. Поједина правила могу донети саме државе, а друга могу бити установљена само заједничком одлуком држава са развијеном индустријом. Имајући у виду колико је целокупна индустрија европских

⁶⁴ О несугласицама међу органима српске власти у Војводици опширније у: Љ. Крљуш, нав. дело, 111–131.

⁶⁵ *Allgemeine slawische Zeitung*, № 58, 20. October 1848; № 59, 21. October 1848.

⁶⁶ “Der Völkerbund und Völkercongreß”, *Allgemeine slawische Zeitung*, № 57, 19. October 1848.

земаља међусобно повезана, утврђивање основних начела реформе у области индустрије било би корисно за све индустријске земље, ако би она била заједнички усвојена. Укратко, међународно удруживање је и потребно и неопходно. Када би то било остварено, успеси који би из тога проистекли, били би немерљиви.

Основе на којима би се такав савез народа устројио, и којем би, као узор у малом, послужио аустријски савез народа, изнеле су недавно бечке новине. Оне се могу свести на следеће: 1. при поравнању међународних и заједничких интереса мора се поћи од демократије; 2. конгрес мора установити савез, са снажном централном влашћу, која би привремено морала бити аустријска; 3. слаба федеративна држава, или савез држава без тога услова била би мртворођенче; 4. треба избегавати и одвише и премало њених овлашћења и свака чланица мора имати неопходну слободу у својим унутрашњим пословима.

Адреса Царевинског већа цару само је први корак ка таквом конгресу народâ. Аустрија може опстати само као федеративна држава у којој ће све савезне државе о заједничким пословима већати на конгресима у Бечу. Словени желе независну федеративну државу, у којој Мађар неће наређивати Словенима, ни Словени Мађару, они желе да све федералне државе буду везане једном централном савезном влашћу у Бечу. Не словенско царство, него савезну државу!

Најновији догађаји показују да је одржавање конгреса неопходно, и ако до њега дође оствариће Словени своје оправдане жеље – гаранције за своју националну слободу, за своје образовање и развој. У тесном јединству и органском савезу са Аустријом виде Словени сигуран ослонац против фанатичног Мађарства на северу Угарске и против мађарских пресезања у Краљевини Хрватској и Славонији. Све Словене прожима једно осећање: „аустријско-немачки елемент је према Словенима правичнији и либералнији него мађарски; мађарски осећа своју слабост, а ипак жели, такорећи у последњем очајничком покушају да се вине до положаја европске велесиле, жели да надмаши Аустрију и зато прибегава тлачењу и помађаривању других народа, да би се потврдио као велесила”.

Само у јединству и путем јединства свих народа: Румуна, Немаца, Мађара и Словена, равномерном заступљеношћу у заједничкој савезној власти могу ти народи заједно бити велика сила.

Ако аустријски конгрес народâ заиста дâ неки резултат, онда ће наше оправдане и духу времена сагласне тежње бити остварене, онда ћемо се радovati, што ће Угарска заиста одржати оно што је ових дана речено у аустријском Царевинском већу: „Угарска исказује, пред богом и светом, дубоко пријатељство и братска осећања према аустријским народима и изјављује да ће о заједничким интересима одлучити на обострано задовољство, на широкој основи права, правичности и братске љубави и у том циљу пружа своју верну братску руку”.

Ако конгрес не буде постигао никакав резултат и покаже се да Мађари желе да потврде независност, која ни поред само најнеопходније савезне власти не може постојати, онда ће Аустрија увидети да су Словени од стране Мађара оптуживани и сумњичени на један безбожни начин, а словенска

праведна ствар биће освећена! Биће жигосан сепаратизам и охолост мађарских коловођа. Надамо се, ипак, да ће се аустријски народни конгрес убрзо састати и да ће сви народи царевине једни другима пружити братску руку. Надамо се да ће том лепом примеру Аустрије и сви народи Европе пожелети да следе!

* * *

Писање *Allgemeine Slawische Zeitung* и ставови њиховог уредништва, сарадника и дописника били су доследни девизи истакнутој у првом броју – демократској федерацији аустријских народа.

Замисао о преуређењу Монархије на федеративној основи била је у бечким новинама први пут поменута рано, већ крајем марта и почетком априла 1848, као пројект аустријско-немачких кругова који су подржавали уједињење с Немачком. У њен састав би улазиле јединице формиране као аутономије националних целина, а савезна аустријска држава била би спојена са Немачком.

У априлу је дошло до заостравања немачко-чешких противречности, поготову имајући у виду заседање Франкфуртског претпарламента, које је показало немачке претензије на аустријске словенске земље и опасност да Немачко царство прогута чешке и словенске крајеве. У знаменитом писму 11. априла 1848. којим је одбио позив да учествује у Франкфуртском парламенту Франтишек Палацки се изјаснио за очување Аустријског царства, као гарантiju за национални опстанак аустријских Словена с обзиром на Немачку и Русију.⁶⁷

Чешки либерални идеолози формулисали су аустрославистичку концепцију. Усмерен на очување Аустријске монархије, аустрославизам подразумевао је њено реорганизовање у федеративну државу, на основи националне равноправности народâ.

Мада су написи објављивани у листу бивали врло критични према аустријској политици према словенским народима, она се најчешће приписивала обореном Метерниховом систему и истовремено изражавала нада да ће проглашењем равноправности народâ и увођењем уставног поретка доћи до промена.

Наглашаван је значај прокламоване националне равноправности, начела слободе, једнакости и братства, али је истовремено истицана пуна лојалност династији и жеља за очувањем целовитости државе. Често се наглашавала и потреба да Аустрија остане велика европска сила, а истицала и улога словенских народа, као најбројнијих. Они би ту бројност могли искористити уколико до промене државног устројства не би дошло.

О Словенима се често говорило као о јединственом народу, са јединственим језиком, мада очигледно са првенственом намером да се нагласи потреба њиховог јединства у одбрани заједничких интереса.

⁶⁷ Ćedomir Popov, *Građanska Evropa (1770–1871), Druga knjiga, Politička istorija Evrope*, Novi Sad 1989, 248–249, 256–257; A. J. P. Taylor, *Habsburška monarhija 1809–1918*, Zagreb 1990, 84–85.

У опстанку Аустријског царства Словени су видели спас од немачких претензија на уједињење немачких земаља и прикључивање и Аустрије у ту државу; с друге стране претила је опасност од мађарских аспирација да Угарску преобразе у националну мађарску државу, а у Монархији добију превагу над Аустријом, што би било погибелно за словенске народе у Угарској. Тако је аустрославизам изгледао као „једино могуће рјешење националног питања у оквиру Монархије”, као „једина реална конкретизација свеславенске идеје у политичком погледу”.⁶⁸ Иако су и Срби чији су написи објављивани у *Allgemeine Slawische Zeitung* исто тако предано изражавали оданост династији, спремност да се боре за њено одржање и очување целовитости Монархије, често су ти исти написи јасно сведочили о крајње неповољном положају српског народа и у оним областима које су биле непосредно везане за Аустрију, као што је била Војна граница.

Када је реч о Јужним Словенима, о њима су аутори у *Allgemeine Slawische Zeitung* често говорили као једном народу, мада углавном онда када се радило о њиховом политичком и државноправном статусу. У концепцији федеративно уређене Аустрије наводи се јужнословенска држава као једна од аутономних јединица.

Allgemeine Slawische Zeitung изражавао је својим писањем искрену солидарност и саосећање са српским народом током тешке политичке и оружане борбе 1848. године. Од нарочитог је значаја било што је лист настојао да бројним написима укаже на прави карактер, на побуде и циљеве народâ који су у рату учествовали – Мађара и Срба. Најважнији циљ мађарске политике био је претварање Угарске у мађарску државу, негирањем постојања других народа и ускраћивањем њихових основних права. Узроци Српског покрета и циљеви које су желели да постигну били су очување елементарних права појединца и народа. Са признањем и дивљењем описиване су битке које су вођене и победе које је српска војска у њима извојевала.

Велики број написа био је преузимањем из српских и хрватских новина, што указује на то да је међу њима постојала тесна веза и сарадња. И многи Срби и Хрвати слали су своје дописе листу, те је *Allgemeine Slawische Zeitung* у току свог кратког живота био помни хроничар политичких збивања у словенским народима Хабзбуршке монархије, укључујући ту и српски народ.

Мада су излазиле кратко време, у времену које је обиловало многобројним и важним догађајима у свим словенским срединама, *Allgemeine Slawische Zeitung* успеле су да дају целовит поглед и изразе ставове чешких либерала и Јужних Словена и Срба, који су у њима сарађивали, о најзначајнијим питањима словенских покрета и српског националног покрета 1848. године.

⁶⁸ Jaroslav Šidak, „Austroslavizam i Slavenski kongres u Pragu 1848”, *Historijski pregled*, 3–4, Zagreb 1960, 212, 217.

Prof. Dr. LJUBOMIRKA KRKLJUŠ
Matica Srpska
1 Matica Srpska str., Novi Sad, Serbia
E-mail: ljkrkljus@sbb.rs

Allgemeine Slawische Zeitung
SLAVIC NEWSPAPERS ABOUT SERBS IN 1848

SUMMARY: *Allgemeine Slawische Zeitung* (Overall Slavic Newspapers) was published in the German language in Vienna from 18 July to 21 October 1848 with the motto “Democracy – Federation of Free Nations”. It was edited by the Czech Heinrich Terebelski, a writer and linguist. The Newspapers supported left-wing politics. Concerning the national liberation movements in the Habsburg Monarchy in 1848, it advocated the concept of the Czech liberals – Austro-Slavism, formulated in April and adopted by the Slavic Congress in Prague on 2 June. Austro-Slavism was a program of the reorganization of the Habsburg Monarchy, on a constitutional basis, into a federal state of equal nations. Expressing sincere solidarity and compassion with the Serbian people during the difficult political and armed struggle of 1848, the Newspapers in its numerous articles tried to point out the true character, motives, and goals of the Serbs and Hungarians in the war. It spoke about the Serbs and South Slavs, about the Hungarian policy towards the Slavic peoples, about the goals of the Serbian People’s Movement in 1848, the causes of the Serbian-Hungarian war, and the events of the war. It collaborated with the Serbian and Croatian newspapers, taking over articles from *Srbske novine*, *Vestnik*, *Slavenski Jug*, and *Agramer Zeitung*. It had numerous correspondents, Serbs, Croats, and Czechs. The Newspapers managed to give a comprehensive overview and express the views of the Czech liberals, Serbs, and Croats who contributed to it, on the most important issues of the Slavic and Serbian national movements in 1848.

KEYWORDS: *Allgemeine Slawische Zeitung*, 1848, Slavs, Austro-Slavism, reorganization of Habsburg Monarchy, Serbian-Hungarian war

Др АНА СТОЛИЋ, виши научни сарадник
Историјски институт Београд
Кнеза Михаила 36/II, Београд, Србија
Е-адреса: ana.stolic@iib.ac.rs

МЕЂУНАРОДНИ КОНТЕКСТ ОСНИВАЊА СРПСКОГ НАРОДНОГ ЖЕНСКОГ САВЕЗА 1906. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: У раду се анализира утицај међународних организација женског покрета на оснивање *Српској народној женској савеза*. Реч је о *Међународном женском савезу* и *Међународној алијанси за љаво љаса жена*, моћним организацијама које су путем снажног залагања подстицале стварање националних женских удружења у Европи, САД и Аустралији и њихово укључивање у женски покрет током прве деценије XX века. Циљ им је био укидање неравноправног приватно-правног, економског, друштвеног и политичког положаја жена и мушкараца. Мисија др Кете Ширмахер (Kaethe Schirmacher), која је као представница *Међународне алијансе* одржала предавање у Београду у октобру 1906. године, покренула је оснивање *Српској народној женској савеза*, али и преиспитивање положаја жена у Краљевини Србији. *Српски савез* објединио је рад добротворних хуманитарних женских организација у земљи: *Женској друшћива*, *Друшћива „Кнеиња Љубица”*, *Кола српских сесћара*, *Мајтеринској удружења* и *Јеврејској женској друшћива*. Био је прва организација грађанског женског покрета у Краљевини Србији која је до Првог светског рата уобличила захтеве и предузела кораке ка измени одредаба у наследном и брачном праву, изједначавању професионалног положаја жена и мушкараца у државним службама и стицању политичких права.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Српски народни женски савез*, *Међународна алијанса за љаво љаса жена*, *Међународни женски савез*, сестринство, феминизам

Појави међународних организација женског покрета претходила је потпуно нова културна појава – међународна преписка између жена различитог порекла, из различитих држава и друштава Западне Европе и Америке, која је деведесетих година XIX века припремила терен за изградњу утицајних политичких савеза.¹ Посредством преписке постепено су уобличаване

¹ *Politics and Friendship. Letters from the International Women Suffrage Alliance 1902–1942*, Edited by Mineke Bosch with Annemarie Kloosterman, Columbus: Ohio State UP, 1990, 35.

идеје, дефинисани су програми и стратегије за њихово остваривање у циљу укидања приватно-правне, друштвене, економске и политичке неравноправности жена и мушкараца. Успостављена је мрежа контаката између представница водећих европских националних удружења са америчким организацијама, размењиване су посете, књиге и штампани материјал. Иако прва међународна организација, *Међународно удружење жена (Association Internationale des Femmes)*, које су основале Францускиње у Женеви 1868. године, није била стабилна установа. Њено вођство успело је да сазове конгрес у Паризу у време одржавања Велике светске изложбе 1878. године. Скупу су присуствовале представнице из једанаест земаља.¹ Након конгреса започето је ширење мреже међународног женског активизма, али и рад на истраживању друштвеног и економског положаја жена у Европи, којим је руководио Теодор Стентон (Theodor Stanton), син ангажоване америчке активисткиње Елизабет Кејди Стентон (Elizabeth Cady Stanton). Резултат је била прва обимна збирка ауторских текстова о покрету за еманципацију жена *Женско ишћање у Европи (The Woman Question in Europe. A series of original Essays)* која је објављена 1884. године. У њој је, осим Стентоновог рада о ситуацији у Француској, највише простора посвећено женском покрету у Енглеској, Немачкој, Холандији, Норвешкој, Шведској, Данској, Русији, Италији, Шпанији и Белгији. У посебном одељку о „Оријенту” објављени су текстови о Бугаркама, Јерменкама, Туркињама и Гркињама.² Током осамдесетих година XIX века тежиште организованих активности жена помера се с француског на англо-америчко подручје. До тога је дошло зато што су у многим земљама Европе постојале законске препреке за слободно удруживање и за издаваштво којим руководе жене, али је значајну улогу одиграла снага и продорност протестантских представница борбе за женско право гласа и моралну реформу из Америке, Велике Британије и Северне Европе.³

Водеће представнице *Америчкој националној удружења жена*, Елизабет Кејди Стентон и Сузан Антони (Susan Antony), на основу искуства које су стекле путујући по Европи иницирале су сазивање *Међународној женској савети (International Council of Women, ICW)* у Вашингтону 1888. године. Оснивачком конгресу присуствовало је највише Американки, али биле су заступљене и представнице из неколико европских земаља (Норвешке, Данске, Француске, Италије, Ирске, Енглеске). *Савети* је отворио врата за чланство различитим женским удружењима, од књижевних клубова до друштава за моралну чистоту и борбу против алкохолизма. Стремећи привлачењу што већег броја присталица, вођство *Међународној женској савети* није желело да се одређује у вези са контроверзним питањима, а једно од њих било је и истицање захтева за право гласа жена. Када је на конгресу у Лондону 1899. године вођство и даље истрајавало на ставу да и противнице освајања политичких права жена заслужују да се чује њихово мишљење,

¹ Leila Rupp, Verta Taylor, “Forging Feminist Identity in an International Movement: A Collective Identity Approach to Twentieth-Century Feminism”, *Signs*, Winter (1999), 366. Доступно на: <https://www.journals.uchicago.edu/loi/signs?expanded=1999>. Приступљено 24. 2. 2016.

² Karen Ofen, *Evropski feminizmi 1700–1950. Politička istorija*, Evoluta, Beograd 2016, 176–177.

³ L. Rupp, V. Taylor, “Forging Feminist Identity in an International Movement”, 367; K. Ofen, *Evropski feminizmi 1700–1950*, 177.

група жена предвођена представницама из Немачке организовала је засебан састанак. На њему је одлучено да се оснује организација која ће се залагати искључиво за стицање политичких права жена, пре свега за право гласа.⁴ Убрзо је, после прелиминарног састанка у Вашингтону 1902. године, основана *Међународна алијанса за право гласа жена (International Alliance for Women's Suffrage, IWSA)* на конгресу у Берлину 1904. године. На челу седмочланог Извршног одбора била је председница Кери Чампан Кет (Carrig Champan Cat) из САД. У *Алијанси* је од оснивања обликован јак феминистички идентитет с јасним циљем постизања пуних грађанских, политичких и економских права жена.⁵ Упорно заступање става да су политичка права жена кључна за остварење правде у свету требало је да покаже да се *Међународна алијанса* разликује од *Међународној савешта* као нова и потпуно другачија међународна организација.⁶

Обе организације представљале су значајну политичку снагу међународног феминистичког покрета до почетка Првог светског рата. Под њиховим кровом развијана је антимилитаристичка и антиратна идеја која је водила ка стварању *Међународној комисије жена за стални мир*, у Хагу 1915. године (*International Committee of Women for Permanent Peace*), односно *Међународне женске лиге за мир и слободу* од 1919. године (*Women's International League for Peace and Freedom*).⁷ Осим ових организација, социјалисткиње предвођене Кларом Цеткин (Clara Zetkin) основале су *Женску социјалистичку интернационалу* 1907. године. Цеткинова је раније, наступајући на конгресу Друге интернационале у Паризу 1889. године, изложила програм женског социјалистичког покрета у коме је нагласила нераскидиву везу између *женској иницијатива* и социјализма. Овај став учинио је да свака сарадња између социјалисткиња и „буржоаског феминизма” буде неприхватљива из класних разлога. Дакле, у првом случају радило се о организацијама које су стремиле сарадњи с најразличитијим женским групацијама. То их је одвајало од социјалистичких група. Често је цео међународни женски покрет означаван као „буржоаски” и „европоцентричан” јер су њиме доминирале Англоамериканке и Европљанке.⁸ Разлике и несарадња између њих и социјалисткиња готово су избрисане после Првог светског рата у појединим државама, посебно у оним у којима жене још нису стекле грађанска и политичка права.⁹

⁴ L. Rupp, V. Taylor, “Forging Feminist Identity in an International Movement”, 368; *Politics and Friendship*, 9.

⁵ Опширније у: Ана Столић, „Између национализма и интернационализма. Српкиње на конгресима организација међународног женског покрета до Првог светског рата”, *Историјски часопис* LXVII (2018), 310–316.

⁶ *Politics and Friendship*, 7–8.

⁷ Marija Perković, „Feminizam i pacifizam”, *Neko je rekao feminizam*, uredila Adrijana Zaharijević, Centar za ženske studije, Rekonstrukcija ženski fond, Beograd 2012, 308–310.

⁸ Позната историчарка међународног женског покрета Лејла Руп, прихватајући ова значавања, наводи да је посао историчара да разуме зашто је тако било и да сагледа последице које проистичу из тога. Leila J. Rupp, *Worlds of Women. The Making of an International Women's Movement*, Princeton UP, Princeton 1997, 5.

⁹ Jelena Petrović, „Društveno političke paradigme prvog talasa jugoslovenskih feminizama”, у: *Jugoslovenski feminizmi*, ur. Jelena Petrović, Damir Arsenijević, *Pro Femina*, leto/jesen 2, специјални број (2011), 64.

Међународни савеји и *Међународна алијанса* развили су изузетно снажну агитацију међу различитим женским удружењима. Освојен је медијски простор у многим земљама, покренут је велики број листова и часописа.¹⁰ Водеће представнице покрета биле су свесне историјске важности свог рада, писале су и објављивале књиге о међународном феминистичком покрету и историји организација.¹¹ Препознале су и вредност документарних извора о раду организација, чувале су их, образовале су збирке а касније и архиве.¹² Амбиција да се покрету прикључе „све жене света”, без обзира на расу, класу, религијско опредељење и социјално порекло, претворена је у принцип који је уграђен у кључна документа организација. У пракси, међутим, обе организације деловале су на основу сарадње са националним комитетима у Европи, САД, Канади, Аустралији и на Новом Зеланду. Било је предвиђено да се на нивоу националних држава формирају организације састављене од постојећих женских удружења, локалних савета или уније удружења и институција.¹³ Сви национални комитети могли су да присуствују конференцијама и конгресима међународних организација.¹⁴

Оваква, у потпуности „национализована” структура *Међународној савеји* и *Међународне алијансе*, која је била заснована на идеји да збир националног представљања конституише интернационално заједништво, није погодовала многим заинтересованим женским групама и удружењима у вишенационалним империјама.¹⁵ Покушаји да се прихвате другачији облици представљања нису наилазили на разумевање вођства међународних организација. Њихова искључивост проистицала је из „доминације западног мишљења и западноцентричних категорија”, односно става да само удружења на националном нивоу могу да обликују интернационалне женске организације.¹⁶ Уколико није било могуће стварање јединствене националне организације, *Алијанса* је прихватала представљање посредством национал-

¹⁰ L. Delap, M. DeCenzo, L. Ryan (Eds.), *Feminism and the Periodical Press 1900–1918*, Vol. I, Routledge, London 2006, xxx.

¹¹ Alice Zimmern, *Women's Suffrage in Many Lands*, London 1909; May Wright Sewall, *Genesis of the International Council of Women and the Story of its Growth*, Indianapolis 1914; Elizabeth C. Stanton, *The History of Women Suffrage 1900–1920*, Vol. VI, New York 1922; Dr Kaethe Schirmacher, *The Modern Woman's Rights Movement*, New York 1912; *Women Suffrage in Practice*, K. Macmillan (Ed.), London 1912; E. Snowden, *The Feminist Movement*, London and Glasgow 1913; А. Столић, „Између национализма и интернационализма. Српкње на конгресима организација Међународног женског покрета до Првог светског рата”, 311.

¹² Међународни архив женског покрета основан је у Амстердаму 1935, у САД Светски центар за женске архиве, као и бројне колекције (нпр. Алете Јакобс, Розике Швимер).

¹³ Национални комитети требало је да пошаљу предлог за пријем, копију оснивачког акта, правила рада и изгласане резолуције.

¹⁴ Конгреси *Међународној савеји*: Вашингтон 1888, Чикаго 1893, Лондон 1899, Вашингтон 1902, Берлин 1904, Торонто 1909, Стокхолм 1911, Рим 1914. *Међународна алијанса* одржала је конгресе у Берлину 1904, Копенхагену 1906, Амстердаму 1908, Лондону 1909, Стокхолму 1911, Будимпешти 1913.

¹⁵ Susan Zimmermann, “The Challenge of Multinational Empire for the International Women's Movement: The Habsburg Monarchy and the Development of Feminist Inter/National Politics”, *Journal of Women's History*, Vol. 17, Number 2, Summer (2005), 89. Доступно на: <http://muse.jhu.edu/journals/jowh/summary/v017/17.2zimmermann.html>. Приступљено: 24. 3. 2014.

¹⁶ *Women's Activism. Global Perspectives from the 1890s to the Present*, Edited by Francisca de Haan, Margaret Allen, June Purvis and Krassimira Daskalova, Routledge, New York 2013, 5.

них комитета или почасних сарадника и сарадница. Уставом из 1904. године није прецизно одређено да ли више националних организација из једне земље може да се прикључи раду *Алијансе*. Приликом његове ревизије 1909. године дата је предност једној уједињеној организацији из сваке земље. Остала удружења могла су само да се придруже јединственој признатој организацији. Ово је изазвало недоумице и тензије међу женским организацијама у Централној и Источној Европи, посебно у Аустроугарској због њеног асиметричног државног система, али и у рубним деловима Руског и Немачког царства. На другој страни, пропаганда интернационализма пружила је историјску прилику која се не пропушта многим женским немачким и неаустријским националним организацијама на тлу Хабзбуршке монархије.¹⁷ Осим политичких питања у Монархији, међународни женски покрет требало је да се одреди и према политичким променама у међународним односима: независност Норвешке од Шведске 1905. године, промена статуса Финске од 1906. године до Октобарске револуције, као и ваневропским питањима.

Отвореност организација међународног покрета за све жене света без обзира на политичке, класне, расне и верске разлике, била је основа на којој је негован политички идеал међународног *сесџринсџива*. На њему се посебно инсистирало у званичној реторици на конференцијама и конгресима, извештајима о раду и оно је постављено као нешто неупитно од стране вођства покрета. Представа о међународном универзалном женском *сесџринсџиву* у оквиру *Међународне алијансе за љаво љаса жена* грађена је на идејама о јединству у потчињености свих жена и истоветности њихових интереса.¹⁸ Питања о јединству, солидарности и појму *сесџринсџива* у међународном покрету важна су за стицање увида о политици и општем „духу“ који је владао у покрету, хијерархији која је успостављена, али и о позицији појединих националних женских удружења на међународној сцени. Она су зато значајна и за почетак рада *Срџскоџ народноџ женскоџ савеза*, пре свега због утицаја политичких идеја покрета и искустава које су његове представнице стицале у контактима са чланицама међународних организација. У првој деценији постојања међународних женских организација успостављене су везе и изграђена је специфична комуникациона мрежа помоћу које је остваривана сарадња, грађена су пријатељства и осећање солидарности за један број његових представница. Већ поменути идеал *сесџринсџива* тада је имао привлачну снагу и требало је да послужи као везивни елемент. Према неким анализама у првом таласу организовања женског међународног покрета конструисан је посебан колективни међународни идентитет који је „обликован не само у ширем институционалном и политичком контексту, него и борбама унутар покрета у циљу дефинисања и изражавања заједничких интереса жена”.¹⁹ На другој

¹⁷ Исто, 93. *Међународни савесџ* је пред конгрес у Лондону 1899. уложио велики напор да се на тлу Хабзбуршке монархије оснује заједнички Аустријски савесџ, који би укључио све делове државе и Угарску. Међу представницама других народа изван немачко-аустријског круга ова идеја није приваћена. Коначно, 1902. створен је *Савесџ жена Аусџрије*, у којем су, осим једне словеначке и пољске организације, била немачка и аустријска удружења. Исто, 95–96.

¹⁸ *Politics and Friendship*, 23–35.

¹⁹ Ј. Руп и В. Тејлор тврдили су да концепт колективног идентитета омогућава разумевање феминизма као политичког идентитета који се непрекидно преговара и допуњује.

страни, преиспитивање значаја и ограничења појма *сестринство* у историји женског покрета кроз анализу неформалних контаката, пре свега приватне преписке коју су водиле представнице вођства обе организације, омогућило је нове увиде у њихову идеологију и политичку праксу. Уочено је да су тензије између концепта „универзалног сестринства” и стварних разлика међу припадницама покрета које су потицале из различитих култура, класа, религија и нација заузимале централно место у раду организација. Дакле, циљ анализе преписке није био да се осветли међународно *сестринство* „какво је оно било”, него како је доживљавано или како је конструисано.²⁰

Уобличавање колективног интернационалног духа у две међународне организације није значило да је у њиховим вођствима постојала пуна сагласност о многим стратешким питањима покрета, али ни у позиционирању према појединачним националним питањима. Постојала је веома јасна хијерархија у вођству и националним саветима из земаља чланица организација, а она није потицала из организационе структуре, него је била „предодређена” друштвеном, класном, етничком и верском припадношћу чланица, која се није могла прикрити бројним културним праксама. У организацијама међународног женског покрета доминирале су представнице друштвених елита протестантског порекла из западноевропских друштава и САД. На тај начин репродуковани су глобални односи моћи у свету. Ограничења за оне који не припадају том друштвеном и културном кругу била су условљена природом међународног организовања, али и „непризнатом претпоставком о супериорности и природном вођству европских и америчког друштва.”²¹ Вођство *Алијансе*, па и његова председница Кери Чампан Кет, сматрало је себе „напреднијим” од жена из других делова света (незападних, непротестанткиња).²² Присуство на конференцијама и конгресима и учешће у раду различитих тела организација подразумевало је предузимање дугих и скупих путовања. Њих су могле да приуште жене у зрелијим годинама које су имале сопствена средства или национални и међународни углед помоћу кога су могле да привуку донације. Некима од њих управо је новац који поседују омогућио да се вину високо у руководствама међународних организација, а у неким случајевима су пријатељи, патрони или националне организације пружали финансијску подршку. Извесно је да без обезбеђења средстава жене нису могле да учествују на сцени међународног покрета, као и да је амерички новац имао кључну улогу у функционисању организација. Осим финансија, језик је такође могао да представља баријеру, јер су у употреби били енглески, француски и немачки. Често се дешавало да представнице

Forging Feminist Identity in an International Movement, 365. На другој страни, бел хукс (bell hooks) критиковала је осамдесетих година прошлог века универзални идентитет жена који је ипак само ограничен на беле жене, домаћице, припаднице средње класе с високим образовањем, што искључује све остале које нису беле коже, које су сиромашне, без прилике да се образују. Ово је била појава доминантна у феминистичком дискурсу због расизма, класне припадности, сексизма и шовинизма његових представница. „bel huks”, *Feministička teorija: od margine ka centru*, „Feministička 94, Beograd” 2006, 11 (prev. M. Minić).

²⁰ *Politics and Friendship*, 21–23.

²¹ L. Rupp, “Constructing Internationalism: The Case of Transnational Women’s Organizations 1888–1945”, *American Historical Review*, XCIX (5) (December 1994), 1577.

²² *Women’s Activism. Global Perspectives from the 1890s to the Present*, 3.

различитих земаља владају добро само једним од ових језика па нису биле у могућности да прате саопштења на остала два. Представнице националних комитета из земаља са других континената доживљавале су праксу организовања конгреса, конференција и састанака искључиво у Западној и Северној Европи као дискриминаторску. Предлози да се сусрети уприличе у Аустралији или Јужној Америци, па чак и у Шпанији или на Балкану изазивали су буру негодовања у руководством покрета.²³ Даље, пропагирана верска толеранција имала је своје наличје. Иако су и у руководством и у чланству организација биле и Јеврејке, католикиње, жене православне вероисповести и неколико муслиманки, протестански тон је преовладавао. Састанци и конференције почињале су јавном молитвом, а у календару догађаја вођство се оријентисало према верским празницима, пре свега Божићу и Ускрсу.

Пре оснивања *Српској народној женској савеза* у Кнежевини/Краљевини постојала је вишедеценијска традиција женског организовања. Реч је о хуманитарним женским удружењима представница вишег друштвеног слоја у земљи.²⁴ Осим *Јеврејској женској друшћива* основаног 1874. године, *Женско друшћиво* у Београду је од 1875. године до почетка Првог светског рата било институција која је у организационом и финансијском смислу, по обиму активности и резултатима рада представљала „својеврстан феномен у српском друштву и на Балкану”.²⁵ Појава нових удружења, *Друшћива „Кнежиња Љубица”* (1899) и *Кола српских сестара* (1903), означила је промену парадигме женског хуманитарног организовања, јер су деловала у складу с патриотским родним нормативом о дужностима и задацима жена пред почетак епохе ратова.²⁶ Осим ових удружења, у саставу *Српској народној женској савеза* били су *Мајтеринско удружење* и неколико подружница женских друштава у унутрашњости земље. Иако ниједна од организација које су ушле у састав *Савеза* није имала у свом програму феминистичке захтеве, у њима је током година зачета клица будуће еманципаторске свести.²⁷

Убрзо по оснивању *Међународној женској савеза* његове представнице упутиле су позивна писма за приступање организацији на бројне приватне адресе у европским и азијским земљама. Тада је учињен и први покушај да се жене у Србији прикључе међународном покрету. У писму Еме Ларан, секретарке *Савеза*, упућеном 1895. из Лондона Косари Цветковић,²⁸ наставници Више женске школе у Београду, био је предлог о оснивању јединственог савета Српкиња који би се прикључио међународној организацији жена. Цветковићева је наставила међународну преписку, али је сматрала да не постоје услови за оснивање националног удружења и сарадњу са међународним

²³ L. Rupp, “Constructing Internationalism: The Case of Transnational Women’s Organizations 1888–1945”, 1579.

²⁴ А. Столић, *Сестре Српкиње. Појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији*, Еволута, Београд 2015, 138.

²⁵ Исто, 115–116.

²⁶ Исто, 145–154.

²⁷ Исто, 117.

²⁸ Косара Цветковић (1867–1953), наставница географије и уметности у Вишој женској школи у Београду. Бавила се преводилаштом, илустровањем и међу првима писала дечју прозу. Ауторка је монографије *Виша женска школа у Београду, Педесетогодишњица* (1913) и бројних чланака, есеја и песама. Започела је преписку с међународним женским покретом.

покретом. Можда због тога писмо није објављено у часопису *Домаћица*, него га је Цветковићева проследила Аркадију Варађанину, уреднику новосадског *Женској свејта* и тадашњем несумњивом ауторитету за женско питање у српској заједници у јужној Угарској. Занимљиво је да је у писму Варађанину изразила и жаљење што се „васкрсла утемељена вредноћа српске жене неће чути по свету”.²⁹ Десетак година касније идеја да ће прикључивање *Савеза* међународним организацијама бити прилика да се Српкиње и њихова постигнућа представе на међународној сцени, заузела је важно место у аргументацији заговорница приступања покрету, али и истицања захтева за право гласа жена. Варађанин није објавио писмо јер је био уверен да идеја не би била добро прихваћена.³⁰

У пролеће 1899. године, када се појавио роман *Доле оружје* Берте фон Сутнер (Bertha von Suttner)³¹, организовано је потписивање петиције за подршку мировној конференцији у Хагу. Позив *Женском друшћиву* да се придружи овој акцији стигао је из Минхена. Управа га је радо прихватила и послала је телеграм подршке конференцији, чији су текст, као и текст резолуције српских жена, написале Милка Вуловић³² и Љубица Луковић³³. Петицију је потписало преко милион жена, а ово је уједно било и прво појављивање *Женској друшћива* на међународној сцени и учешће у некој међународној женској акцији.³⁴ Нови позив уследио је годину дана пред оснивачки конгрес *Међународне алијансе за право гласа жена* у Берлину 1904. године. Био је упућен *Женском друшћиву* које није послало своје представнице на скуп, али је цео догађај у Берлину најављен и испраћен на страницама *Домаћице*. Ауторка текста била је највероватније Олга Гавриловић, чланица Литерарног одбора часописа, која је навела и да је на међународној сцени уведен нов појам – *женско ишћање*, нагласивши да је оно постало „назив за женски покрет”.³⁵ Почетком XX века приметна је и интензивнија комуникација с добротворним задругама Српкиња у Аустроугарској. Савка Суботић³⁶ је 1905. године изнела предлог да *Женско друшћиво* буде иницијатор уједињења свих националних друштава са обе стране Саве и Дунава у јединствену организацију.³⁷ Београд-

²⁹ Јелена Лазаревић, „Српски народни женски савез и Међународни женски савез”, *Домаћица*, бр. 12 (1906), 358.

³⁰ Исто; Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*, Devedesetčetvrti, Beograd 1996, 77; Gordana Stojaković, “Women’s World (1886–1914): Serbian Women’s Laboratory as an Entrance into the Public Sphere”, *Serbian Studies*, XXV, 1 (2011), 50.

³¹ У преводу Катарине Миловук објављен је на српском језику 1900. године.

³² Милка Вуловић (1853–1920), секретар *Женској друшћива*, основала је *Друшћиво „Кнегиња Љубица”*, била је потпредседница *Српској народној женској савеза* и чланица Комитета за мир и арбитражу *Међународној женској савеза*.

³³ Љубица Луковић (1858–1915), учитељица, преводилац, болничарка у време балканских и Првог светског рата, председница Кола српских сестара. Умрла је од тифуса у болници у Нишу.

³⁴ Јасмина Милановић, *Женско друшћиво 1875–1942*. (рукопис студије).

³⁵ Исто.

³⁶ О Савки Суботић видети: *Bibliografija knjiga ženskih pisaca u Jugoslaviji*, Udruženje univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji, Beograd–Ljubljana–Zagreb 1936; Gordana Stojaković, *Znamenite žene Novog Sada*, Futura publikacije, Novi Sad 2001; Савка Суботић, *Успомене*, приредила Ана Столић, Српска књижевна задруга, Београд 2001; Гордана Стојаковић, *Савка Суботић (1834–1918). Жена која није нишћиа ирећујала*, Академска књига, Нови Сад 2018.

³⁷ *Домаћица*, април 1905, 123.

ско женско друштво organizovalo je konferenciju u Beogradu 1905. godine, na kojoj su učestvovalе представнице већине српских женских организација из Србије и суседне Аустроугарске (Задруге Српкиња из Новог Сада, Земуна, Панчева, Сомбора, Осијека и Загреба). То је била прва женска конференција у „целом српству“.³⁸

Стратегија упорног и борбеног рада на придобијању нових чланица за организације међународног покрета, посебно за новоосновану *Међународну алијансу*, уродила је плодом у првој деценији XX века. У већини европских држава основани су национални савези у којима су биле окупљене женске организације и удружења.³⁹ Они су се потом прикључивали организацијама међународног женског покрета. На Балкану је најпре у Бугарској основана *Бујарска женска унија* 1901. године, у циљу интелектуалног и духовног унапређења жена. Повод за удруживање жена била су ограничења за универзитетско образовање Бугарки деведесетих година XIX века. *Унија* је окупила око двадесет седам локалних женских друштава и предводила ју је списатељица Ана Карима. Социјалисткиње су је напустиле 1903. године, тако да је у њој наредних година преовладавао дух „традиционалних хуманитарних организација из времена националног препорода“.⁴⁰ Одговарајући на агитацију *Међународне алијансе*, можда и после посете њихове представнице Софији, у правила *Уније* 1907. године унет је захтев за пуном грађанском и политичком равноправношћу жена и мушкараца и од 1908. године ова организација прикључила се међународном женском покрету. Национални савет у Грчкој основан је 1908. године и убрзо се повезао с међународним организацијама.⁴¹

Посета Јелене Лазаревић Паризу у мају 1906. године представљала је увод у оснивање савеза у Србији. Као изасланица *Женској друшћива* на изложби женске радиности, на којој су излагани и предмети израђени у Радевичкој школи друштва, ступила је у везу са уредништвом женског листа *Entente*, у коме је отворена посебна рубрика за женско питање у Србији. Први чланак о *Женском друшћиву* и његовим установама послала је пре пута у Француску.⁴² Сада је присуствовала и састанку Филантропског одбора *Међународној савешћа*, на коме је председница Француског женског савета госпођа Сигфрид предложила да се и у Србији оснује савез женских друштава. Значајну улогу имала је и председница *Међународној женској савешћи* аристократкиња леди Абердин (Ishbel Maria Hamilton-Gordon, Marchioness

³⁸ Татјана Корићанац – Љиљана Танеска, *Београдско женско друшћиво 1875–1941*, Музеј града Београда, Београд 1995, 34.

³⁹ У Немачкој 1897, Француској 1899–1901, Норвешкој 1896, Шведској 1903, Чешкој 1897. и 1905, Аустрији 1902, Угарској (Мађарској) 1904.

⁴⁰ Подаци о години оснивања *Уније* су опречни. Док се у историјама међународног покрета наводи 1899. година (нпр. Dr Kaethe Schirmacher, *The Modern Women's Rights Movement*, London 1912, 240) у савременој историографији се помиње 1901. година. Крассимира Даскалова, „Жоржета Назърска“, *Женско движение и феминизми в България (средата на 19-средата на 20. век)*. *Women's Movement and Feminisms in Bulgaria (1850s–1950s)*, Българска асоцијација на универзитетските жени, Софија 2006, 12.

⁴¹ *Women in Changing World. The Dynamic Story of the International Council of Women since 1888*, London 1966, 261; У Угарској је основан 1904. године, *Исцо*, 254.

⁴² Ј. Милановић, *Женско друшћиво 1875–1942*. (рукопис студије).

of Aberdeen and Temair). Лазаревићева је поднела извештај о свом боравку у Паризу Управи *Женској друшћива*, која је прихватила улогу покровитеља будуће организације.⁴³ Исте године на конференцији Економске секције *Алијансе* у Хагу донета је одлука да Немица др Кете Ширмахер (Kaethe Schirmacher)⁴⁴ обиђе Будимпешту, Београд и Софију и подстакне женска удружења на уједињење и прикључивање *Међународној алијанси*. Поводом ове посете у Београду је у септембру састављен посебан одбор који су чиниле по четири представнице из *Женској друшћива*, *Кола српских сесџара*, *Друшћива „Кнеџиња Љубица”* и *Мајтеринској удружења*.⁴⁵

Међутим, турнеја Ширмахерове није била у потпуности остварена. Проблеми су настали у вези с њеном посетом Будимпешти. На једној у низу европских турнеја планирано је да председница и потпредседница *Алијансе* Кери Чампан Кет и Алете Јакобс (Aletta Jacobs)⁴⁶ одрже предавање и у главном граду Угарске. Позвале су и Кете Ширмахер да им се придружи због говорничких способности и могућности да одржи предавање на немачком језику. Испоставило се да Вилма Гликлих (Wilma Glüklih), која је са Розом Швиммер (Róza Schwimmer) предводила женски покрет у Угарској, није желела да угости Ширмахерову. Пружајући отпор покушајима из Беча да се створи јединствена женска организација у Монархији, у Будимпешти нису били расположени према немачким предавачицама, посебно не према Ширмахеровој. Известили су да се она не залаже за универзално женско право, него да је заступница варијанте ограничених политичких права жена. Био ово изговор или не, немачка активисткиња није била угошћена у угарској престоници.⁴⁷ Предавање које су Кет и Јакобс одржале у препуној сали будимпештанске Касине било је, према извештавању свих већих новина, прави друштвени догађај.⁴⁸

⁴³ Јелена Лазаревић, *Енџлескиње у српском народу*, Београд 1929, 89.

⁴⁴ Др Кете Ширмахер (1865–1930), рођена је у Данцигу (Пруска). Студирала је на Сорбони и докторирала филозофију на универзитету у Цириху. Била је једна је од водећих представница међународног женског покрета 90-их година XIX века. Активна у *Међународном савезу*, била је секретар на Оснивачком конгресу *Међународне алијансе за љаво љаса жена* у Берлину 1904. године. Од тада почиње да инсистира у јавним наступима на национализму и политичким ставовима конзервативне деснице. Позната је по радикалним феминистичким ставовима. Крајем прве деценије XX века због екстремних националистичких германофилских ставова удаљава се од међународног женског покрета. Ауторка је књиге *The Modern Women's Movement* (London 1912) и бројних текстова у француској и немачкој штампи.

⁴⁵ Из *Мајтеринској удружења* то су биле: др Љубица Гођевац, др Марија Зиболд, Мица Павловић и Агница Срећковић. У: Ј. Милановић, *Женско друшћиво* (рукопис студије).

⁴⁶ Алета Јакобс (1854–1929) била је уз Кери Чампан Кет била једна од водећих личности сифражетског и женског мировног покрета. Потиче из грађанске породице јеврејског порекла. Завршила је студије медицине 1879. и била прва жена лекар у Холандији. По завршетку студија укључила се у феминистички покрет.

⁴⁷ С. С. Cat to A. Jacobs, 4. september 1906. Papers Aletta Henriëtte Jacobs, inv.no. 53, Collection International Archives for the Women's Movement (IAV), in Atria, Institute on Gender Equality and Women's History, Nederland. Доступно на: http://cdn.atria.nl/archive/pdf/IAV_00000081/IAV_00000081_0053.pdf. Приступљено 12. 11. 2017.

⁴⁸ Papers Aletta Henriëtte Jacobs, Collection International Archives for the Women's Movement (IAV), in Atria, Institute on Gender Equality and Women's History, Nederland. Album with cuttings, a photograph and reports concerning the visit of Jacobs and Catt. English and Hungarian. 1906. Доступно на: http://cdn.atria.nl/archive/pdf/IAV_00000081/IAV_00000081_0421.pdf.

Непосредно пред долазак Кете Ширмахер у Београд, на предлог Јелене Лазаревић основан је 5. октобра 1906. године *Српски народни женски савез*. У вези са овим чином остаје недоумица да ли је журба да се створи организација заиста била подстакнута страхом да Ширмахерова долази у Србију с намером да, осим предавања, „оснује једну женску лигу која би радила на добијању женског права гласа”, како је наведено неколико година касније.⁴⁹ Свако женско удружење одредило је по четири представнице да дочекају и приме гошћу из Немачке.⁵⁰ Ширмахерова се у својству чланице Комитета за пријем у *Међународну алијансу* сусрела с њима и оне су је обавестиле о оснивању *Савеза*. Упознала се са околностима у којима су деловала женска удружења у земљи и „разумела је одмах да Србија није земља где би женскиње требало да траже право гласа а да не изгледа смешно.”⁵¹ Зато и није истрајавала на пропагирању ове идеје. Одржала је предавање о еманципацији жена у сали Београдског универзитета 12. октобра 1906. године. Одржив публике није био велик, предавање је одржано на немачком и француском језику. Било је пре свега намењено придобијању младих жена са универзитета за феминистичке идеје. Ипак, Ширмахерова није током обраћања београдској публици агитовала за политичка права жена, иако је била њихова поборница. Највише је говорила о настанку феминистичког покрета, тешкој ситуацији због тога што је рад жена недопустиво потцењен у процесу индустријализације, о занимањима која су још увек недоступна образованим женама и, коначно, о заслугама српског народа у „вишевековној заштити европске цивилизације” о чему, како је навела, до доласка у Србију није знала ништа.⁵² Јавно је и упутила позив да новоосновано женско удружење приступи *Међународној алијанси* и да се његове чланице представе на следећем конгресу ове организације у Лондону 1909. године.

Анализирајући рецепцију ових догађаја у српској средини уочљиво је да су они прошли незапажено, јер о њима у дневној штампи и периодичним публикацијама није било пуно вести. У јавности ни вишедеценијска активност *Женској групујива*, његове разгранате активности, доприноси на плану социјалне политике, хуманитарни ангажман жена, финансијска стабилност и економски успех његових установа нису били повод да савременици овом феномену посвете пажњу. Маргинализација њиховог рада била је очигледна, јер се о томе није пуно писало и говорило. Понекад је деловало као да су и саме жене свој ангажман доживљавале као продужетак њихових „приватних” задатака, а тек је каткада водећим чланицама хуманитарних и патриотских удружења засметало ћутање у јавности о њиховом раду.⁵³ Занимљиво је да непосредни утисци о Ширмахеровој и њеном предавању нису били

⁴⁹ Д. Иванић, „О Српском народном женском савету и његовим задацима”, *Домаћница*, 1 (1912), 10.

⁵⁰ Из *Мајтеринској удружења*: Мица Павловић, др Марија Зиболд, др Љубица Гођевац, Агница Срећковић. У: Jasmina Milanović, „Materinsko udruženje. Humani i socijalni aspekti delovanja 1904–1941”, *Istorija 20. veka*, 2 (2018), 45.

⁵¹ Д. Иванић, „Предавање др Кети Ширмахер и наше женске прилике”, *Домаћница*, 12 (1906), 359.

⁵² Д. Иванић, „Предавање др Кети Ширмахер”, 360.

⁵³ На годишњем главном скупу *Женској групујива* 1912. године критикована је незаинтересованост представника штампе за извештавање са скупа и постављено је питање

негативни. Тако је Делфа Иванић⁵⁴ ценила њене јасне пропуске германо-филске ставове због којих је ова била крајње неомиљена у другим срединама. Слично као у Будимпешти, предавање јој је отказано у Познању и још неким деловима Пољске. Присећајући се боравка гошће из Немачке у Београду, Иванићева је неколико година касније навела да њено предавање није било привлачно, јер је Ширмахерова поновила „грешку својствену Германцима да када опште с другим нацијама говоре стално с једне извесне висине”.⁵⁵

Ови догађаји били су повод за непосредно сагледавање и прву озбиљнију анализу положаја жена у јавном дискурсу у Србији, одмеравање и поређење са еманципацијом у европским земљама и за обазриво дефинисање најважнијих питања у вези с којима ће се неколико година касније формулисати и женски политички захтеви.⁵⁶ Тада је истакнуто да је представа о еманципованим женама са запада и феминисткињама, која је била сведена на слику „чудовишта, с прљавим и алкавим оделом, кратке косе, с цигаром у зубима, неуљудног држања”, послужила противницима феминизма у већини земаља. Објашњење због чега је овај модел „руске студенткиње” превазиђен, а да у Србији никада није ни био актуелан, послужило је ауторки текста, Делфи Иванић, као добар увод за именовање главних тачака у којима се огледа неравноправан положај жена у земљи. Разматрајући да ли у Србији постоје услови за феминизам, она је изнела неколико тема које су биле део агенде савременог међународног покрета, али су у извесном смислу представљале и преобликоване захтеве који су четири деценије раније поставиле Драга Дејановић⁵⁷ и први српски социјалисти. Реч је о праву жена на рад и зараду (чиме би се спречило да питања мираза и удаје девојака буду за њих егзистенцијална) и изједначавању положаја и зарада мушкараца и жена у државној служби; о неправедним одредбама Закона о наслеђивању за женску децу, Закона о својини, односно о праву жена да располаже својом имовином у браку, Закона о утврђивању очинства. Стицање политичких права није било приоритет, али су наведена питања била подлога на којој ће се развијати, пажљиво и с више аргумената, политика и деловање *Савеза* у будућности.⁵⁸ Занимљиво је да у скицирању правца рада у будућности нису посебно истакнути културни и национални задаци. Они су касније, не само из стратешких разлога, стављени у први план међу циљеве

суштинске видљивости рада *Друшћива* и његових великих заслуга у Србији. У: А. Столић, *Сесире Срикиње*, 127.

⁵⁴ Ј. Милановић, *Делфа Иванић. Заборављене усјомене*, Еволута, Београд 2015, 6–84.

⁵⁵ Д. Иванић, „Предавање др Кети Ширмахер”, 362; Иста, „О Српском народном женском савезу и његовим задацима”, *Домаћица*, бр. 12, 1906, 15; Bogna Lorence-Kot and Adam Winiarz, “The Polish women’s Movement to 1914”, *Women’s Emancipation Movements in the Nineteenth Century: A European Perspective*, eds. S. Paletschek, B. Pietrow-Ennker, Stanford UP, Stanford 2004, 216.

⁵⁶ Ј. Лазаревић, „Српски народни женски савез и Међународни женски савез”, 296; Д. Иванић, „О Српском народном женском савезу и његовим задацима”, 17–21.

⁵⁷ Драга Дејановић (Стара Кањижа, 1840 – Стари Бечеј, 1871), школовала се у Темишвару и Пешти. Учествовала је у раду *Уједињене омладине српске*. Била је глумица, учитељица, прва српска феминисткиња. Ауторка је важних текстова о положају жена у гласилима *Омладине*.

⁵⁸ Д. Иванић, „Предавање др Кети Ширмахер”, 361–366.

рада *Савеза*, послати су на одобрење и добили су потврду државе 1909. године.⁵⁹ Прва председница *Савеза* била је Савка Суботић, која је убрзо постала почасна председница. На њено место изабрана је Катарина Миловук⁶⁰, а потпредседнице су биле Делфа Иванић и Милка Вуловић.

Мисија др Кете Ширмахер у октобру 1906. године имала је кључну улогу у оснивању *Српској народној женској савеза*, коме су приступила постојећа удружења *Женско друштво*, *Друштво „Кнегиња Љубица”*, *Коло српских сесћара*, *Мајтеринско удружење* и *Јеврејско женско друштво*. Предавање које је одржала на Београдском универзитету било је прво јавно предавање у Србији о женском покрету у свету, циљевима еманципације жена и о феминизму. Иако све до почетка 1909. године нису забележене веће активности у *Савезу*, водеће представнице радиле су у међувремену на уобличавању правца рада, циљева и захтева за промену положаја жена у државној служби, измену чланова Српског грађанског законика о наслеђивању женске деце, пословној способности удатих жена и положају ванбрачно рођене деце и њихових мајки. Савез се укључио у рад *Међународне алијансе* на конгресу у Лондону 1909. године и *Међународној савези* на конгресу у Стокхолму 1911. године.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Dr. ANA STOLIĆ, Senior Research Associate
The Institute of History Belgrade
Kneza Mihaila 36/II, Belgrade, Serbia
E-mail: ana.stolic@iib.ac.rs

THE INTERNATIONAL CONTEXT OF THE ESTABLISHMENT OF THE SERBIAN NATIONAL WOMEN'S UNION IN 1906

SUMMARY: The paper analyses the influence of international feminist organisations – specifically the International Council of Women and the International Woman Suffrage Alliance – on the establishment of the Serbian National Women's Union. Those were powerful organisations, attracting, through strong agitation, national associations in Europe, the US, and Australia as new members during the first decade of the 20th century to abolish the unequal private-legal, economic, social, and political position of women and men. The mission of dr Käthe Schirmacher who, as a representative of the International Alliance, held a series of lectures in the Balkan capitals, including Belgrade in 1906, encouraged the establishment of the Serbian National Women's Union, and the re-examination of the position of women in the Kingdom of Serbia. The lecture that Schirmacher held at the Belgrade University was the first public lecture in Serbia about the women's movement in the world, the aims of the emancipation of women, and feminism. The Union was joined by the existing humanitarian women's associations – the Women's Society, Princess Ljubica Society, Circle of Serbian Sisters, Motherhood Society, and the Society of Jewish Women. Although until 1909 the Union did not carry out any major activities, its leading female representatives worked, in the meantime, on

⁵⁹ А. Столић, „Правила Српског народног женског савеза из 1909. године”, *Мешовитија краћа (Miscellanea)*, XL (2019), 157–169.

⁶⁰ О Катарини Миловук видети: Љиљана Станков, *Катарина Миловук и женски покрет у Србији*, Педагошки музеј, Београд 2011.

defining the course of its work, objectives, and requirements. They dealt with changing the position of women in the state services, amending articles of the Serbian Civil Code which pertained to the inheritance of female children, the business capacity of married women, and the position of children born out of wedlock and their mothers. The Union joined the International Alliance at the congress held in London in 1909, and the International Women's Council at the congress held in Stockholm in 1911.

KEYWORDS: Serbian National Women's Union, International Woman Suffrage Alliance, International Women's Council, sisterhood, feminism

Др СЛАВЕНКО ТЕРЗИЋ, дописни члан САНУ
Српска академија наука и уметности
Кнеза Михаила 35, Београд, Србија
Е-адреса: slavenko.terzic@gmail.com

СРБИ У ПОЛИТИЧКО-КУЛТУРНИМ КОНЦЕПЦИЈАМА РУСКИХ СЛОВЕНОФИЛА (шездесете–седамдесете године XIX века)

САЖЕТАК: Рад представља синтетички приказ гледишта водећих руских словенофила шездесетих–седамдесетих година XIX века на српско питање. Гледишта ових личности, највећим делом представника руских аристократских кругова, проистицала су из њихових политичко-културних и филозофских концепција. Они су подржавали ослобођење словенских народа, а када је реч о Балкану, Србију су сматрали Пијемонтом српског и словенског окупљања. Ставови руских словенофила умногоме нису били идентични са ставовима званичне Русије, иако су у појединим питањима делили истоветна гледишта. Њихова политичка и филозофска гледишта изнета су у Посланици Србима објављеној 1860. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Русија, Србија, словенофили, Турска, хришћани, српски народ, ослобођење, Посланица Србима, Хомјаков, Погодин, Аксаков

Без улажења у главне мисаоне токове руских словенофила немогуће је разумети њихово виђење Срба у словенском свету и на балканском простору. Словенофилство је било и културно-филозофски систем, нарочито до Кримског рата, али и политичка доктрина решавања словенског и Источног питања. Оно је било руски покушај филозофије историје, вођен вером у православље као руску религију интегралног духа – посебан тип руског романтизма и руске идеје као израз, како су сами говорили, „оригиналне руске мисли”. Словенофили су настојали да продубе руску самосвест као основу даљег развоја Русије и руског друштва подељеног на два дела још од реформи Петра Великог, кога Пушкин види као коњаника „који је Русију пропео над безданом”.

У европској литератури словенофилство се углавном види као панславизам, односно као историјско-филозофска концепција обједињавања свих Словена – под вођством Русије. Није могуће одвојити словенофилску мисао XIX века од мисаоних токова Европе тога доба. На њихово схватање културе,

историје и цивилизације у целини највећи утицај имала је немачка филозофија, пре свега Хердера филозофија националне идеје, али и Фихте, Шелинг (његова *најџурфилозофија* и вера у будућност Источне Европе), а нарочито Хегел. На теоријске основе филозофско-историјске концепције словенофила утицао је и Монтескје са делом *О духу закона*, а нарочито Хердер са својим делом *Идеје за филозофију историје човечанства* (1791).¹

Словенофилство је било несумњиво врло сложен покрет једног дела московске и петроградске аристократске интелигенције, међусобно различитих схватања по низу питања. Георгије Флоровски пише да је словенофилство било „глас новог културног слоја који је прошао кроз искушења и заводљивост *европеизма*”², док Николај Берђајев каже да је словенофилство заправо „психологија и филозофија племићких двораца, топлих и пријатних гнезда”.³ Заиста, сви творци словенофилства припадали су готово без изузетка руском племству: браћа Иван и Петар Кирејевски (рођени у породици великог англофила), браћа Аксакови, Алексеј Хомјаков – потомак старог руског племства и стуб словенофилске мисли, историчар Михаил Погодин, филолог Владимир Ламански, Јуриј Самарин, бечки прота Михаил Рајевски, Александар Гилфердинг, познати песник Фјодор Тјутчев, Николај Данилевски, генерал Фадејев и други. Сви су они, мање или више, путовали по Европи, неки боравили и више година, и добро знали европске језике. Хомјаков (1804–1860) је, на пример, 1825/26. живео у Паризу, а поново је 1846/47. путовао по Европи и живео у Енглеској, коју је највише волео. Учествовао је у Руско-турском рату 1828/29. који је закључен Једренским миром. Бавио се филозофијом, највише Хегелом, богословљем, филологијом (санскритом), сликарством, архитектуром. Берђајев га је назвао „вitezом православне цркве”.

Врло сложена епоха историје руског друштва првих деценија XIX века окончана је изгоном језуита (1820), званичном забраном масонских ложа, затварањем Библијског друштва и поразом декабриста. Наполеонов поход на Русију, упорна настојања пре свега Енглеске и Француске да пониште одредбе Ункјар-Искелеског уговора (1833) између Русије и Турске, који је обезбеђивао доминантан утицај Русије на Истоку, а нарочито велика европска коалиција заједно са Турском против Русије у Кримском рату (1853–1856) отворили су, пре свега међу руском интелигенцијом, питање односа Русије и Европе, улоге словенског света у историји Европе и путевима решавања Источног питања.

У Русији су постепено ширена знања о Словенима уопште, па и о Србима. Идеју словенске узајамности први је разрадио Словак Јан Колар 1834–1837. сматрајући културу најзначајнијим фактором историјског развика. Значајну улогу у ширењу знања о Словенима имало је и оснивање славистичких катедри на четири руска универзитета (нарочито делатност Бођанског и

¹ Валентина Ветловская, „Проблема народности в публицистике Ф. И. Тютчева (В европейском контексте)”, *Ф. И. Тютчев и православие*, Москва 2005, 143–171.

² Г. В. Флоровски, *Пушеви руској бојословља*, превео са руског Срето Танасић, Подгорица 1997, 277. О словенофилима видети: Н. И. Цимбаев, *Славянофильство: из истории русской общественно-политической мысли XIX века*, Москва 1986; Е. А. Дудзинская, *Славянофилы в пореформенной России*, Москва 1994.

³ Г. В. Флоровски, *нав. дело*, 143–171.

Срезњевског). Када је реч о Јужним Словенима, Срби су све до седамдесетих година XIX века привлачили највећу пажњу. Већ током двадесетих година у часописима као што су *Весник Евроје*, *Библиографски листови*, *Московски шелеграф*, *Московски весник* и *Телеской* српске теме везују се претежно за дела Вука Караџића. *Весник Евроје* М. Т. Каченовског објавио је 1820. прилог „О српским народним песмама”. Каченовски се познавао са Вуком Караџићем и вероватно није случајно што је свог ђака О. М. Бођанског упутио на славистику. У једном тексту о српској књижевности у *Библиографским листовима* из 1825. Мушицки се назива „српским Хорацијем”, док се Фрушка гора на другом месту назива „српском Светом Гором”. У *Московском шелеграфу*, у броју 10 из 1831, даје се приказ часописа *Банашки алманах*, објављеног у Темишвару 1828, у коме су објављени преводи писама цара Александра I Кутузову и истиче да „род Кутузова потиче из Србије и Срби се тим поносе”.⁴ Часопис *Телеской* (1831–1836) Н. И. Надеждина у другом броју за 1832. објавио је опширан приказ књиге Ота фон Пирха о путовању по Србији 1829. године (објављене у Берлину 1830). Свети Синод Руске православне цркве наставио је и у првој половини XIX века да новчано помаже најмање девет српских манастира.⁵ Отварање руског конзулата у Београду (1838) омогућило је ближа праћења прилика у Кнежевини Србији и околним српским земљама. Митрополит Србије Петар обратио се 1844. године руском конзулу Данилевском с предлогом да се у Србију пошаљу богослужбене књиге и да се у Русији школује шест младих људи на руским богословским школама. У писму Азијском департману Данилевски истиче да би то било веома важно ради „заштите православља у тамошњим крајевима од утицаја католицизма који се убацује из Аустрије”.⁶

Иако словенофилство и панславизам нису идентични појмови, словенофилство је несумњиво било основни теоријски извор руског политичког панславизма, чијим се једним од главних твораца сматра поменути професор руске историје на Московском универзитету Михаил Погодин (1800–1875). Путујући по словенским земљама 1839. и 1842. године Погодин је словенско питање видео у мисаоној формули: Русија – Словенство – Запад. Словенофили су очекивали да ће словенско питање бити решено у Кримском рату, да ће доћи до ослобођења Словена и стварања свесловенске државне заједнице. Константин Аксаков сматрао је да је Кримски рат покушај Запада да нанесе коначан ударац словенско-православном свету, чији је носећи стуб Русија, чиме ће, уколико успе, покорити и остале словенске земље.⁷ После Кримског рата у руском друштву јавља се идеја да Запад угрожава самостално постојање

⁴ Елена Аркадьевна Осипова, „Сербская тематика в русской периодической печати в 20-30-е годы XIX века”, *Литературы взаимосвязи России XVII–XIX в.в. по материалам российских и зарубежных архивохранилищ*, Москва 2015, 104–126.

⁵ Е. П. Кудрявцева, *Русские на Босфоре: российское посольство в Константинополе в первой половине XIX века*, Москва 2010, 299–308.

⁶ АВРР, ф. No 146, Славянски стол, оп. 495, д. 3853, л. 8–9 об, Директор Азијског департмана МИД Русије – посланику Титову у Цариград, С. Петербург, 2. фебруар 1845; *Политические и культурные отношения России и Сербии в 30–50-е годы XIX века*. Документы российского МИД, Москва 2013, 341–342.

⁷ С. А. Никитин, „Русское общество и вопросы балканской политики России 1853–1876 гг”, *Славяне и Россия: К 110-летию со дня рождения С. А. Никитина*, Москва 2013, 167–171.

Русије и да зато она треба да се обрати Словенима као природним савезницима. „Русија ће бити сигурна, истиче Погодин, тек онда када буде страшна” Западу са којим треба да општи само с позиција силе. Његово мишљење дели и познати песник и дипломата Тјутчев (1803–1873) у својим расправама „Русија и Немачка” (1844) и „Русија и Запад” (1850). Тјутчев, руски посланик у Баварској осамнаест година, не одбацује дијалог Русије и Запада, али ипак сматра да између њих стоје непремостиве противречности.

За разлику од руских западњака који су желели европеизирани Русију, словенофили желе да се Русија „духовно оствари као независан свет”. Према њима Европу чине два света: *романско-јермански* („свет без духовног разума”) и *словенски*. Словенофили верују у народно предање и традицију, заснованим на моралним и духовним вредностима православне цркве. Словенофилство је један од покушаја да се продуби руско самосазнање чија се основа тражила у души руског народа.⁸ Константин Аксаков пише да је Запад („западноевропска мода”) успео у доброј мери да „исквари” и обмане више слојеве руског друштва, али не и руски народ.

Једна од основних словенофилских идеја о решавању словенског питања јесте идеја о стварању свесловенске федерације под покровитељством Русије и руског цара. У чланку „Русија и Запад” (1854) Константин Аксаков истиче да словенски народи треба да формирају своје засебне националне државе које ће се налазити „под покровитељством Русије као сада Србија”. Михаил Погодин је још 1851. изнео идеју да Русија треба да створи Словенски савез. Нешто касније, маја 1854. пише да се савез може звати и *Дунавски, Јуџоскојични* или *Евројски* али да престоница треба да буде Цариград, који Руси треба да држе због своје безбедности („који осим нас нико уздржати не може”).⁹ Словенофилска идеја о Цариграду као престоници словенске федерације ништа мање није била примамљива ни за руске трговце тога времена. Фјодор Тјутчев пише у чланку „Русија и Немачка (1848)” да је Русија део општеевропске историје, с тим што има другачији пут развитка. Источна Европа је „законита сестра хришћанског Запада” коју он не признаје, као што су након Колумбовог открића „људи Старог света дуго одбијали да верују у постојање новог континента”.¹⁰

Велики пораз у Кримском рату изазвао је дубоко разочарење руских словенофила и уместо питања о политичком обједињавању у виду свесловенске федерације у први план наметнуо идеју културног и духовног обједињавања словенских народа. Томе је допринела и промена на челу руске дипломатије: политика канцелара Карла Неселродеа за словенофиле није била национална, за разлику од Алексеја Горчакова, који је желео да она буде руска.¹¹ Пораз у Кримском рату и изолација Русије били су за словенофиле још једна потврда агресивности Запада према Русији. Србија и Срби улазе после Кримског рата у вртлог политике великих сила и њихове борбе за позиције на Балкану.

⁸ Д. Стојановић, *Религиозне основе словенофилства...*, 145–147.

⁹ С. А. Никитин, „Русское общество”..., 172.

¹⁰ В. Ветловская, *нав. дело*, 153–154.

¹¹ *Российская дипломатия в портретах*, Москва 1892, 208–220.

Снажном политичком и културно-религиозном продору западних сила на простору Југоисточне Европе после Кримског рата, Русија је настојала да се супротстави боље организованом културно-просветном и религиозном активношћу, преко мреже новооснованих конзулата, али и Московског словенског комитета (1858), а касније и Петроградског словенског комитета (1869). У неким питањима активност званичне Русије била је подударна са делатношћу словенофила, у првом реду када је реч о ширењу и јачању православља на Балкану, али за разлику од Игнатијева и његових истомишљеника, канцелар Горчаков је сматрао да свесловенске политичке идеје не могу бити основа спољнополитичке концепције Русије.¹²

Словенофили су увиђали велику улогу јавног мњења у Европи али и руском друштву. Настојали су да покрену што већи број листова и часописа с циљем да руско друштво што више упознају са словенским земљама и народима и тиме утичу на политику руске владе према словенском свету. Својеврсна синтеза гледишта руских словенофила на српско и словенско питање изнета је у познатој посланици Србима групе водећих словенофила под насловом *Србљима њослание из Москве* (објављеној у Лајпцигу 1860. на руском и српском језику).¹³ Међу потписницима су Алексеј Хомјаков, Погодин, Кошељев, Јуриј Самарин, Константин и Иван Аксаков и други познати словенофили. Главним писцем посланице сматра се Алексеј Хомјаков (1804–1860), који је својим пријатељима говорио да је прве мисли о Словенима и њиховом ослабајању добио гледајући портрете српског вође Црног Ђорђа, који су се налазили практично на свакој станици на путу у Петроград. Прости чобанин, говорио је Хомјаков, који је одважношћу и чврстом вољом ослободио своју отаџбину од Турака одушевљавао је младо поколење.

У посланици се упозорава на лоша искуства руског друштва са западним утицајима. Ми знамо, обраћају се они Србима, да сте прошли кроз тешка искушења, али „очекивају вас још друга искушења, не мање опасна, премда се чине мање тешка”. Свакој спољашњој и случајној несрећи „може човек лако оделети”, али „пороци и слабости, које се увуку у живот и душу народа, раздвојиће његово унутрашње биће, покопаће у њему свако живо начело, породиће у њему неизлечиве болести и учиниће да пропадне у доба највећег спољњег благостања и напретка”. Пишући о искуству Русије, словенофили истичу да се њима чинило „да државе које надвишавају нас науком, треба да нас надвишавају у свачему, и да су сви њини обичаји, све њине уредбе боље од наших”. Словенофили су против „слепог клањања” европском знању и европској просвећености али не споре да се доста тога може научити од западних народа, пре свега у области трговине, наука и уметности. „Не залуђујте се тиме”, пише у посланици, „да будете Европејци”, јер је то само „згодни мамац за Славене” да их уведе у духовно ропство: „Не утежите своју умну слободу кицошким узицама са натписом *Европа*”.¹⁴

¹² В. Н. Виноградов, *Балканская эпопея князя А. М. Горчакова*, Москва 2005, 74–150.

¹³ *К сербам. Послание из Москвы*, Лейпциг 1860, 100; *Србљима послание из Москве*, Лейпциг 1860.

¹⁴ *К сербам. Послание из Москвы...*, 69.

После преране смрти Алексеја Хомјакова и Константина Аксакова 1860. године водећу улогу у борби за словенофилске идеје преузимају други словенофили као што су Иван Аксаков, млађи брат Аксакова, и познати филолог Владимир Ламански (1833–1914). Ламански је био творац крупне славистичке школе на Санктпетербуршком универзитету („патријарх руске славистике”) и шеф катедре за словенску филологију пуне 33 године (1865–1898). Ламански је сматрао да је један књижевни језик, у овом случају руски, неопходан услов за остварење словенске федерације. Ламански је боравио у словенским земљама 1862–1864. да би потом објавио рад *Србија и јужнословенске провинције Аустрије* (1864). У Петрограду је 1859. године објављено познато дело Александра Гилфердинга *Путовање по Босни, Херцеговини и Сјарој Србији*, настало на основу његових бележака током боравка на дужности првог руског конзула у Сарајеву 1857–1858. Гилфердинг је том приликом однео из српских цркава и манастира 101 књигу из периода од XIII до XVII века, које данас чине Гилфердингову збирку Руске националне библиотеке у Санкт Петербургу.¹⁵ Иван Пријма пише у раду „Ф. М. Достојевски и мисао словенофила” да су главни извор обавештења о Словенима у руском друштву била словенофилска издања и радови самих словенофила. У почетку неповерљив према словенофилским идејама, Достојевски је временом све више делио њихова гледишта. У *Пишчевом дневнику 1876–1877*. Достојевски истиче, како наводи Пријма, „да од свих територија Турске, која се распада, Русија мора да влада само Константинопољем: прво, као наследница Византије, друго, зато што само ослобођени источни хришћани неће моћи управљати тим великим градом („средиштем васионе”), па ће се у то умешати западне нације, попут Енглеза („народ грабљив”) и присвојити Константинопољ себи”.¹⁶

Врло обимна архивска грађа о везама руских словенофила и Срба налази се у Фонду Аксакових Одељења рукописа и ретких књига Института за руску књижевност (Пушкинов дом) РАН у Санкт Петербургу. Преовлађује преписка са митрополитом Михаилом, најјачим ослонцем словенофилске мисли међу Србима друге половине XIX века – са улогом коју је касније преузео Никола Пашић. У фонду Аксакових чува се преписка са Имбром Игнатијевићем Ткалцем, Живојином Жујовићем, Милошем Милојевићем, Антонијем Гвозденовићем, Мирославом Дражићем, Алимпијем Васиљевићем, Деспотом Бацовићем, Пантом Срећковићем и другима. Као и његови истомишљеници (Хомјаков, Погодин, Ламански и други), Иван Аксаков је током 1860. године путовао по словенским и српским земљама, о чему је оставио драгоцене белешке. Из Беча, где се дуго задржао са протом Михаилом Рајевским и срео са послаником Балабином, путовао је у Љубљану, Трст, Дубровник, Херцег Нови, Котор, затим на Цетиње а потом поново,

¹⁵ *Российская национальная библиотека* – Санкт-Петербург, Отдел рукописей и редких книг, Ф 182, Гилфердинг А. Ф. Собрание, опис 1. Фонд је настао као поклон А. Ф. Гилфердинга 1868. године. Реч је о књигама које је сакупио у периоду 1856–1859. на терену Босне, Херцеговине, Старе Србије и Црне Горе. Ради се о укупно 101 књизи и рукопису међу којима има и више драгоцених рукописа из XIII и XIV века. После његове смрти Санктпетербуршка библиотека откупила је од његових наследника још један део збирке (грчке, словенске и турске рукописе). Словенски рукописи ушли су 1873. у састав Фонда N 550.

¹⁶ Иван Ф. Пријма, „Ф. М. Достојевски и мисао словенофила”, *Октоих* III, 4(2013), 40.

преко Дубровника, до Ријеке и из Ријеке у Загреб. У Загребу се срео са Кукуљевићем, Враницанијем и Мажуранићем, а затим је посетио Сисак и Ђаково где се срео са Штросмајером. Највише се задржао у тадашњој Кнежевини Србији (Београду и Крагујевцу), тридесет дана, док је, на пример, у Дубровнику остао четири дана (срео се са руским конзулом К. Петковићем, са којим се дописивао 1860–1867), у Црној Гори седам, у Загребу седам, у Карловцима и Фрушкој гори („Света Гора српског православља”) два, а у Новом Саду (назива га главним градом „аустројске Србије”) три дана. Забележио је да је архимандрит Никанор Грујић намеравао да преводи брошуру Хомјакова. Дописивао се са извесним Мирославом Дражићем, који га поздравља из Осијека, док Аксаков другом приликом пише да је у његовој кући у Карловцу заборавио „неку хартију: поезију Дубровчанина језуите за руског цара Петра”.¹⁷ У Карловцима се срео са патријархом, посетио је Крушедол, а затим и Нови Сад, где се срео са Хацићем, Ђорђе Поповићем, Суботићем и Светозаром Милетићем. Из Новог Сада отишао је за Пешту. Међу белешкама са пута сачувана је и белешка о православној цркви у Шибенику – Храму Успења Богородице, која оскудева у црквеним утварама (сачињен детаљан списак црквених потреба: ђивот, крст са постољем што стоји на Св. Трапези, петохлебница, литија са ликовима Успења Богородице и Вазнесења Господњег, свештеничке одежде, путир са диском, Јеванђеље и плаштанице).¹⁸

Током боравка у Београду, у који је стигао јула 1860, Аксаков се срео са Матијом Баном. Бан га је обавестио да стоји на челу „Централног комитета” који планира да оснује мрежу тајних друштава у Босни, како би се припремио устанак с циљем прикључења Босне Србији. Аксаков је том приликом предао Бану 3.000 рубаља из средстава Московског словенског комитета.¹⁹ Касније је Бан писао Аксакову у духу познатих словенофилских ставова о својим плановима стварања јужнословенске федерације коју би чинили Срби, Бугари и Хрвати и која би требало да уђе у састав општесловенске федерације. Сматрајући да за такав посао нису довољна приватна средства, Аксаков се обратио за помоћ руском посланику у Бечу Балабину, руском конзулу у Београду Влангалију и проти Рајевском. Балабин је са овим упознао директора Азијског департмана Е. П. Ковалевског и грофицу Блудову. Бан је писао да је комитету који води потребно 15.000 пушака: молио је да добије зајам од Русије у износу од 100.000 дуката. Русија је наводно била спремна да без камате додели зајам од 900.000 рубаља али је кнез Михаило то одбио.²⁰ Бан је поново, преко Аксакова тражио средства из касе Московског словенског комитета. Међутим, извештаји руских дипломата из Београда говорили су да Бан „има репутацију шпијуна свих држава редом” и то у исто време. Према истраживању руског историчара В. И. Фрејдзона, Бан се у исто време кад и са Аксаковим сретао и са аустројским конзулом

¹⁷ Отдел рукописей и редких книг Института русской литературы (Пушкинский дом) РАН, Санкт-Петербург, Ф. 3 (Фонд Аксаковых), оп. 2 N 16.

¹⁸ Исто, Ф. 3 оп.5 N 23, И. С. Аксаков, *Проект путешествия к Славянам*, Записная книжка, 1859.

¹⁹ И. В. Чуркина, *Протоиерей Михаил Федорович Раевский и югославыне*, Москва 2011, 117.

²⁰ Исто, 118.

у Београду, коме је говорио о завојевачкој политици Русије, о посети „руског емисара Аксакова предлажући сарадњу и прикључење Босне Аустрији”.²¹

У историографији се прецењује утицај словенофила на политику званичне Русије. Александар Погодин истиче да су „српски русофили” много претеривали у погледу „стварног утицаја Каткова, Аксакова, Словенског добротворног друштва” и нису опажали либерално расположење које је стварно господарило у „руском друштву”.²² Иван Аксаков се почетком 1861. обратио писмом директору Азијског департмана Е. П. Ковалевском, жалећи се да је крајем 1859. године, поводом плана о издавању *Руске беседе*, од Министарства народне просвете добио одговор да „не заслужује поверење владе”. Сматрао је да словенофилима треба дозволити издавање „периодичног зборника и новина чак и под насловом *Словенски весник* који би се бавио не само словенским него и руским питањем”. Аксаков пише да је његов брат Константин „недуго пре смрти” 1860. добио писмо из Србије „у коме га моле” да им дамо мисао „о државном устројству у словенском духу”. Након свог путовања по словенским земљама дошао је до закључка да за њих „огроман значај” има слободан глас из Русије, јединствени орган руске народности – руске и словенске самосвести. За Западне Словене, окружене формама западне цивилизације „и свим саблазнима западног начина живота”, најважније је „јасно схватање суштине принципа Словенства”. Објављивање словенофилског гласила помоћи ће, пише Аксаков, „животу саме словенске идеје у Русији, ојачаће партију народности код Словена” – партију која ће се солидарисати и бити одана Русији”. Кнез Михаило, пише Аксаков, веома хоће да Србији да неки устав, ради чега у Београд долази доктор права „од аустријских Словена”. Ако у Србији дође до „моралног раздора између власти и народа” и самој народности и словенским плановима „прети велика опасност”.²³

У Фонду Аксакових у Санкт Петербургу чува се опширно писмо Живојина Жујовића (тада студента Духовне академије у руској престоници) Ивану Аксакову из 1864. године, посвећено различитим странама словенског питања. „Са принципима који се тичу словенских народа којима је искључиво посвећен Ваш часопис *Дан* тј. народа словенских, ја се разилазим радикално”, пише Жујовић. Он жели да се међу словенским народима успоставе моралне везе, пријатељство и љубав, то су питања „која можемо само ми решавати”, а за подизање „храма љубави међу Словенима” потребни су „образовани словенски градитељи”. Захваљујући савременом положају Словена тај храм је немогуће подићи, јер као да је сама историја словенских народа поставила непремостиву препреку на путу ка том великом делу. Један део Словена је самосталан, други несамосталан – „у ропству”, неса-

²¹ Исто, 119. Видети: В. Ј. Вучковић, „Неуспела политичка акција Матије Бана 1860–1861”, *Историјски часопис* IX–X (1959), 381–409.

²² Александар Погодин, „Михаило Полит-Десанчић у Русији и о Русији”, *Лейпцигска Мајице српске*, књ. 337, Нови Сад 1933, 62–63.

²³ Институт русской литературы (Пушкинский Дом) Российской академии наук, Отдел рукописей и редких книг, Фонд Аксаковых, N 3, оп. 2, N 19 Писмо И. Аксакова – Е. П. Ковалевском, 20. јануара / 1. фебруара 1861. Аксаков оставља и своју адресу у Петербургу: „На Малој Никитској, дом Гусева, бившего барона Корфа”.

мостални су потчињени несловенима, самостални Словенима. У тој неприродности налази се и „Гордијев чвор” без чијег разрешења словенски народи неће створити темеље за бржи развој. Управо на тој неприродности створен је „храм словенског раздора” који смета да се не направи „ни један корак напред у словенском духу”. Будућност Словена, према Жујовићу, треба да се заснива на општесловенским принципима, мада они не треба да се одричу европске западне цивилизације, која је „добродошла за Словене у свим односима” осим словенског духа и словенске народности – „она ће Словенима узети оно по чему се ми Словени разликујемо од других народа Запада”.²⁴ Словени треба да стану на страну цивилизације, да граде Словенство без сваког милосрђа, као и свих других предрасуда, са здравим историјским смислом који ће му дати разумну силу „са којом оно може без бојазни да ступи у било какве односе са западним народима”. У идеји повезивања Словена, подвлачи Жујовић, наилазимо „на стари подводни камен који ми Словени никада не обилазимо (...). Тај подводни камен је наш словенски раздор, немајући, уосталом у простом народу ни најмањи свесни ослонац”.²⁵

Словенофили настоје да што више утичу на руско јавно мњење. Током 60-их година XIX века излази више словенофилских листова и часописа као што су *Дан*, *Москва*, *Московљанин*, *Рус* и други. Аксаковљев *Дан* излазио је у периоду 1861–1865. године и доносио мноштво обавештења и коментара о Србији и Србима, пре свега од самог власника али и других аутора. Повремено објављује и текстове митрополита Михаила али и других Срба. У једном броју из 1862. објављен је, на препоруку грофице Антонине Блудове, текст митрополита Михаила у руском часопису *Сѣраник*. Митрополит истиче да је врло важно што часопис не прави никакве уступке „на рачун православног учења и духа православне цркве”. Указује на појаве уступака западним учењима – као да се стидимо и настојимо да се извинимо пред њиховим обманам: „То је тужна појава коју често срећемо. Она је опаснија од сваког директног притиска; од спољног насиља Господ ће кад-тад ослободити цркву своју; али ако ми дозволимо да се отрује снага духа и срца нашег лажним учењима, тада ћемо изгубити и наше душе и целу будућност словенског племена”.

Иван Аксаков повремено је у своме листу објављивао делове својих бележака о приликама у словенским земљама и појединим личностима. Скрећемо пажњу на неке његове оцене прилика у Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини. Тако, на пример, у тексту *Гарибалди, Србија и Црна Гора* (1862) истиче да су у Србију уперени сада „погледи свих словенских племена која стењу под турским ропством”.²⁶ Српски народ је у патриотском заносу и чека да кнез Михаило крене одлучнијим корацима ка ослобођењу: „Уместо да усмери све снаге и сву мисао на достигнуће једног једноставног циља тј. ослобођење целог српског племена – Србија, или боље рећи њена влада, старала се пре свега да преузме спољне форме европског грађанства и да

²⁴ Исто, оп. 4, N 216, Ж. Жујовић – И. Аксакову, 18. октобар 1864.

²⁵ Исто. Жујовић је написао писмо Аксакову с молбом да се објави у *Дану*. Оставио је адресу: „Ј у Александриског театра, дом Литкина, кв. 54.”.

²⁶ И. С. Аксаков, „Гарибалди, Србија и Черногория”, *Славянскій вопросъ*, кн. 1, Санкт-Петербург 2015, 42–46.

себе представи као добро уређену и пристојну државу”. Држава у Србији је сувише млада и слаба, сва њена снага је у народу, који ће је на крају спасити а не њен државни механизам и слабо обучена регуларна војска. Грешка српске владе и кнеза је у томе што сувише много значаја придају свом управљачком механизму. Снагу Србије, према Аксакову, чине народне установе, а не бирократске форме владавине, што је у складу са словенофилским схватањем да држава као установа није главни центар живота земље, јер је народ као историјски фактор много судбоноснији чинилац од политичке и социјалне организације. Аксаков је критиковао „неодлучност” кнеза Михаила, позивајући га да се угледа на свог оца, „старог Милоша” из 1815. који је извео „бесмртни подвиг снагама које су биле ништавне у односу на оне којима сада располаже његов син”.²⁷ Ипак, Аксаков истиче да је након убиства кнеза Михаила ослабила морална и духовна снага целог хришћанског становништва Балкана. Слични ставови понављају се и у чланцима новина и часописа *Москва* и *Московљанин* (1867–1868).

Занимљиво је Аксаковљево мишљење о Црној Гори, где се почетком 1860. године срео са књазом Данилом, његовом супругом Даринком, младим принцем Николом и другим личностима. У *Дану* је 1862. године, као резултат боравка у Црној Гори 1860. године, објавио у три наставка чланак „Споразум Порте са Црном Гором”, са детаљним описом социјалних и културних прилика, менталитета и обичаја.²⁸ Између осталог каже: „По нашем мишљењу, ако ствари посматрамо објективно, у начелу – никаква државна форма не може имати места у тој земљи; Црна Гора није, не може и не треба да буде политички организам. Црна Гора је немоћна као држава /.../ Црна Гора је неосвојива као – борбени положај, као војнички логор. Као држава она је тако микроскопски мала” (...) као логор она има довољно простора. Као држава она је сиромашна, лишена начина за мирно грађанско постојање.²⁹ (...) После Косовске битке Црна Гора је постала уточиште “слободних Срба”.³⁰ Више пута сам од простих и сиромашних Црногораца, пише Аксаков, дознавши да сам Рус, чуо: „Шта чекате, хоћете ли нашем књазу ускоро српску круну на главу ставити”.³¹ Сви словенофили, а нарочито Аксаков, инсистирају на значају верске припадности, у неким ортодокснијим изјавама тврде чак да су православни Словени једини прави Словени.³² Њихова врло омиљена тема је словенска федерација под покровитељством Русије, с тим што окупљање Словена у тој федерацији треба да буде прожето „идејом вишег духовног обједињавања и вером”. Када говори о Србима у Хабзбуршкој монархији, Иван Аксаков истиче да „православни Срби Баната неће да буду припојени Хрватској тзв. Троједној или Илирској Краљевини – коју чине такође Срби, али претежно католици, који имају различит историјски развитац од православних”.³³ Ни Босну, ни Кне-

²⁷ Исто, 44–45.

²⁸ Исто, 49–70.

²⁹ И. С. Аксаков, „Договор Порты с Черногориєю”, *Славянский вопрос...*, 52.

³⁰ Исто, 52.

³¹ Исто, 66.

³² *К сербам. Послание из Москвы...*, 31

³³ И. С. Аксаков, „Славянская федерация будет возможна на основе духовного объединения в вере”, *Славянский вопрос...*, 91–92.

жевину Србију, ни Дунавске Кнежевине, пише Аксаков, „не може уступити Русија Аустрији”, што ће петнаестак година и касније Русија учинити кад је реч о Босни и Херцеговини – договором у Рајхштату 1876. и Будимпештанском конвенцијом 1877. године.

Словенофили врло пажљиво прате продор западних утицаја у српским земљама и на Балкану. И у приватној преписци и у поменутиим листовима истиче се прозелитска улога Римокатоличке цркве и агресивни дух западне политике. Француска је, пише Аксаков 1867. године, главни представник католичког света на Истоку. Касније ће ту улогу преузети Аустроугарска. Аксаков цитира део текста из једне брошуре издате у Букурешту на француском језику под насловом *Буџарска џред лицем Европје*, у којој се каже да је Наполеон III само под једним условом спреман да пружи своје покровитељство балканским хришћанима: „Да је Србија по вери и пореклу латинска, већ одавно би јој биле предате тврђаве које држе Турци, и не само тврђаве. Да су Херцеговци католици већ одавно би Французи за њих изборили аутономију као за Либан”. Словенима у Турској, пише Аксаков, непосредно се понавља од стране мисионара и конзула („духовних и политичких агената”) католичког Запада: „Буди латин /.../ и добићеш слободу и напредак”.³⁴ Пред Словенима стоји дилема пута на Запад или Исток, пута латинства или пута православља – окретања према западноевропском или грчко-словенском свету. Руски словенофили очекивали су да ће словенски конгрес и етнографска изложба у Москви 1867. подстаћи обнову духовног јединства Словена. На конгресу је била најбројнија српска делегација од 30 угледних представника (16 Срби из Хабзбуршке монархије, 12 из Кнежевине Србије и два из Црне Горе), а иза ње делегација Чеха (27), Хрвата (10), три Словенца, један Бугарин и мали број осталих.³⁵ Велики део посла око позивања учесника конгреса, поред М. П. Погодина и И. И. Срезњевског, преузео је на себе бечки прота Михаил Рајевски. Из разних словенских земаља послати су експонати за етнографску изложбу. Александар Вукашиновић из Вуковара, посланик Хрватског сабора, поконио је „значајну колекцију етнографских и антрополошких предмета из Горњег Срема” са детаљним описима колекције.³⁶ Божидар Петрановић, иницијатор оснивања Матице далматинске (1862) и њен дугогодишњи председник и први уредник *Српско-далматинској маџазина*, послао је мушку ношњу из Задарског среза и мушку и женску ношњу и фотографије из Будванског среза.³⁷ Захваљујући архимандриту Нићифору Дучићу и руском конзулу из Дубровника Константину Петковићу, у Москву су стигле и мушке и женске ношње из Боке которске и црногорска женска ношња – поклон кнегиње Даринке, удовице кнеза Данила. Крајем 1866. секретар Матице српске писао је Рајевском да је српски народ осиромашео,

³⁴ „Славјани в Турцији постављении перед выбором: свободы от ига ценой окатоличивания”, *Славјанскій војросъ...*, 133.

³⁵ С. А. Никитин, *Славјанские комитеты в России в 1858–1876 годах*, Москва 1960, 174–175.

³⁶ И. С. Аксаков, *Славјанскій војросъ...*, књ. 1, 146, 546; И. В. Чуркина, *Протоиерей Михаил Федерович Раевский...*, Москва 2011, 138.

³⁷ Чуркина И. В., нав. дело 138; *Заружбёные Славяне и Россия*, Москва 1975, 362; *Славјанские матицы: XIX век*, Москва 1986, 16–52.

па су за етнографску изложбу послали само кожух и капу опшивену златом и фотографије.³⁸

Словенски комитети у Москви (1858), Санкт Петербургу (1868), Кијеву (1869) и Одеси (1870) имали су несумњиво истакнуту улогу у ширењу веза са Србима и другим Словенима, као и знања о њима. Они су доприносили и јачању веза између српских и руских научних, образовних и културних установа. Матица српска је 1830. послала Академији наука у Санкт Петербургу *Српски лейџоис* за 1826–1830. године, а Академија је заузврат послала 1833. године 50 својих издања. Касније 1857, своје књиге шаљу познати слависти О. М. Бођански и А. А. Мајков, Одеско друштво за историју и старине шаље своје *Зайисе* 1858. године. Бечки прота Михаило Рајевски послао је у првој половини марта 1860. први од више контингената књига Матици српској. Међу књигама су били часопис *Руска бесега*, разни гимназијски удбеници, историографска дела. Матица је углавном слала свој *Лейџоис*. Прота Рајевски се дописивао са секретаром Матице А. Хаџићем – у архиву Рајевског сачувано је девет Хаџићевих писама у периоду 1859–1867. годину.³⁹ Стари пријатељ Рајевског Јован Суботић, председник Матице српске од 1868, предложио је проти Рајевском да буде изабран за почасног члана Матице српске. Рајевски је одржавао редовне везе са Учитељском школом у Сомбору и педагогом Николом Вукићевићем. Током 1871. Матица српска је добила 600 гулдена помоћи добровољног прилога из Санкт Петербурга.⁴⁰

Прота Михаило Рајевски одржавао је редовне контакте и са оснивачем Матице далматинске Божидаром Петрановићем, са којим се дописивао од 1845. године и слао му књиге. И после оснивања Матице, књиге су стизале редовно и од Академије наука у Санкт Петербургу.⁴¹ Један од српских учесника словенског конгреса и етнографске изложбе био је и Михаило Полит Десанчић, који је, поред Милана Ђ. Милићевића свуда иступао на руском језику. На банкетима у Москви и Петербургу, пише Александар Погодин о Политу, „стекао је убеђење – које му је било посебно драго – да сви прави Руси од цара до обичних радника (које је видео у Кронштату) сматрају ослобођење православних Словена од турског јарма за најсветији задатак Русије”. Погодин скреће пажњу на истраживања М. Прелога и других научника, која су показала „да виши руски кругови, а и сам цар Александар II, нису видели ништа значајно ни у самом конгресу, ни у дочеку словенских гостију. То је била само учтивост и жеља да се не замери извесним друштвеним расположењима. Исто тако, нису много полагали на ове банкетске изливе ’словенских осећаја’ ни многи друштвени кругови руске интелигенције”.⁴²

Представници Српског ученог друштва на словенском конгресу и етнографској изложби у Москви поднели су извештај на седници од 22. августа

³⁸ И. В. Чуркина, *нав. дело*, 153.

³⁹ Исто, 153.

⁴⁰ О српско-руским књижевним везама у ово време шире у: Витомир Вулетић, „А. Н. Пипин и руско-српске књижевне везе у другој половини 19. века”, *Годишњак Филозофској факултета у Новом Саду*, књ. XII (I), 1969, 385–419.

⁴¹ Чуркина И. В., *нав. дело*, 155.

⁴² Александар Погодин, „Михаило Полит-Десанчић у Русији и о Русији (једна страна из историје српског русофилства)”, *Лейџоис Матице српске*, књ. 337, Нови Сад, 1933, 70.

/ 3. септембра 1867: списак 61 књиге „које су им дали разни људи” – од Срезњевског, Нила Попова, проф. Соловјева, до Г. В. Григоровича, Селезњова и других. Предали су такође поклон од И. И. Срезњевског – „фотографски факсимил записа што је на последњем листу јеванђеља монаха Симеона писаног за сина Немањиног Вука”. Г. В. Григорович, коме се Српско учено друштво обратило са питањем рукописа „о животу деспота Стевана Високог”, саопштио је да је он „све своје рукописе словенске које је скупио по Турској уступио библиотеци Одеског универзитета”.⁴³ Милан Ђ. Милићевић, један од учесника Словенског конгреса и етнографске изложбе објавио је 1868. чланак „Школе у Србији”, у коме пише о одласку 1846. шест првих српских младића на школовање у Кијев (одвео их је Сима Милутиновић, а међу њима је био и Милоје Јовановић – будући митрополит Михаило). Исте године Србија је послала десет младића на школовање у Западну Европу. Пишући о доласку два професора руског језика у Србију средином XIX века, Дмитрија Рудинског и Василија Вердиша, Милићевић нарочито истиче Рудинског: „Њему и писац ових редова има да захвали што не давно, у једној историјској прилици, са једним од највећих владара на Земљи, с царем Александром II, би срећан говорити језиком Пушкина, Љермонтова и Гогоља”.⁴⁴ Многи Срби даровали су своја дела различитим руским установама. Руским царевима Александру II и Александру III своја дела послали су: митрополит Михаило (1860), Милорад Медаковић (1861), М. Ђ. Милићевић (1869–1870), а касније Јован Ристић, Нићифор Дучић и Владан Ђорђевић.⁴⁵

Ако Словени желе да остану Словенима треба да се одрекну Рима и свих његових послова – став је Аксакова и других словенофила. Интриге европске дипломатије своде се на политичку изолацију Русије и „успављивање” словенског племена. Аксаков упозорава 1868. године да ће се Аустрија користити првом погодном приликом да уведе војску у Босну и Херцеговину. Нама остаје, каже он, да изађемо са јасном и одлучном изјавом барону Бајсту: „При првом покрету аустријске војске преко Дунава или Саве руска војска ће заузети Галицију”. У једној другој руској новини *Debatte* истиче се да Аустроугарска нема права на Босну и Херцеговину јер она није у вези са круном Светог Стефана. Босна је до великог жупана Беле Уроша (Урош I) чинила неодојиви део Србије – дакле најстарије историјско право на Босну и Херцеговину је на страни Срба, а не Мађара. Занимљив је још један словенофилски став: створити независну и јаку Србију могуће је само ако се примире њени унутрашњи партијски сукоби.

Руски архиви чувају мноштво грађе о словенофилској и уопште руској просветној, културној и црквеној делатности у српским земљама. У Архиву спољне политике Руске империје у Москви, у фонду Славјански стол, чува

⁴³ *Гласник Српској ученој друшћива*, књ. V, св. XXII, Београд 1867, 411–415. Радња Српског ученог друштва, Десета седница Одбора 22. август 1867.

⁴⁴ Милан Ђ. Милићевић, „Школе у Србији”, *Гласник Српској ученој друшћива*, књ. VII, год. 1868, 88.

⁴⁵ АВПРИ, Славјански стол, ф.146, оп. 495, д. 129, л. об. Посланик Персијани је министру спољних послова Гирсу 21. октобра / 2. новембра 1887. проследио примерак Ристићеве књиге *Свољашни одношаји Србије новијета времена* са писмом Ристића Александру III од 1/12. октобра 1887.

се мноштво грађе о помоћи српским црквама, школама и црквено-школским општинама. Шири контекст те приче је тежња за јачањем православља ради успешног супротстављања продору римокатоличких утицаја. Од 1849. године редовно се шаљу књиге или новчани прилози за оправку и подизање цркава и манастира у Србији, Босни и Херцеговини, Црној Гори и Старој Србији. Помоћ се пружа Дечанском манастиру, српској црквено-школској општини у Призрену, градњи Цркве Светог Ђорђа у Призрену. Грофица Блудова послала је 1861. године шест сандука књига и других ствари за Дечане. Године 1858. црквено-школску општину у Призрену и изградњу храма Светог Ђорђа помаже руска царица Марија Александровна, а кнегиња Василџикова исте године шаље преко конзула у Скадру 988 рубаља за градњу Цркве Светог Ђорђа у Призрену. Свети синод Руске цркве такође је преко конзулата у Скадру послао 150 сребрних рубаља за опремање Цркве Светог Ђорђа (1858). Кнегиња Черкаски шаље 1859. године 200 рубаља за манастир Дечане и манастир Дужи код Требиња. Током шездесетих година богослужбене књиге слате су и за неколико нових цркава у Кнежевини Србији. У неколико наврата пружа се помоћ мушкој и женској школи у Пећкој патријаршији, манастиру Дечанима и Грачаници, затим Српској црквено-школској општини у Новом Пазару, школи у Приштини (1869/70), изградњи библиотеке српске школе у Цариграду (1872/73), Цркви Светог Николе у Улцињу (1868/69), мушкој и женској школи у Мостару (1857–1877), школи у Невесињу (1871–1874), Црквено-школској општини у Гусињу (1869–1870). Свети синод Руске православне цркве послао је почетком 1862. помоћ „Славјано-сербској православној општини Гњилане”.⁴⁶ Министарство финансија и народне просвете Русије шаље 1861. већи број књига београдском Лицеју, београдској Богословији. Руска влада поклонила је, почетком 1867. године, Артиљеријској школи Србије 727 разних војних књига на руском, немачком и француском језику.

Више докумената из Фонда Славјанский стол упућује на појачану активност Римокатоличке цркве у српским крајевима. Архимандрит Иринеј Поповић пише у Котору, 19. марта 1860. године, руском конзулу у Дубровнику Петковићу да му је нуђена унија са обећањем да ће, уколико је прихвати, постати бускуп у Боки. Акцију је водио бискуп Бенедикт Краљевић. Пре две године, пише архимандрит Поповић, „увукоше се у Боку унијатске књиге; издао сам свештеницима налог да се чувају тих књига” а ја, пише он, „многе купим и запалим”.⁴⁷ Још 1854, пише Поповић, „долазили су нам из Беча гласови” да ће Бока добити свог сталног бискупа.

Руски словенофили продубили су, својом укупном активношћу, интерес руског друштва за Србе и остале Словене. Ипак, они нису имали доминантан утицај у руском друштву, нити подршку већине руске интелигенције. Део те интелигенције и није био словенског порекла. Словенофили су ипак преко кругова блиских двору и појединих министара имали контакте са

⁴⁶ АВПРИ, Славјанский стол, N. 146, оп. 495, д. 3938, л. 6, Свети Синод – Азијском департаменту 20. фебруара / 4. марта 1862.

⁴⁷ АВПРН, Славјанский стол, N. 146, оп. 495, д. 3938, л. 18, Архимандрит Иринеј Поповић руском конзулу у Дубровнику Константину Петковичу, Котор, 19/31. марта 1860.

званичном Русијом. Александар Погодин у студији „О Михаилу Полит-Десанчићу”, можда са извесним претеривањем и поједностављивањем пише: „У основи и српског русофилства и српског русофопства не леже – тако ми се бар чини – толико неки логични закључци о томе, какав значај могу имати за српску политику ови или они догађаји из руског живота, колико извесна осећајна расположења везана за те догађаје.” Због тога, пише даље он, „и у русофилству и у русофопству српског друштва веома ретко видимо стварно позивање Русије, ретко наилазимо на објективно и зналачко посматрање и логички суд”.⁴⁸

С друге стране, из Петрограда и Москве, с непрегледних руских простора, словенофили нису реално сагледавали и увиђали сложен и врло осетљив геополитички положај Србије и српских земаља. Почетком седамдесетих година, након оснивања Бугарске егзархије, пажња словенофила постепено се помера са српских простора према Цариграду и мореузима ближим пределима. Они, такође, нису сагледавали чињеницу да је поред доминантног православља део Срба прихватио римокатоличанство и ислам, и да је апсолутизација православља препрека свеобухватној националној интеграцији Срба (Срба католичке и исламске вероисповести). При томе ваља нагласити да је словенофилски непромишљени ентузијазам, који је учи и током Велике источне кризе захватио и добар део званичних кругова, довео 1878. до слома ових идеја у руском друштву, али и међу већином Срба – бар на одређено време.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Dr. SLAVENKO TERZIĆ, Corresponding member of SASA
Serbian Academy of Sciences and Arts
Knez Mihailo 35, Belgrade, Serbia
E-mail: slavenko.terzic@iib.ac.rs

SERBS IN THE POLITICAL AND CULTURAL CONCEPTS
OF RUSSIAN SLAVOPHILES
(The 1860s and 1870s)

SUMMARY: The 1860s represent one of the turning points in the history of the Serbian liberation movement and the relations between Serbia and Russia. Leading figures of Serbia, led by Prince Mihailo and Ilija Garašanin, had a clear plan for Serbian liberation and unification, insisting on the principle “the Balkans to the Balkan peoples”, while Russia, on the other hand, saw Serbia as the pillar of the Balkan Christian revival. While Russian diplomacy led by Prince Gorchakov pursued a cautious policy after the experience of the Crimean War, Russian Slavophiles, among whom Alexei Khomiakov, the Aksakov brothers, Pogodin, Samarin, Hilferding, and others played a leading role, were in favor of a more active Russian policy in the Balkans. They believed that the liberated Slavic states should form a Slavic federation under the auspices of Russia, which should play the role of the protector of all Slavs, especially Orthodox Slavs. The Slavophiles especially insisted on religious unity, believing

⁴⁸ Александар Погодин, „Михаило Полит-Десанчић у Русији и о Русији (једна страна из историје Српског русофилства)”, *Летопис Матице српске*, књ. 337, Нови Сад 1933, 62.

that Orthodoxy should be the unifying spiritual force of the entire Slavic but also of the Orthodox Christian world. Those more conservative went so far as to believe that a true Slav could only be an Orthodox Slav. The charitable activities of Slavophiles, among which Countess Antonina Bludova and other ladies from aristocratic society played a prominent role, as well as the dynamic activity of the Moscow (1858) and St. Petersburg (1869) Slavic committees contributed to the preservation of schools and churches among Orthodox Serbs in the Ottoman Empire. The paper presents several examples of assistance in the erection of schools and churches in Bosnia, Herzegovina, Dalmatia, and Old Serbia, but also donations of books, icons, clothing, and other church items to the Principality of Serbia and to Montenegro. Among Serbs, Metropolitan Mihailo in the first place, and then many other prominent Serbs from all Serbian countries, had the strongest ties with Russian Slavophiles, such as Countess Bludova and Ivan Aksakov. The activities of Russian Slavophiles were directed primarily towards Orthodox Serbs, neglecting Serbs of the Catholic and Islamic faiths because that did not fit into their cultural and political views of the revival of the Slavic world. Nevertheless, the strengthening of ties between the two peoples contributed to the spread of knowledge about Serbs in the Russian environment, which in previous decades was quite modest.

KEYWORDS: Russia, Serbia, Slavophiles, Turkey, Christians, Serbian people, liberation, Epistle to the Serbs, Khomiakov, Pogodin, Aksakov

ШЛЕМ И ШАЈКАЧА: СУСРЕТИ И СУКОБИ

[Далибор Денда, *Шлем и шајкача: Војни фактор и југословенско-немачки односи (1918–1941)*, Матица српска, Нови Сад 2019, 734 стр.]

Српско-немачки и југословенско-немачки односи представљају тему којом се, и поред њене велике важности, бавио мањи број домаћих (српских и југословенских) и немачких историчара. Један од њих је и Далибор Денда, научни сарадник Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања, доцент Универзитета одбране из Београда и пуковник Војске Србије. Колега Денда припада средњој генерацији историчара. Дипломирао је, магистрирао и докторирао на Катедри за Историју Југославије Филозофског факултета Универзитета у Београду. Аутор је неколико монографија и више десетина научних радова који се тематски односе на историју српске војске на прелазу из XIX у XX век, у балканским и Првом светском рату, на модернизацију југословенске војске у међуратним годинама, развој војног професионализма и историју војне историографије. Хронолошки оквир његових истраживања превасходно обухвата другу

половину XIX и прву половину XX века. Реч је о истраживачу са завидним међународним искуством, који је провео годину дана на истраживачкој пракси у Центру за војну историју и друштвене науке у Потсдаму (СР Немачка), учествовао на бројним домаћим, као и међународним научним скуповима (у Београду, Москви, Рјазању, Бресту, Бечу, Потсдаму, Софији, Варшави, Букурешту, Братислави, Тутракану, Констанци, Љубљани), те дао свој допринос у међународном пројекту “1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War” Слободног Универзитета у Берлину. Због доприноса на пројекту „Српски биографски речник” (42 биографије) и учешћа у програмима Матице српске посвећеним Великом рату изабран је и за сталног члана сарадника ове наше реномиране институције.

Монографија коју представљамо базира се на прерађеној и допуњеној докторској дисертацији „Југословенска војска и Трећи рајх 1933–1941”, одбрањеној на Филозофском факултету Универзитета у Београду јула 2016. године, и резултат је десетогодишњег преданог истраживачког рада аутора у домаћим и страним (немачким) архивима и библиотекама. Писана је на богатој изворној основи која је аутору омогућила да сагледа, сазна, разуме и презентује суштину војнополитичких и војнодипломатских односа између Краљевине СХС/Југославије, Вајмарске Немачке и Трећег рајха у годинама 1918–1941. Анализе и закључци до којих је досегло ово истраживање своју основу превасходно имају у архивској грађи похрањеној у фондовима Војног архива у Београду (6), Војног архива СР Немачке у Фрајбургу (25), Архива Министарства иностраних послова СР Немачке у Берлину (23), Архива Југославије (12), Архива Србије (1) и Архива САНУ (2). Историјске чињенице пронађене у архивским изворима Денда је успешно комбиновао са подацима до којих је дошао темељним ишчитавањем објављене грађе југословенске, немачке, фран-

цуске и британске провенијенције (44 наслова), мемоаристике (21), штампе и периодике (8), енциклопедија (10), интернет адреса (4), те војне, правне, дипломатске, економске и историографске литературе и публицистике (207).

Структуру монографије „Шлем и шајкача: војни фактор и југословенско-немачки односи 1918–1941.” др Далибора Денде, поред предговора (стр. 11–24), обимног истраживачког увода (стр. 25–132), закључка (стр. 675–687) и пописа извора и литературе, чини пет поглавља унутар којих је материја изложена у 28 потпоглавља. Дело садржи и именски и географски регистар.

У предговору књиге аутор се критички одредио према теми, постојећим изворима и литератури. Јасно је указао на значај појединих архивских фондова и збирки за његово истраживање. У изузетно обимном, темељно урађеном и претежно на новим истраживањима и литератури заснованом уводном делу монографије Денда је обрадио више важних тема. У широким потезима, са застајањем на важним преломницама историје, представио је политичке, економске и културне везе Срба и Немаца од средњег века до 1918. године. Указао је на економске везе успостављене у средњем веку, последице турских освајања и ратова које је држава османског суверенитета водила са Аустријом у XVIII веку, слику коју су о Србији стекли немачки путописци, допринос миграционих кретања на међусобно упознавање и прожимање два народа током векова. Посебно предано обрађени су односи Срба и Немаца у XIX веку. Аутор је скренуо пажњу на значај националних препорода и важност универзитетских центара у обликовању националних и културних идентитета, институција и елита. Идентификовани су периоди у којима је било више или мање политичког и војног интересовања Немачке за Србију и Србе. Са истом пажњом проговорено је о дипломатским, привредним и културним односима два народа и две државе, али и о мноштву стереотипа о Балкану и народима који на њему живе, који су обликовали свест Немаца и утицали да после времена сарадње XX век буде век сукоба.

У оквиру уводног дела рада као посебна целина темељно су обрађене војне везе Срба и Немаца до 1914. године. У тим деловима текста расветљени су војни утицаји и организација који су у Србију стигли из Пру-

ске преко школовања српских официра и стручњака, а који су били неопходни институцији каква је војска. Та сазнања о „пруском професионализму” и деценијској изградњи борбено ефикасне армије, драгоцена за разумевање тактике, стратегије, технике командовања, војне организације и доктрине Немачке, од посебне су важности за разумевање теме којој је колега Денда посвећен. Упоредо с тим, обрађени су немачки утицаји на изградњу модерне српске војске, указано је на савремена војничка знања која су стекли српски официри школовани у Немачкој и позиције које су након тога задобили у српској војсци, скренута је пажња на скромне војне потенцијале Србије и војне реформе изведене уз отпоре по немачком обрасцу. На тај начин формиран је, по немачком узору, заокружен и ефикасан систем институција које су изнедриле изузетно способан старешински кадар, формиран на добром познавању немачке војне мисли и праксе ратовања. Аутор је указао и на процес милитаризације српског друштва и улогу коју су у њему имали чланови организације Црна рука, везе Драгутина Димитријевића Аписа и дела српских официра са круговима блиским Вилхелму II, растуће немачке интересе за Србију. Са подједнаком пажњом обрадио је и искуство ратног сукоба и трогодишње окупације Србије у годинама 1914–1918, те је закључио да су коректни односи Немаца према Србима, али и Срба према Немцима као противнику у рату, као и чињеница да су људи са обе стране фронта делили исте професионалне вредности – представљали залог за будуће односе.

Целину за себе у уводном делу књиге представља одељак посвећен политичким, економским, културним и војним односима југословенске државе и Немачке у периоду 1918–1932. Засновани на новој грађи немачке провенијенције, делови текста у много чему прекорачују компилативну раван. Поред грађе из немачких архива, ту је пре свега реч о серијама А и Ц обимних зборника докумената о спољној политици Немачке (Akten der deutschen auswärtigen Politik 1918–1945, Serie A [1918–1925], 9 Bde., Göttingen 1982–1991, Serie B [1925–1933], 21 Bde., Göttingen 1968–1983), насталим осамдесетих и деведесетих година XX века, који готово да нису коришћени у српској историографији о југословенско-немачким односима. Оптерећени трагедијом тек окончаног рата, тешким питањем одговорности за рат и ратне кривице и чиње-

ницом да се југословенска држава налазила у „орбити“ француске политике, односи две државе били су на новом почетку. То није било у колизији са настојањима југословенске државе да из године у годину побољшава југословенско-немачке односе, што је било прихваћено и у Берлину, и огледало се у немачкој политици према Београду. Овде посебно вреди указати на смернице спољне политике према Краљевини СХС/Југославији, настале у немачком Министарству спољних послова 1926. године. Према њима, иначе први пут публикованим на српском језику у књизи колеге Денде, основни немачки интерес у Југославији био је економски, али се југословенско-немачко приближавање није могло десити брзо због француско-немачких напетости и јаког француског утицаја у Београду. За Немце је било важно да развој односа са Југославијом доведе до слабљења Мале антанте, што би за последицу имало да Чехословачка у будућности не може рачунати на било какву помоћ Југославије против Немачке. Према тим смерницама, у немачком интересу била би Југославија која би своја интересовања, са Средње Европе, преусмерила на Балкан и чији би интереси у Малој антанти водили ка релаксацији напетости у односима са Мађарском. Како показују ова истраживања, поред добрих односа са Русијом, Немачка није имала никаквих политичких интереса да ради на побољшању односа између Југославије и СССР-а. Смернице ће представљати основу немачке политике према југословенској држави и у времену Трећег рајха, закључно са пучем 27. марта 1941. године. Како је интерес на југословенско-немачком зближавању био обостран, аутор с правом и документовано указује на значајну улогу коју у њему игра југословенски посланик у Берлину Живојин Балугџић. Захваљујући свему изнетом, значајан пораст активности с тим у вези видан је почетком 30-их година, како у сфери економије (освајање тржишта), тако и у повећању утицаја у другим областима друштвеног живота. У овом периоду настаје у Немачкој и први елаборат о југословенској војсци, у којем је, захваљујући српским традицијама, она била ласкаво оцењена. Аутор је закључио да ће наведени елаборат бити од пресудног утицаја за оцену квалитета југословенске војске све до 1939. године.

Компаративна анализа развоја оружаных снага Краљевине Југославије и Немачке у периоду омеђеним светским ратовима (1918–

1941) тема је која засвођује увод монографије колеге Денде. У том делу проговорено је о постојећим системима одбране Немачке и Југославије који су у доктринарном и професионалном смислу почетком 20-их имали слична полазишта. Ипак, под утицајем политике и места које је Југославија задобила у поретку успостављеном на крају Првог светског рата, дошло је до напуштања војног професионализма усвојеног из немачког војног обрасца и прихватања (форсирања) француских војних утицаја. Денда је такође обрадио: процес квалитативне и кадровске промене војне организације који је водио од преласка са српског организационог модела до војске Краљевине Југославије; школовање и формирање официрског и подофицирског кадра; промене у југословенској војној доктрини и политици као главном генератору тих промена; јачање француских војних утицаја међу елитним официрима југословенске војске. Аутор у том процесу посебно апострофира улогу краља Александра Карађорђевића и клике окупљене око генерала Петра Живковића. С истом пањом обрађене су и немачке оружане снаге које су превалиле дуг пут од конфузије, преко реформи, до организације модерне и снажне армије, у којој је усавршавање познавања тактике, стратегије и технолошког напретка била стална обавеза официра. То важи и за сложен однос који је војска имала према нацистима и нацистичка држава према војсци.

У поглављу насловљеном „Ка успостављању југословенско-немачких војно-дипломатских односа“ (стр. 167–226) обрађен је хронолошки период од 1933. до 1935. године. У том делу текста аутор је сагледао више тема које су одређивале политички и економски оквир унутар кога је дошло до успостављања војно-дипломатских односа Југославије и Немачке. Указао је на утицај велике економске кризе на југословенско-немачке односе, одредио је однос југословенске државе према политичким променама у Немачкој 1933. године и према нацизму, идентификовао је обостране политичке интересе који су подстицали међусобно приближавање две државе, обрадио је прогнозе, процене и очекивања које су војни кругови у Београду и Берлину исказивали према питању војно-дипломатске сарадње.

У тим деловима монографије показано је у којој је мери политика „економског национализма“ одредила историјске процесе

у Немачкој и Европи, утицала на оживљавање немачког концепта „Средње Европе”, генерирала агресивну политику Трећег рајха, изродила веће интересовање Немачке за балканске земље, и повећану економску зависност аграрних држава са тог простора (политика „Новог плана”; привредни продор; заинтересованост за аграрне производе, рударство и сировине...). С пажњом је обрађен однос диктаторског режима у Југославији (политичари и војници) према ступању Адолфа Хитлера на власт, расизму и нацистичким настојањима да формирају ауторитарну националну државу која свим средствима реализује великодржавну идеју и империјални програм, али и однос нацистичке Немачке према режиму личне власти у Југославији. Указао је на конкретне политичке и економске интересе и спољнополитичке околности који су подстицали сарадњу Југославије са Немачком (обуздавање италијанског империјализма, појава иредентизма и усташког покрета, ревизионистичке и реваншистичке тенденције суседа...) и подршку која је том процесу стизала из Берлина и Београда. Аутор истиче да се ка сарадњи са Немачком „окретао” и сам краљ Александар, који јој је био наклоњен, не само као противтежи према Италији, него и као евентуалном реализатору аншлуса. На то га је подстицала забринутост да унутрашње проблеме у држави не изазову интервенције Хабзбурга, као и Мусолинија. Денда закључује да је делимичном приближавању Југославије Немачкој доприносила и Француска, која је почетком 1933, да би привукла Италију на своју страну, приступила Пакту четворице (Велика Британија, Француска, Италија и Немачка). На тај пакт у Југославији није се позитивно гледало, будући да је давао право великим силама да саме уређују односе у Европи, чиме се стварала могућност да се на мала врата изведе ревизија Версајског уговора на штету земаља попут Пољске, Чехословачке, Румуније и Југославије.

Колега Денда са правом уочава да је од великог економског значаја за Краљевину Југославију и јачање југословенско-немачких односа био и трговински уговор закључен 1934. године, на основу којег је Немачка преузела обавезу куповања југословенских пољопривредних производа по ценама вишим од цена на светском тржишту, с тим да не плаћа у девизама него путем клиринга, извозом индустријске робе. Од важности су и

делови монографије у којима је аутор изнео прогнозе, процене и очекивања војних кругова у Немачкој и Југославији о будућности војно-дипломатске сарадње, елаборирао промену „слике другог” која је, када је војска у питању, почела да се мења и у Београду и у Берлину, проговорио о процесу који је водио закључењу војно-дипломатских односа и официрима који су били први акредитовани војни аташеи и изасланици. Тако је априла 1933. југословенски војни изасланик у Прагу био опуномоћен да представља југословенску војску и у Берлину, док је и немачки војни изасланик у Прагу добио пуномоћје за Београд и Букурешт. Аутор је с правом уочио и значај личности нацистичког министра Ваздухопловства Хермана Геринга за јачање југословенско-немачких односа. Геринг је због перформанса који је извео као представник немачких оружаних снага на сахрани краља Александра побрао симпатије југословенске јавности. Односи са Југославијом представљали су Герингов лични пројекат, који му је, уз остало, донео брз успон на хијерархијској лествици националсоцијалистичке државе. Иза „приближавања две државе” стајао је и економски интерес. Појачаном сарадњом Немачка је за себе успела да обезбеди целокупну производњу југословенског боксита, руде важне за добијање алуминијума, пресудно важног за развој ваздухопловне индустрије. Заједно са Мађарском, Југославија је покривала 100% мирнодопских и ратних потреба Трећег рајха за овом сировином. На војном плану однос две државе крунисани су доласком првог немачког војног изасланика на резиденцијалној основи у Београд октобра 1935. и првог југословенског војног изасланика у Берлин у мају 1936. године.

У поглављу „Влада др Милана Стојадиновића и војна сарадња са Немачком (1935–1939)” (227–469), обрађене су две хронолошки важне целине у југословенско-немачким војним односима (период 1935 – март 1938. и март 1938 – септембар 1939) и као такво је једно од централних у овој монографији. У њему је аутор, уз ослон на нове изворе, показао у којој су мери спољнополитичке околности (тежак спољнополитички положај Југославије, италијанска агесија у Етиопији и губитак италијанског тржишта, улазак немачких трупа у демилитаризовану Рајнску област, аншлус Аустрије Немачкој, присаједињење Судетске области, распад Мале антанте, окупација Чехословачке, политичка

немоћ Француске итд.) и унутрашње прилике (решавање хрватског питања, тешка економска ситуација, потреба гушења усташког и других сепаратистичких покрета, придобијање немачке националне мањине, конкретни трговински интереси у сарадњи са Немачком итд.) утицали на промену дотадашњег југословенског спољнополитичког курса, укупну политику владе Милана Стојадиновића и њену подстицајну улогу подржавања војне сарадње Југославије и Немачке. Аутор је указао и на лагано удаљавање југословенске спољне политике од Француске, прелазак спољнополитичког ослонца земље на Велику Британију и јачање улоге Немачке. Истраживање је показало да тада све већу важност у југословенској политици почиње да добија Балкански савез, иза кога је стајала Велика Британија, док покушаји проширивања обавеза Мале антанте давањем гаранција против ревизионистичких тежњи Мађарске и рестаурације Хабзбурговаца у Аустрији на заједничку одбрану у случају било чијег напада на земљу чланицу, као и покушај укључивања Француске у те гаранције, не наилазе на подршку у Југославији и Румунији. У овом поглављу обрађен је и утицај Трећег рајха на побољшање југословенских односа са суседима и јачање позиције владе М. Стојадиновића на унутрашњем и спољном плану (Конкордатска криза, посета М. Стојадиновића Берлину, немачке гаранције дате поводом аншлуса и Судетске кризе, крах Мале антанте). Све је то, како показује истраживање колеге Денде, најдиректније било у немачком интересу. На основу анализе архивске грађе Денда је дошао и до закључка да је у односима према Немачкој југословенска званична политика из времена Стојадиновића следила политику Велике Британије, која је до 1939. ишла на попуштање и покушај усмеравања немачке експанзије на Исток против СССР-а. Пратећи ту политику, Југославија се под Миланом Стојадиновићем и политички све више приближавала Немачкој. Милан Стојадиновић је нарочито „радио” и на грађењу односа између југословенске војске и Вермахта, у чему му је са немачке стране главни ослонац био генерални конзул и представник Геринговог Четворогодишњег плана у Београду – инжењер Франц Нојхаузен. Милан Стојадиновић се нарочито ангажовао на јачању војних веза после посете Берлину у јануару 1938. Према резултатима истраживања колеге Денде, Стојадиновић је својим по-

ступцима стекао значајно поверење немачке стране, али су сви његови напори, нарочито када је реч о приближавању војних кругова Београда и Берлина, пали у воду након аншлуса Аустрије. Тај догађај потпуно је променио став југословенског војног врха према Трећем рајху, у коме се од тог момента видела највећа спољнополитичка претња по безбедност Краљевине Југославије. Одмах потом почело се са изградом дефанзивних ратних планова и изгласавају се кредити за опремање војске. Војне власти покушавају да ојачају везе са Чехословачком, насупротив политици државног врха. Све веће нагињање Стојадиновића ка силама Осовине и опонашање фашистичког обрасца приликом изборне кампање 1938. године довели су до пада његове владе. Аутор уочава да се смена Стојадиновића поклапа са променом попустљивог става Велике Британије и Француске према Немачкој. Пад владе Милана Стојадиновића, како показује и ово истраживање, на неко време умањило је успостављено поверење Берлина према Београду, заузео сарадњу на политичком и војном плану, ојачао свест о Немачкој као главној опасности по Југославију, преоријентисао немачку политику према Београду од „дугорочне” на „краткорочну”. Неповерење Хитлера у југословенску политику било је у једном моменту чак толико да је понудио Италији као „мамац” да нападне Југославију, не би ли је увукао у рат и тиме везао Велику Британију за Средоземље уместо за Западни фронт. Денда је изнео податак да су се два диктатора тада сложила да у новој Европи коју они буду водили југословенска држава неће моћи да се одржи у постојећем облику. Ситуација ће се временом донекле променити у југословенску корист, али поверење Берлина, које ће накнадно задобити и кнез Павле Карађорђевић, ипак никада неће бити ни приближно ономе које је уживао М. Стојадиновић.

Посебно су вредни и сасвим нови истраживачки делови монографије у којима су презентовани задаци, активности и положај акредитованих војних представника (Мориц фон Фабер ди Фор, Карл Аугуст фон Шенебек, Рудолф Тусен, Жарко А. Верић, Владимир Ваухник). Информације које су прибирани, опажања, процене, прогнозе, анализе, закључци и мишљења несумњиво су обликовали погледе војних кругова и утицали на вођење политике. Аутор је обрадио питање првих југословенских набавки наоружања,

ваздухопловног материјала и морнаричке опреме у Немачкој, утврдио висину новчаних квота у трговинској размени тог типа, скренуо пажњу на улогу „веза и познанстава” у пословању са Немачком, и убедљиво показао да је до почетка Другог светског рата у Европи Југославија представљала главну сировинску базу немачке ратне привреде (30% набавки). У поменутом делу текста обрађен је и војни сегмент Стојадиновићеве посете Немачкој 1938. године и скренута је пажња на интензивирање војне сарадње две државе која је након тога уследила. Будући да је југословенска војска у наведеном периоду (1935–1938) била саставни део европских безбедносних структура, Денда је компаративно обрадио односе са војним структурама Француске, Чехословачке и Немачке и реконструисао процес лаганог размимоилажења са старим савезницима и интензивирања сарадње са Трећим рајхом. Обавештеност немачких војних и дипломатских представника у Београду о војним проценама ситуације у којој се земља налази, плановима одбране и преоружања војних снага, резултатима договора унутар Мале антанте, војним односима са Француском и Чехословачком, ставовима генералитета према упаду немачких јединица у демилитаризовану Рајнску област, аншлусу Аустрије и Судетској кризи, јасно је упућивала на блискост односа са државним и војним врхом. Упоредном анализом виђења југословенске војске и Вермахта у војним круговима Београда и Берлина, колега Денда је засводио период односа који је окончан почетком Другог светског рата у Европи. Ту слику су, на обе стране, превасходно формирали државни обавештајни органи, војни изасланици, специјалне обавештајне организације и мреже „несталних агената”. По типу и квалитету различите, те су појединачне и сумарне информације, анализе, елаборати и извештаји доприносили формирању целовитог погледа на Југословенску војску и Вермахту омогућивали поуздане закључке о снази и намерама потенцијалног пријатеља или противника. Аутор закључује да су у моменту када је било изгледно да се иде ка ратном сукобу, симпатије југословенског војног и државног врха биле недвосмислено на страни савезника, али је политичка и економска реалност усмеравала земљу на неутралност и привредну сарадњу са Немачком, која је након дебелиције Чехословачке постала и главни снабдевач југословенске војске наоружањем. У

овом поглављу Денда се осврнуо и на завршни извештај немачког војног изасланика Фон Фабера ди Форa, у којем је дата процена борбених квалитета југословенске војске, заснована на резултатима Купског маневра Југословенске војске с јесени 1937. године. Слабој оцени допринеле су и уочене лоше стране реформе спровођене према француском моделу. Та процена послужила је као полазна основа за планирање потенцијалних операција против Југославије крајем 1940. године. Подједнако као и претходни делови монографије, и ово поглавље засновано је на новој и мало коришћеној архивској грађи похрањеној у немачким и домаћим архивима. Ту посебно треба истаћи целокупну поверљиву преписку немачког војног изасланика у Београду са централом у Берлину, која се делом чува у Архиву немачког МСП-а (период 1935–1936), а делом у Војном архиву у Фрајбургу (1937–1941). Од значаја су и мемоари првог немачког војног аташеа на резиденцијалној основи, пуковника и касније генерала Морица фон Фабера ди Форa, који допуњују поменуте извештаје, доносећи вредне информације о југословенској војсци и политичком и јавном животу у Београду.

Целину за себе у монографији коју представљамо чини поглавље под насловом „Југословенска политика оружане неутралности и Немачка (1939–1941)” (стр. 471–605). У том делу текста обрађен је сложен однос југословенског државног врха према „немачком новом поретку”. Аутор је убедљиво показао да је до почетка Другог светског рата у Европи Југославија представљала главну сировинску базу немачке мирнодопско-ратне привреде (задовољавала је 20% потреба Рајха за бакром, 33% за оловом, 50% за хромом, 100% за антимоном, 40% за бокситом). У складу са тим био је и политичко-војни интерес Немачке да себе представи као пријатеља и гаранта југословенске спољнополитичке и економске стабилности и Југославију укључи у свој „Нови поредак”. У овом поглављу аутор је образложио југословенску политику неутралности, анализирао домете југословенске политике оружане неутралности, реалност тог политичког концепта и његов непосредни утицај на војску (генералитет и трупне официре). Није занемарио ни односе са Француском. Указао је на планове о отварању балканског фронта и могућности југословенске војске да те савезничке идеје буду остварене. Такође је обрадио и везе које су остварене на рела-

цији Београд–Атина–Букурешт, али и показао да краткотрајно „окретање” ка Немачкој није сматрано напуштањем политике строге неутралности. Интензивна обавештајна сарадња са савезницима и слушај „Ваухник” још неке су од тема о којима колега Денда пише. У том делу књиге он указује и на везу између завереничких кругова у Абверу, југословенских највиших дворских кругова и Британаца. Аутор износи да је југословенски војни аташе у Берлину Владимир Ваухник (по свој прилици несвесно) постао главни канал за слање информација о снази и намерама Вермахта британској војној обавештајној служби. Информације које је Ваухник слао Београду, у форми сумарних обавештајних извештаја достављао је начелник Обавештајног одељења југословенског Главног генералштаба британском војном аташеу, који их је (такође неупућен у позадину операције) даље прослеђивао у Лондон. О значају тих информација најбоље сведочи чињеница да је сам шеф Абвера адмирал Вилхелм Канарис одмах након капитулације југословенске војске дошао у Београд и извршио тријажу претходно заплећене југословенске обавештајне архиве, како би уклонио трагове сопствене субверзивне активности.

У делу овог поглавља, које третира односе југословенске војске и немачке националне мањине у годинама пред улазак Југославије у рат, аутор је сагледао и политику југословенских војних власти према припадницима немачке националне мањине (3,5% свих војника). Као једну од основних карактеристика тог односа уочи је раст међусобног неповерења војних структура и немачке мањине после аншлуса и Судетске кризе. Такође је проговорио о превентивним војним анализама понашања Немаца у залеђу граничног фронта, сврставању Немаца у непоуздане и „опасне мањине”, дискриминаторском понашању локалне власти према Немцима у Дравској бановини, појави антинемачких кампања, али и одушевљењу представника мањине немачким војним успесима, формирању националсоцијалистичког покрета, наглашеној нацистичкој пропаганди, субверзивној делатности и ишчекивању скорог припајања Рајху. Све је то доприносило да, под утицајем нацистичке пропаганде, обавештајних служби и делова Абвера, у предвечерје рата немачка национална мањина у Југославији постане носилац обавештајних и субверзивних активности. Ово поглавље завршава се

реконструкцијом различитих виђења Вермахта и Југословенске војске у војним круговима Београда и Берлина. Југославија је у том времену постала све важније обавештајно подручје за Трећи рајх, а реформисани Абвер све активнији у свом раду. Померање главног средишта обавештајних активности према Југославији из Минхена на центре у Аустрији, како је показало ово истраживање, умногоме је утицало и на промену дотадашње политике и на убрзано формирање негативног става према југословенској војсци и српском чиниоцу код Немаца. У том контексту аутор је показао на који је начин Југославија постала простор субверзивне активности Абвера и какве су биле немачке процене снаге југословенске војске. У истом временском периоду појачан је и рад југословенске војнообавештајне службе према Немачкој. Према анализама аутора, тај рад донео је више важних оперативних сазнања и може се сматрати релативно успешним.

У поглављу „На ратном путу” Денда је обрадио југословенске ратне припреме од момента када се европски рат већ назирао и расламсавао до ступања Краљевине Југославије у оружани конфликт. Нека од кључних питања обрађених у овом поглављу била су: питање зајма за наоружање од 200 милиона марака, датог с циљем спречавања стварања пробританског блока на Балкану; питање југословенске војне набавке у Немачкој и Чешко-моравском протекторату и испоруке набављеног оружја и опреме; однос југословенског војног врха према паду Француске; утицај немачке војне мисли на измене југословенске војне доктрине и улогу аташеа В. Ваухника у том процесу; место Трећег рајха у југословенским ратним плановима 1939–1941. године. Аутор је у овом поглављу посебно анализирао утицај пада Француске као главног југословенског војног савезника на политику земље и ставове војних кругова, као и појачано настојање Берлина да политички, економски и војно утиче на спољнополитички курс земље и расположење у војсци. Уочи је да је агресивност Италије према Балкану имала значајан утицај на тражење противтеже у Немачкој. У страху од италијанске агресије, након слома савезничког фронта на Западу, представници југословенског Главног генералштаба изјавили су немачком војном изасланику пуковнику Тусену да ће сарађивати у ширењу немачке пропаганде и молили за смиривање јавности и гаранцију од ита-

лијанског напада. Официрима југословенске војске приказивани су након тога редовно немачки пропагандни ратни филмови, што је само довело до ширења дефетизма и свести о сопственој немоћи. Имајући у виду привредни значај Југославије, која се након пада Француске све тешње економски везивала за Трећи рајх, Немачка се zaloжила да се италијанске амбиције на источном Јадрану „умире“ док земља води пронемачку политику. Та политика настављена је и након заробљавања поверљиве архиве француског Генералштаба, из које се могла видети просавезничка делатност југословенског државног и војног врха. Представници Рајха користили су ситуацију да југословенске сировине несметано пристижу, док је Рајх своје обавезе према Југославији извршавао у све мањем проценту, да би у новембру 1940. испоруке наоружања готово престале.

Денда се позабавио и југословенским ратним плановима према Немачкој који настају у овом периоду (С, Р 40 и Р 41). Аутор је закључио да је кључни проблем код њихове израде била политичка премиса на којој су инсистирали хрватски и словеначки чланови владе – да се брани целокупна територија земље, па су у складу са променом геостратешког окружења вршене модификације у основној идеји ратног плана, које су се, ван сваке војничке логике, сводиле на проширење кордонског распореда снага дуж државних граница и слабљење стратегијске резерве. То је, поред осталог, довело до брзог слома југословенске одбране у Априлском рату 1941. године.

Аутор је скренуо пажњу и на борбу Велике Британије и Немачке за Балкан, у којој је свака од страна рачунала на свој утицај у југословенској војсци. Свеобухватно је сагледао процес који је Југославију водио ка ступању у Тројни пакт. Притисци на земљу отпочели су након италијанских неуспеха у рату са Грчком (израда плана операције „Марита“). Аутор је изнео податак да је пријатељски однос Југославије према силама Осовине требало да буде гаранција да неће бити угрожен десни бок немачких трупа које су Грчку нападале из Бугарске. Аутор је показао, такође, да на чвршћим гаранцијама које су подразумевале улазак земље у Тројни пакт нису инсистирали Немци већ Италијани, у чију зону политичког утицаја је према немачко-италијанској подели интересних сфера спадала Југославија. Преговори су вођени тајно,

а политика кнеза Павла била је да се добије у времену. Аутор, такође, истиче да је одуговлачењем преговора до друге половине марта кнез Павле успео да „купи“ за Грчку додатне четири недеље и да не дозволи пролаз немачких трупа кроз југословенску територију.

Денда је у овом поглављу темељно обрадио и последњу фазу у односима двеју држава, која започиње реакцијама политичких и војних кругова у Берлину на војни пуч од 27. марта 1941, а завршава се кратким Априлским ратом и сагледавањем биланса војног сукоба. У тим деловима текста, уз употребу грађе британске провенијенције, указао је подједнако на делатност политичког и војног чиниоца. Објашњена је улога Британаца, реконструисане су везе југословенских официра са припадницима британских обавештајних и дипломатских служби, проговорено је о припремама и извођењу државног удара. Аутор је истакао да се кнез Павле трудио, у читавом периоду од почетка ратних сукоба септембра 1939, да на значајна места у војсци постави просавезнички настројене официре, док је са Британцима сарађивао и тајни сервис југословенске Војне обавештајне службе. Он је, такође, истакао да је од половине 1940. године, без већих сметњи, у Југославији поред немачке деловала и пробританска пропаганда. Средства за ту намену, у односу на период од почетка рата до пада Француске, повећана су девет пута. Све изложено указује на чињеницу да је „клима“ за извођење војног пуча припремана дуже него што се то обично мисли.

У завршном поглављу анализиране су и процене немачких дипломата и војника о стању које је после 27. марта наступило у Београду, Србији и Југославији. Аутор истиче да се према немачким оценама пуч није могао десити у бољем тренутку, пошто је Хитлер већ имао трупе на терену на најважнијим правцима или у њиховој близини, а ратни план против Југославије у основним цртама био је разрађен још крајем 1940. године. Денда је овде посебно указао и на извештај о државном удару од 27. марта немачког посланика Виктора фон Херена, који је, сазнавши да ће Београд бити дивљачки бомбардован, са пуно топлих речи покушао да скине кривицу са српског народа, истичући да ће бомбардовање довести до тешког губитка престижа Немачке у Југославији. Био је то, према аутору, последњи израз пријатељства старог аристократе и дипломате који је у Београду провео осам

година живота, и по свој прилици добро упознао и заволео српски народ. На крају књиге аутор је сагледао и биланс краткотрајног сукоба у Априлском рату. Монографија се завршава закључком у коме су сублимирани кључни резултати до којих је Денда дошао током свог истраживања.

Књига колеге Денде тематски је нова и фактографски богата, заснована је на архивској грађи похрањеној у немачким и домаћим архивима, што значајно доприноси њеном квалитету. У књизи су први пут у историографији представљени непознати детаљи садржаја посете министра спољних послова Трећег рајха барона Константина фон Нојрата Београду 1937. године, посете др Милана Стојадиновића Трећем рајху јануара 1938. године, као и посете кнеза Павла Карађорђевића Хитлеру јуна 1939. године.

Ова монографија представља вредан научни допринос савременој историји. Унутар хронолошког оквира који почиње југословенским уједињењем 1918. године а завршава се Априлским ратом 1941. године, Денда је идентификовао више фаза у југословенско-немачким војним односима и сваку од њих је темељно обрадио. На тај начин добијено је мисаоно кохерентно истраживање, које на целовит начин презентује сложене односе југословенске политике и војске према Немачкој у међуратном периоду. У питању је дело које представља сигуран темељ и инструктиван путоказ за свако даље бављење овом темом. Као такво оно најдиректније уводи српску историографију у међународну размену знања о прошлости међуратних година и времену почетка Другог светског рата у Европи и на Балкану.

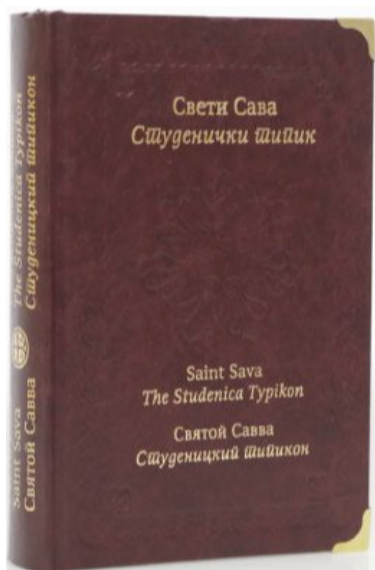
*Академик Љубодраг Димић
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
ljubodrag_dimic@yahoo.com*

ПРИКАЗИ и БЕЛЕШКЕ
REVIEWS and NOTES

UDC 271.222(497.11)-742-266"12"(049.32)
UDC 340.15(497.11)"12/13"(049.32)

ОБРАЗНИК СВЕТОГ САВЕ СРПСКОГ

[Свети Сава, *Сѣуденички ѿиѿик*; Saint Sava, *The Studenica Typikon*; Святой Савва, *Студеницкий типикон* (уредници Маја Анђелковић, Тихон Ракићевић; преводиоци: са српскословенског на српски Маја Анђелковић, са српског на енглески Јасмина Теодоровић, са српског на руски Светлана Луганска), Манастир Студеница, Студеница 2018, 539 стр.]

У оквиру научног пројекта „Свети Сава: Студенички типик и житије Светог Симеона”, манастир Студеница је, са благословом Епископа жичког др Јустина, објавио фототипско и тројезично – српско-енглеско-руско – издање *Сѣуденичкој ѿиѿика* Светог Саве. Ово издање угледало је светлост дана захваљујући покровитељству Министарства правде – Управе за сарадњу са црквама и верским заједницама, Министарства културе и информисања Републике Србије и Института Михајло Пупин. Уредници издања су проф. др Маја Анђелковић и архимандрит студенички др Тихон (Ракићевић), а рецензенти академик Бранко Летић, проф. др Дорота Гил и проф. др Владимир Вукашиновић. Преводиоци *Сѣуденичкој ѿиѿика* су проф. др Маја Анђелковић (српски), доц. др Јасмина Теодоровић (енглески) и Светлана Луганска (руски).

У књизи је, осим увидних напомена о овом издању, објављен пратећи текст проф. др Маје Анђелковић под насловом „Студенички типик”. Од значаја је напомена да су за ово издање коришћени Аверкијев препис *Сѣуденичкој ѿиѿика* (који је по запису преписивача настао 1619. године у горњој студеничкој испосници Светог Саве за време студеничког игумана кир Теофила) и Савино Житије Светог Симеона. Оригинал Аверкијевог преписа чува се у оквиру рукописне књиге *Царосѣавник Манастира Сѣуденице* у Шафариковој збирци Библиотеке Народног музеја у Прагу (IX Н 8 (Š 10)), а преводиоцима и приређивачима уступљени су нови снимци овог рукописа.

Значајно је да се има у виду да је *Царосѣавник Манастира Сѣуденице* објављен у две књиге – фототипско издање српскословенског текста (1992) и двојезично издање на српскословенском и савременом српском језику (1994). Цароставник је зборник са више различитих текстова, али централно место у њему припада Аверкијевом препису *Сѣуденичкој ѿиѿика*.

Сѣуденички ѿиѿик, који је Свети Сава на почетку IV главе назвао „образником”, и који је састављен по узору на *Еверѣѿиѿски ѿиѿик* из друге половине XI века, представља један од кључних општих црквено-правних аката српског средњег века. У погледу садржаја *Сѣуденички ѿиѿик* је сличан *Хилангарском ѿиѿику*, али се у појединим деловима и разликује. Садржај ова два типика показује да Свети Сава није био дословни преписивач *Еверѣѿиѿској ѿиѿика*, него је и у *Хилангарски* и у *Сѣуденички ѿиѿик* унео одређене новине које су условљене специфичним условима и приликама у два велика српска манастира за чије су потребе и донети. Није утврђена тачна година ступања на снагу *Сѣуденичкој ѿиѿика*, али се датира на период од 1207. до 1210. године.

Главну новину у овом издању *Сѣугеничкој ѿиѿици* представља Житије Светог Симеона Мироточивог, које је објављено испред нормативног текста. Бројни истраживачи слажу се у ставу да је завршетак *Сѣугеничкој ѿиѿици* везан за Савин завршетак *Житија Свѣѿој Симеона*. У односу на превод Томислава Јовановића из 1994. године, новину у овом преводу, осим прецизирања појединих израза, представља и прецизно навођење библијских цитата у *Тѿиѿици* са јасним напоменама.

Сѣугенички ѿиѿици има специфичну систематику. У првом слову објављен је хагиографски текст Житија Светог Симеона, али недостају друго и треће слово, за која се може закључити да нису нормативног карактера. Наиме, четврто слово *Тѿиѿици* насловљено је као „Образник Светога Саве Српског” и почиње четвртом главом, а завршава се 43. главом. На крају се налази и Аверкијев запис о његовом препису из 1619. године.

Веома је интересантан степен црквено-правне свести Светог Саве. Она се не огледа само у томе што се потрудио да припреми *Законоправило, Хиландарски ѿиѿици, Сѣугенички ѿиѿици* и *Тѿиѿици* *исѿоснице Свѣѿој Саве Освѣћеној у Кареји*. Имајући у виду специфичност манастирског типика као општег црквено-правног акта, а посебно његов богословски и аскетски карактер и намену, пажњу проучаваоца свакако привлаче класични правни изрази које је Свети Сава веома уместо користио у свом номотехничком подухвату. Он је на адекватним местима у *Сѣугеничком ѿиѿици*, а и у другим црквено-правним актима, врло јасно користио, имајући у виду тачно значење и примену, изразе попут „златопечатне повеље”, „заповести”, „закона”, „узакоњења”, „владара”, „владавине”, „казне”, „куповине”, „имања”, „суда”, „осуде” и других. Из црквено-правних аката Светога Саве јасно се закључује да се ради о широкој лепези израза – законоправило, канон, типик, устав, закон, правило – и на тај начин указивао је врло јасно на њихова различита места на хијерархијској лествици црквено-правних аката.

Сѣугенички ѿиѿици, као и његов правнички узор *Еверѿѿиѿици* *ѿиѿици*, у себи садржи највише непотпуних правних норми. Њихов број је далеко већи од броја потпуних правних норми. И у њему су санкције искључиво духовног и терапевтичког карактера – „клетва”, „казна Господња”, „епитимија” и сл.

Свети Сава је у *Сѣугеничком ѿиѿици* користио и специфичан израз – „закон љубави”. Савини правни изрази у црквено-правним нормама су и данас тако јасни и прецизни да им ни после осам векова, без обзира на све језичке промене и речнике код нас, није потребно ново језичко тумачење, јер су разумљиви и јасни не само правницима него и онима који то нису. Бројни правни изрази који су се код Срба до данас задржали у употреби јесу светосавски. Свети Сава се показао као врхунски номотехничар свога времена, што само по себи говори да је пре свега био изузетан познавалац монашких и црквених односа које је нормирао. Ни данас, приликом израде општих црквено-правних аката, није лако и једноставно доћи до оптималног нормативног израза који спаја богословље, аскезу и право.

Велико је питање због чега се Свети Сава одлучио да узме *Еверѿѿиѿици* *ѿиѿици* као црквено-правни узор за *Хиландарски* и *Сѣугенички ѿиѿици*, ако се зна да су му били познати и доступни бројни старији типичи попут типика Светог Пахомија Великог, Светог Василија Великог, Светог Јована Касијана, Преподобног Бенедикта, као и старијих светогорских манастира. Њима је углавном уређиван монашки живот у манастирима, а *Еверѿѿиѿици* *ѿиѿици* уређени су и статус манастира и друге теме манастирског поретка. Сматрам да се Свети Сава одлучио за *Еверѿѿиѿици* *ѿиѿици* не само због историјски доказане своје и блискости Светог Симеона са тим манастиром у Цариграду, него првенствено због тога што тај типик у уређењу монашких односа у манастиру није одступао од монашког предања и живота у Цркви, а садржао је одређене норме о статусу манастира. Осим тога, Евергетидски манастир био је у Савино време манастир новијег датума, попут Хиландара и Студенице. Треба имати у виду да је *Сѣугенички ѿиѿици* настао у периоду пре добијања аутокефалности Архиепископије жичке. *Сѣугеничким ѿиѿици* Свети Сава је јасно посведочио духовну потребу свог народа за аутокефалном Црквом, у којој ће имати своје епископе, свештенике и монахе као своје пастире и најлепше уздарје Богу.

Тројезично и фототипско издање *Сѣугеничкој ѿиѿици* јесте дело од највећег националног, али и ширег значаја. *Сѣугенички ѿиѿици* је на овај начин продужен у времену и показује његову важност после више од осам векова од његовог доношења. Њима се

продужени и слава и спомен Евергетидског манастира, који више не постоји, и његовог типа који, за разлику од *Хиландарској* и *Сџугеничкој*, више није у примени. Иако је *Сџугенички ѿиѿик* искључиво намењен за примену у манастиру Студеници, овим издањем је црквено-правно дело Светог Саве настављено и тако што је и страним истраживачима омогућено да се упознају са осмовековним општим црквено-правним актом Српске цркве, који спада у позитивно право наше помесне цркве.

Велика част и звање Савиних настављања, осам векова после Светога Саве, с пуним правом припадају Епархији жичкој, манастиру Студеници, преводиоцима и приређивачима овог издања, као и свима који су своју

научну пажњу посветили *Сџугеничком ѿиѿику*. Бројност научних радова о *Сџугеничком ѿиѿику*, посебно у XIX и XX веку, као и превода на српски и друге језике, потврђује истину да црквено-правно дело Светог Саве представља непресушну ризницу богословља, црквеног права, књижевности и српске културе уопште. Осмовековна примена *Сџугеничкој ѿиѿици* и непрекинуто научно истраживање од стране српских и страних научника дају посебан печат делу Светог Саве.

Ново издање *Сџугеничкој ѿиѿици* биће једна од упоришних тачака савремених и будућих истраживача црквено-правног дела Светог Саве. Оно ће им, без сумње, помоћи у даљим истраживањима и резултираће новим научним радовима.

Др Велибор Цомић
 ѿроѿојереј-сѿаврофор
 Миѿроѿолија црноѿорско-ѿриморска
 Погѿорица
 otacvelibor@gmail.com

БОГОСЛОВЉЕ СВЕТОГА МАРКА ЕФЕСКОГ ЕВГЕНИКА О РАЗЛИКОВАЊУ БОЖАНСКЕ СУШТИНЕ И ЕНЕРГИЈЕ У СВЕТОЈ ТРОЈИЦИ

(Епископ новосадски и бачки др Иринеј Буловић, *Тајна разликовања божанске суштинe и енергије у Светој Тројици по светој Марку Ефеском Евџенику*,
Беседа – Матица српска, Нови Сад 2019, 664 стр.)

У издању „Беседе”, издавачке установе Епархије бачке, и Матице српске, године 2019. објављена је капитална књига његовог преосвештенства епископа бачког др Иринеја (Буловића), под називом *Тајна разликовања божанске суштинe и енергије у Светој Тројици по светој Марку Ефеском Евџенику*. Ово дело штампано је као XIX том едиције издавачке куће „Беседа” „Савремено богословље”. Реч је о преводу на српски језик докторске дисертације преосвештеног владике Иринеја, коју је написао и одбранио као јеромонах на Богословском факултету у Атини 1980. године. Књигу је с грчкога језика превео Станимир Јакшић. О изузетном квалитету и неоспорном богословском доприносу наведеног дела владике Иринеја недвосмислено говори податак да је његов докторски рад убрзо после одбране објављен у виду књиге, 1983. године, у издању Патријаршијског

института за патролошке студије у Солуну, као XXXIX том познате серије *Аνάλεκτα Βλατάδων*, у оквиру које су публиковане многе запажене студије из различитих области богословља. Благодарем тој првобитној публикацији и, пре свега, самом садржају објављеног издања, докторски рад епископа бачког постао је за кратко време релевантна богословска студија на грчком говорном подручју, па и шире, те до данас представља незаобилазно штиво приликом проучавања *православне тријадологије* (учење Цркве о Светој Тројици), затим *паламијској* *богословља* утемељеног на искуству Цркве о нествореним божанским енергијама, као и богословског учења Светог Марка Ефеског Евџеника о наведеним темама.

Као угледан архијереј Српске православне цркве, који се налази на челу Епархије бачке читаве три деценије, али и као искусан духовник, еминентни и међународно признати теолог и дугогодишњи професор Православног богословског факултета Универзитета у Београду, владика Иринеј је изузетно познат како стручној богословској тако и широј научној и друштвеној јавности, те ћемо овом приликом издвојити само неке од најважнијих детаља из његове обимне личне и научне биографије, будући да би навођење свих поменутих детаља превазишло стандардне оквире приказа књиге.

Епископ Иринеј уписао је после завршеног Богословског факултета у Београду године 1970, тада још као јеромонах, постдипломске студије на Богословском факултету у Атини, где је боравио до 1980. године, проучавајући дела светих отаца, поготову Светог Марка Ефеског, и активно учествујући у духовном и богослужбеном животу Грчке цркве. После одбране докторске дисертације отишао је на краји студијски боравак на руски Богословски институт Светог Сергија у Паризу (1980–1981), где је имао прилику да се подробно упозна с тадашњом плејадом руских

теолога, професора Института, као и с богатом богословском грађом на руском језику и актуелном богословском литературом руских богослова. У априлу 1981. године изабран је за доцента на Катедри Светог писма Новог завета на Богословском факултету у Београду, где је преузео и наставу старогрчког језика. Током вишедеценијског плодотворног рада са студентима стекао је сва академска звања, од доцента до редовног професора, а у три мандата био је и декан наведене високошколске установе Српске православне цркве. Као сарадник угледних богословских часописа *Теолошки њоїлеги* и *Боїословље* објавио је многобројне научне и стручне радове, а скоро десет година био је главни и одговорни уредник црквеног часописа *Православни мисионар*. По његовом доласку на трон епископа бачких, 1990. године, у Епархији бачкој започета је значајна обнова свих аспеката црквеног живота. Његовим залагањем обновљен је епархијски лист *Виноград Госїодњи* и богословски часопис *Беседа*, а основана је и истоимена издавачка установа. Учествовао је на многим домаћим и међународним богословским и научним скуповима и конференцијама, на духовним трибинама и у међухришћанским сусретима и дијалозима, као и у домаћим и међународним сусретима и дијалозима са јеврејским и исламским заједницама, установама и организацијама. Почасни је доктор наука Духовне академије у Санкт Петербургу и стални је члан сарадник Матице српске у Новом Саду. Захваљујући изванредном познавању грчког језика – на којем су изворно писана светоотачка дела – али и вишедеценијском проучавању светоотачких списа, владици Иринеју је богословље святих отаца Цркве одувек било веома блиско и добро познато, што се може видети како на основу његових научних радова, излагања и предавања, тако и на основу његових архијерејских беседа и пригодних обраћања у различитим приликама.

Када је реч о Светоме Марку Ефеском вредно је напоменути да је преосвештени владика Иринеј први српски теолог који се подробније бавио истраживањем богословља овог знаменитог учитеља Православне цркве, а истовремено је први и до данас једини теолог који је систематски проучавао тему разликовања божанске суштине и енергије у Светој Тројици на примеру богословског учења Светога Марка Ефеског Евгеника. Много година пре него што је ова књига угледала

светлост дана у преводу на српски језик, поједини аспекти богословске мисли Светога Марка већ су били расветљени српским читаоцима управо захваљујући труду владике Иринеја, у виду превода са грчког два списа поменутог оца – „О Васкрсењу” и „Тумачење молитве Исусове”, који су објављени 1971. и 1974. године у часопису *Теолошки њоїлеги*. Осим наведених превода, епископ Иринеј написао је и стручни богословски рад на тему „Теологија дијалога по Св. Марку Ефеском” (*Теолошки њоїлеги*, 1/1975, стр. 5–35). Свети Марко Евгеник (1392–1445), митрополит древнога хришћанскога града Ефеса, највише је познат по непоколебивој одбрани православља на унијатском Фераро-флорентинском сабору (1438–1439). Захваљујући његовом одлучном и бескомпромисном ставу у погледу очувања православне вере, унија с Латинима није склопљена. Међутим, како истиче владика Иринеј, само богословско учење Светога Марка Ефеског мање је познато будући да је фрагментарно и недовољно истражено, а његови списи који се односе на тему разликовања божанске суштине и енергије у Светој Тројици, углавном су још увек неиздати. Сходно томе, сам избор и дефинисање теме ове књиге већ представљају извештан допринос у расветљавању богословског учења Светога Марка Ефеског, будући да је тиме указано на један, до тада скоро непознат сегмент његове богословске мисли. Штавише, тема књиге епископа бачког др Иринеја релевантна је првенствено због чињенице да се тиче оне најдубље и најзначајније тајне наше вере и богословља уопште – Бога Свете Тројице.

Богословско учење о разликовању божанске суштине и енергије у Светој Тројици утемељено је на библијском откровењу и предању свете Цркве. Следствено, истом темом бавили су се и поједини оци Цркве пре Светога Марка Ефеског, али она је богословски искристалисана и утврђена управо у периоду и богословском правцу којем је припадао наш *Аїлланї Православља*, а то је *їаламизам*. Ова тема је богословски важна јер се односи на правилно поимање и исповедање вере о Светотројичном Богу – „Јединице у Тројици и Тројице у Јединици”, што представља основ за било какво даље проучавање учења Цркве о Светој Тројици и уопште за богословље Цркве. Питање које може поставити сваки читалац ове књиге при самом увиду у њен наслов јесте следеће: у чему се огледа суштински значај наведене теме и какве везе она има

са нашем свакодневном стварношћу и животом у Цркви? Један од основних доприноса ове студије огледа се управо у чињеници да је на њеним страницама аргументовано доказано да је тајна разликовања божанске суштине и енергије у Светој Тројници основна претпоставка људскога спасења и општења са Богом. Наиме, људско спасење и обожење могуће је искључиво по дару Божјем и у заједници са Богом. Међутим, уколико имамо у виду чињеницу да је суштина Божја људима не само недокучива и несхватљива, него и непричасна, неминовно ћемо се суочити са следећим питањем: како је опште могуће да људска бића ступе у заједницу са Богом, чије биће је трансцендентно? С друге стране, како о томе читамо у књизи која је пред нама, већ у Светом писму наилазимо на сведочанства о томе да – по дару Божјем – могуће *видети* Бога. Кључ за разумевање и разрешење ове привидне противречности по питању заједнице Бога са човеком јесте управо разликовање божанске суштине и енергије у Светој Тројници. Божанска суштина је непричасна, али су божанске енергије причасне, те је заједница Бога са људима ипак могућа. Притом, важно је имати у виду истину вере на којој инсистирају Свети Марко и аутор књиге, а она гласи: божанске енергије су нестворене јер, уколико би биле створене, општење са Богом не би било могуће, а самим тим ни спасење човека и света. Оно што наглашава Свети Марко Ефески, а што сазнајемо захваљујући студији епископа бачког Иринеја, јесте да је разликовање суштине и енергије у Светој Тројници стварно, а не појмовно. Благодарети томе, могућност заједнице Бога и човека не може бити доведена у питање, као ни трансцендентност Божја. На основу богословског учења Светога Марка, аутор студије наглашава да уколико би Бог био причастан по суштини, он више не би био Бог, а уколико би пак био апсолутно непричастан, Он за нас не би ни постојао. Наведене крајности нужно воде у пантеизам, политеизам, па чак и у атеизам. Порицање Тајне разликовања божанске суштине и енергије у Светој Тројници било би једнако порицању могућности заједнице Бога са људима и порицању човековог обожења и спасења. У том смислу, разликовање божанске суштине и енергије у Светој Тројници је богословски нужно, како је и подвучено у књизи о којој је реч.

Књига која је пред нама састављена је из два дела. После предговора српском издању,

списка скраћеница изворних списа Светог Марка Ефеског Евгеника (рукописни кодекси и објављена дела), и предговора првобитног издања, следи опширан увод, који чине општи и посебан део (стр. 23–70). У општем уводу представљена су досадашња истраживања и сазнања у вези с тематиком књиге, да би у посебном уводу читаоцима били образложени тријадолошки оквири разликовања божанске суштине и енергије, који подразумевају разликовање божанске суштине (природе) и Ипостаси (лица Свете Тројнице – Оца, Сина и Светога духа).

Први део студије, под називом „Добри Бог или тајна разликовања божанске суштине и енергије и њени разни богодолични видови” (стр. 71–350), садржи девет поглавља у којима су изложени фундаментални аспекти богословског учења Светог Марка Ефеског о разликовању божанске суштине и енергије у Светој Тројници, при чему је аргументовано указано на чињеницу да је поменуто разликовање од кључног значаја за богословље и живот Цркве. Без разликовања божанске суштине и енергије спасење човека од стране Бога није могуће, јер у том случају ни заједница Бога са човеком не би била могућа. У наведеним поглављима предочена је утемељеност ове тајне у библијском и светоотачком предању Цркве, а поред тога образложено је и богословско значење појмова *суштина* и *енергија Божја*. У питању су следећа поглавља: „Нужност разликовања божанске суштине и енергије” (стр. 73–107); „Шта је енергија Божја? Односи између енергије и суштине, енергије и ипостаси” (стр. 108–138); „Енергија – сила – воља” (стр. 139–157); „Енергија и енергије Божје” (стр. 158–175); „Да ли се суштина и енергија разликују стварно или по појму?” (стр. 176–212); „Нествореност и беспочетност божанске енергије” (стр. 213–241); „Безименост и многиименитост Бога као богословски израз разликовања божанске суштине и енергије” (стр. 242–295); „Богословске последице разликовања божанске суштине и енергије” (стр. 296–325); „Богословске последице неразликовања божанске суштине и енергије” (стр. 326–350).

Други део студије, под називом „Добри Бог као Добротворац и Боготворац или о човековом доживљају Бога у заједници и јединству са Њим, у светлу разликовања божанске суштине и енергије” (стр. 351–552) посвећен је разматрању заједнице између Бога и човека кроз призму наведеног разли-

ковања у Светој Тројници. Наиме, као што је већ речено, разликовање божанске суштине и енергије представља основни предуслов остварења заједнице Бога са људима, а чији коначни циљ јесте осећање и обожење човека. Јединство Бога и света по енергији има првенствено христолошки карактер, будући да се темељи на ипостасном сједињењу божанске и човечанске природе, воље и енергије у Господу Исусу Христу. Сходно својој садржини, други део студије представља својеврсну рекапитулацију богословља Цркве о обожењу човека у заједници са Творцем *свећа видљивој и невидљивој*. Људско обожење није замисливо без тајне разликовања божанске суштине и енергије. Веома је важно да Свети Марко, а с њим и аутор студије, сведоче да заједница Бога са човеком има свој почетак унутар историје, али се наставља у Царству Божјем у будућем веку. Други део књиге епископа бачког Иринеја садржи следећа поглавља: „Суштинска непричасност и енергијска причасност Бога у Тројници” (стр. 353–405); „По суштини ’надилазеће’ и по енергији ’снисходеће’ Божанство” (стр. 406–431); „Обожење – врхунац заједничарења у Богу” (стр. 432–465); „Тајна непознања Бога по суштини и богопознања по енергији” (стр. 466–485); „Виђење нестворене божанске светлости или тајна делатног (κατ’ ἐνέργειαν) виђења суштински (κατ’ οὐσίαν) невидљивога Бога” (стр. 486–552).

Своју студију епископ бачки завршава поговором (стр. 553–569), у којем језгровито излаже суштину тематике која је у књизи подробно обрађена. Од изузетне важности за сва потоња истраживања у вези с назначеном тематиком јесте садржајна библиографија извора и литературе који су коришћени при-

ликом писања књиге (стр. 589–617), при чему посебну пажњу заслужује списак неиздатих дела Светог Марка Ефеског, која је аутор читао у необјављеним рукописима. Подједнако драгоцени за сва потоња истраживања јесу регистар имена и регистар појмова, који су исписани после поговора (стр. 621–655). На крају књиге наведен је садржај (стр. 657–659).

На крају, можемо само констатовати да је реч о вишеструко значајном теолошком делу. Поред самог садржаја ове књиге који, како рекосмо, подразумева минуциозно богословско образложење тајне разликовања божанске суштине и енергије у Светој Тројници, изузетно драгоцен и поучна за новије генерације теолога јесте методологија богословља коју примењује Свети Марко Ефески, а затим и аутор књиге, владика Иринеј. Наиме, за обојицу је основно полазиште богословља благодатно-подвижнички и литургијско-светотајински етос Цркве, као и свето предање Цркве, а не људски интелект сам по себи, нити рационалистичка логика. Таква методологија неопходна је за опстанак аутентичног, предањског православног богословља, и у том смислу ова књига пружа заиста много више од онога што читаоци могу прочитати на њеним страницама. На основу свега реченог, могуће је закључити да је заједнички издавачки подухват „Беседе” и Матице српске у виду ове књиге уродио плодом и да је богословље Српске православне цркве – управо у години обележавања осам векова њене аутокефалности – овим делом обогаћено, не само у смислу још једне у низу многобројних књига теолошке садржине, него и у смислу примера аутентичне православне методологије богословља.

*Др Милан Бандобрански
Ејархија бачка
Нови Сад
bandobranskimilan@gmail.com*

ПОЛИТИЧКИ СУКОБИ И ЦИВИЛИЗАЦИЈСКА ПРОЖИМАЊА:
СТУДИЈЕ О ОДНОСИМА СРБИЈЕ И ВИЗАНТИЈЕ
(Божидар Ферјанчић, *Србија и Византија*, Приредио: Борисав Челиковић;
Византолошки институт САНУ и Службени гласник, Београд 2019, 583 стр.)

Професор Божидар Ферјанчић свакако је један од најзначајнијих српских византолога XX века са веома богатим и разгранатим доприносом историјској науци. Имао је за учитеља великог Георгија Острогорског и развијао се у време када је Београд постао један од најважнијих византолошких центара у свету. Божидар Ферјанчић је и наследио Острогорског на месту шефа Катедре за историју Византије на Филозофском факултету у Београду, као и на месту директора Византолошког института САНУ. За преко 35 година рада на Филозофском факултету у Београду оставио је неизбрисив траг на многе генерације студената. У својим многобројним радовима Ферјанчић се углавном бавио унутрашњим развојем позне Византије, византијско-српским односима и проучавањем повеља (дипломатиком) које се односе на највише државне достојанственике Византије и Србије.

Приређивач овог издања под називом *Византија и Србија* је историчар Борисав Челиковић, један од истакнутих студената

професора Ферјанчића, а данас уредник Библиотеке „Саборник” у Службеном гласнику. Одлука да се поново штампа укупно 16 студија или извода из монографских дела професора Ферјанчића свакако има свој научни смисао. Иако су ови радови одлично познати византолозима и историчарима који проучавају средњи век, истраживачка утемељеност и научна вредност презентованих студија чини их незаобилазним за све будуће генерације византолога у новим проучавањима многих тема, питања и проблема које је покренуо, обрађивао и решавао професор Ферјанчић.

Професор Љубомир Максимовић, дугогодишњи сарадник Божидара Ферјанчића, написао је Предговор за ово издање (9–10). Потом је презентовано 16 студија хронолошки поређаних по историјским периодима које обрађују: Стефан Немања у византијској политици друге половине XII века (11–33), Када се Евдокија удала за Стефана Немањића (35–45), Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204–1261) (47–105), Свети Сава и Србија између Епира и Никеје (коаутор Љубомир Максимовић) (107–123), Аутокефалност Српске цркве и Охридска архиепископија (125–139), Архиепископ Данило II и Византија (141–160), Византија према Српском царству (161–182), Стефан Душан и српска властела у делу Јована Кантакузина (183–202), Српска власт у Серу (1345–1371) (203–265), Власт Немањића у Тесалији (1348–1371) (267–316), Византија и Турци у време Косовске битке (коаутор Љубомир Максимовић) (317–336), Деспоти у Србији (337–403), Севастократори и кесари у Српском царству (405–424), Византинци у Србији прве половине XV века (425–480), Вести Кратких хроника о српској средњовековној историји (481–511), Албанци у византијским изворима (513–535). Књига поседује и детаљан регистар имена и појмова (537–550), који је приредио Милош Цветковић, и биографску белешку О Божидару Ферјанчићу (17. фебруар 1929, Београд – 28. јун 1998, Београд) (581–583), коју је на-

писала Бојана Крسمановић, научни саветник Византолошког института САНУ.

Значај научних радова професора Ферјанчића, који су на најбољи начин допринели развоју византологије у Србији и свету, свакако је неупитан. Они су омогућили да се и на међународном плану византолози и историчари средњег века упознају са историјом средњовековне Србије. Презентовани радови првобитно су штампани у различитим часописима, зборницима и посебним монографским делима у земљи и иностранству, у распону од 40 година (1960–2000), што их чини мање доступним за најмлађе генерације историчара, посебно студената.

Поновно објављивање студија професора Ферјанчића нарочито је важно и због велике промене у приказивању и „конзумирању” историје у другој половини XX и првим деценијама XXI века. Најразличитији садржаји прошлости постали су доступни у раније забележеној мери, нарочито у електронском облику, чиме су многе теме из историје постале и предмет интересовања људи у „стварном животу”. Када је у питању српско дру-

штво, теме из средњовековне историје увек су имале своју публику, али не и довољан број релевантних монографија које би на научној основи шириле поуздана историографска знања. Изван академских кругова дело професора Ферјанчића није довољно познато, што је велика штета, нарочито у светлу просветитељске улоге историографије. Изабране студије које се презентују у овом издању на најбољи начин кореспондирају са потребом јавности да досегне до поузданих знања о српској средњовековној историји, нарочито многобројним релацијама са Византијом. На тај начин остварује се данас неопходна циркулација знања између експертске и лажичке средине, чиме академска историографија поново добија на тежини и значају за цело друштво. Публикација *Србија и Византија* у сваком случају на најбољи начин испуњава „хоризонт очекивања” најшире јавности, не само по свом садржају, већ и веома упечатљивом дизајну и техничкој опреми књиге, што је је постао уобичајени стандард за издања Службеног гласника.

*Др Милош Тимоњијевић
Народни музеј, Чачак
slapov@gmail.com*

НЕКРОЛОЗИ
OBITUARIES

UDC 93/94:929 Mihaljčić R.

In memoriam

РАДЕ МИХАЉЧИЋ
(1937–2020)

Раде Михаљчић, редовни професор у пензији Филозофског факултета Универзитета у Београду, професор емеритус Универзитета у Бањој Луци и редовни члан Академије наука и умјетности Републике Српске, преминуо је 26. марта 2020. у Београду.

Рођен је 21. јануара 1937. у Средњој Јурковици, на источним обронцима Козаре. Михаљчићи су тешко пострадали од хрватских усташа у Другом светском рату, а Раде Михаљчић изгубио је оба родитеља. Због нередовних ратних и поратних прилика, основну школу похађао је у Сиску, Градишци и Котор Варошу. Завршио је Гимназију у Бањој Луци, а потом студије историје на Филозофском факултету у Београду, где је 1962. изабран за асистента, на Одељењу за историју. Магистрирао је 1965. радом *Селишћа, њрило и историји насеља у средњовековној српској држави*, а докторирао 1971. одбравивши дисертацију *Крај Српској царства и настајање области феудалних господарства*. Као наставник на предмету *Историја народа Југославије у средњем веку*, доцније преименованом у *Национална историја средњег века*, биран је у сва наставна звања на истоименој катедри, формираној после реорганизације Филозофског факултета 1973. године. У звање редовног професора изабран је 1984, а шеф Катедре за националну историју средњег века био је од 1996. до пензионисања 2001. године.

Упоредо с наставним радом на матичном факултету, Михаљчић је предано радио на постављању темеља и организацији високошколске наставе историје у Републици Српској. Штавише, од оснивања Филозофског факултета у Бањој Луци предавао је предмет *Српска и јужнословенска историја*

средњеј вијека, а након пензионисања на Универзитету у Београду преселио се 2002. у Бању Луку и потпуно посветио наставном раду на Универзитету и подучавању научног и наставног подмлатка у својој постојбини. Од преласка у Бању Луку до 2007. био је управник Одсјека за историју Филозофског факултета, наредне године је пензионисан, а 2009. изабран у звање професор емеритус. Своје стручне и организационе врлине имао је прилике да покаже и у Академији наука и умјетности Републике Српске, за чијег дописног члана је изабран 2004, а за редовног четири године доцније. Од 2004. до 2016. обављао је дужност секретара Одјељења за друштвене науке, био је члан Предсједништва Академије и дугогодишњи председник њеног Одбора за историјске науке.

Михаљчићева научна интересовања увек су била тесно везана за његов педагошки рад, за његова истрајна настојања да студенте и истраживаче почетнике подучи занату историчара. Хватао се у коштац с темама које су биле најизазовније за истраживачки рад и уравнотежено тумачење, а истовремено најпогодније као средство за изучавање и вежбање методологије историјских истраживања. Свакако да су најјачи одјек у академским круговима, али и код образоване публике, имали његови радови о оном раздобљу српске историје – распад Српског царства, успон обласних господара и Косовска битка – што је изнедрило личности и догађаје који су уграђени у српско усмено предање као једну од основа националног идентитета. Тако је сукцесивно настајала својеврсна трилогија – *Крај српског царства* (1975), *Лазар Хребељановић: Историја, култ, предање* (1984) и *Јунаци Косовске легенде* (1989) – уједињена с разлогом у поновљеним издањима у време обележавања шест столећа од Косовске битке 1989. године. Михаљчић је, такође, у коауторству с Јелком Ређеп, приредио народне песме о Косовској бици. Његов приступ овим темама, у чему готово да није имао претходника до Стојана Новаковића, био је да средствима и методама историјске науке осветли стварне историјске догађаје и личности, да идентификује наслаге предања и одвоји митско од историјског, али и да прати стварање мита, као паралелне историје, живе и присутне у грађењу и одржавању историјске и националне свести.

Друго важно поље истраживања у којем су педагошки циљеви одређивали истраживачке, и обратно, био је рад на анализи, вредновању и објављивању историјских извора. Михаљчић је посебну пажњу усмерио на оне изворе који су с мало речи много говорили, као да је и у њима тражио инспирацију за своје језгровито и јасно научно излагање. Посебно су му били занимљиви записи и натписи, затим летописи, писма и повеље, којих је издао и коментарисао на десетине. Међународну репутацију имала је збирка раносредњовековних натписа на тлу СФРЈ, коју је приредио с Лудвигом Штајндорфом (Ludwig Steindorff) 1982. године (*Namentragende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*), у оквиру угледне научне едиције “Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa”. Засебну и веома плодотворну грану истраживања чинио је рад с изворима права, старим текстовима са законском снагом. Михаљчић је писао о партикуларним правним споменицима, који су сачувани у целости или изводима у манастирским повељама, представљао је енциклопедијски јасно и сажето велике законске кодификације, што је било подједнако корисно и за потребе наставе и као полазиште за научни рад. Непроцењиву корист за научни и

наставни рад има издање с коментарима и преводом правних прописа у српским повељама, који су окупљени у збирци *Закони у сѿтарим срѿским исѿравама*, објављеној 2006. у едицији Одељења друштвених наука САНУ „Извори српског права”.

У органској вези с овим јесу и његови радови из друштвене историје, с којима је, од магистарског рада, и ушао у науку. Писао је о селиштима, појединим градским насељима, бавио се друштвеним слојевима, дворским службама. У зрелом истраживачком добу Михаљчић је обрадио на монографски начин, склапајући целину од раније објављених прилога и нових резултата, питања о владарским атрибутима и идеологији обласних господара.

Раде Михаљчић, управо због својих просветитељских склоности, оставио је дубок траг у основном и средњем образовању у Републици Србији и Републици Српској. Већ 1977. огласио се, као коаутор, уџбеником за први разред средњег усмереног образовања, следеће године историјском читанком (у коауторству са Симом Ћирковићем) за шести разред основне школе, али је најдуготрајнији био његов уџбеник за шести разред основне школе, који се појавио 1986. и, уз мање измене током времена, користио наредних 30 година, доживевши преко 20 издања. За исти ниво основног образовања и за други разред гимназије објавио је подједнако утицајне и дуговечне уџбенике и историјске читанке у Републици Српској, почев од 2001. године.

Професор Михаљчић увек је имао на уму потребу да се за научни рад учине доступним синтезе и збирке извора, чији су тиражи одавно распродати, а примерци постали библиофилске реткости, да се обаве темељни послови једне националне историографије и приреде основни приручници неопходни у библиотеци сваког историчара средњег века. Приредио је фототипије збирки извора без којих се у српској медијевистици ни данас не може – *Monumenta Serbica* (1858) Франца Миклошича, *Сѿаре срѿске ѿовеље и ѿисма* (1929, 1934) Љубе Стојановића, *Законске сѿоменике* (1912) и *Законик цара Сѿефана Дуѿана* (1898) Стојана Новаковића, а са Андријом Веселиновићем *Сѿоменике срѿске* (1858, 1862) Меда Пуѿића и *Сѿоменике срѿске* (1892) Константина Јиречека.

Из истих побуда 2002. године покренуо је дипломатички часопис *Сѿари срѿски архив* и био уредник првих десет свезака. Михаљчић је и у Бањој Луци засновао 2008. часопис истоветне концепције – *Грађа о ѿроѿлости Босне* – и такође уредио првих десет свезака. Уређујући оба часописа и охрабрујући укључивање што већег броја сарадника, давао је пример тиме што би увек први написао и предао уредништву прилог за текућу свеску. У раздобљу од 2002. до 2013. приредио је безмало 20 повеља и писама из средњовековне Србије и Босне.

Михаљчићеве организационе и уредничке врлине нарочито су се показале у двама темељним лексикографским приручницима које је приредио у сарадњи са Симом Ћирковићем – *Енциклопедија срѿске исѿориографије* (1997) и *Лексикон срѿској средњеј века* (1999). Делује готово нестварно да се два тако обимна подухвата, за које је ангажовано на стотине сарадника, окончају у сразмерно кратком року, у време озбиљних политичких криза и ратова, када није било повољних услова за организациони и научни рад таквих размера. Са истом истрајношћу радио је на покретању, уређивању и писању

прилога за *Енциклопедију Републике Српске*, засигурно највећи и најдалеко-сежнији пројекат Академије наука и умјетности Републике Српске. Осим што је урадио нацрт за *Енциклопедију* и мерила за азбучник, Михаљчић је био уредник I тома, члан Уређивачког одбора, Извршног одбора Уређивачког одбора и Централне редакције. И тиме се његови уреднички подухвати не исцрпљују. Био је уредник споменице *Филозофски факултет у Београду* (период 1963–1998), затим споменице Филозофског факултета у Бањој Луци – *Десет година Филозофског факултета 1994–2004*, приредио је *Споменицу Милана Васића* и његова *Изабрана дјела* (2005), уређивао је *Љетопис АНУРС* од 1996. до 2008.

За књигу *Јунаци Косовске легенде* добио је Октобарску награду града Београда и Књижевну награду БИГЗ-а, 1989. године. Са проф. Симом Ћирковићем добитник је награде Фондације „Браћа Карић” 2000. године, у области научног и истраживачког рада, за лексикографске подухвате *Енциклопедија српске историографије* и *Лексикон српског средњег века*. Награду „Владимир Ћоровић” за животно дело у области историографије добио је 2003. на VII Научном скупу историчара „Ћоровићеви сусрети” у Гацку.

На Михаљчићеве ученике његов педагошки и менторски рад оставио је зацело најдубљи траг. То није била само настава из националне историје средњег века, већ, с једне стране, курс историје историографије, пажљиво осмишљен да се заинтересовани студенти упознају с највећим српским историчарима, кроз чије се научне биографије пратио развитак не само медијевистике, већ и савремене критичке историографије у Срба. Било је то указивање на узор и развој методе, а с друге стране, посредством упознавања с најважнијим врстама извора за српску средњовековну историју и непосредним радом на њима, професор Михаљчић учио је студенте основним методама историјског истраживања, правом занату историчара. То је, разуме се, у још већој мери долазило до изражаја у менторском раду с кандидатима који су се поверили његовом пажљивом старању у писању дипломских, магистарских и докторских радова.

Иако је пред студентима увек био уздржан, строг, неким је деловао чак и неприступачно, професор Михаљчић био је пре свега савестан у испуњавању наставничких обавеза до последњег радног дана, објективан у приступу и оцењивању, изостреног осећаја да примети и подстакне талентоване и радознале појединце. Изван учионице и у његовом кабинету, пред колегама на Катедри и ученицима, стајала је увек ведро, оптимистична, брижна фигура, неуморна у својим плановима и пословима. Атомосфера коју је својим присуством и поступцима стварао на Катедри исијавала је посвећеност раду и обавезама, подстрек, узајамну помоћ и бригу за млађе колеге. Зато је вест о смрти професора Михаљчића тихо и уз неверицу прострујала међу његовим ученицима, који ће га увек носити у срцу, глави и перу.

Проф. др Ђорђе Бубало
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Београд, Србија
djbubalo@f.bg.ac.rs

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

МИЉАН ГОГИЋ (Бијело Поље, 1978). Научни сарадник у Историјском институту Универзитета Црне Горе и предавач на Филозофском факултету у Никшићу. Е-адреса: miljan.g@ucg.ac.me

Дипломирао 2008, магистарирао 2011. и докторирао 2018. (*Политичко и друштвено уређење Котора у другој половини XII и XIII вијеку*) на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. У Историјском институту Црне Горе ради од 2010. године. Истраживао је у архивима и библиотекама Котора, Задра, Загреба и Беча. Област научног истраживања: средњовековна историја Црне Горе са акцентом на проучавању политичке, друштвене и црквене историје средњовековне которске комуне.

ЉУБОМИРКА КРКЉУШ (Шајкаш, 1940). Редовни професор Правног факултета Универзитета у Новом Саду у пензији. Е-адреса: ljkrkljus@sbb.rs

Дипломирала 1964. и магистрирала 1972. на Правном факултету Универзитета у Београду, где је докторирала 1978. (*О политичким њриликама у Војводини од 1918. до 1929. године*). На Правном факултету у Новом Саду предавала Историју држава и права народа Југославије, Историју држава и права народа Србије и Црне Горе и Правну историју српског народа, а поред тога и опциони предмет Историја политичких и правних институција Војводине. Предавала Правну историју и на Правном факултету у Источном Сарајеву. Током рада на Правном факултету била продекан и декан Факултета и проректор Универзитета у Новом Саду. Била је потпредседник Матице српске од 1999. до 2003. године, и секретар Одбора Одељења за друштвене науке. Члан је Савета *Зборника Матице српске за друштвене науке*. Уредник је *Свесака Матице српске* (Грађа и прилози за културну и друштвену историју). Члан је Одбора за изворе српског права САНУ. Бави се правном историјом српског народа у XIX веку, а нарочито Српским народним покретом 1848–1849, политичко-правним статусом Војводине, временом уједињења у заједничку државу 1918, као и другим темама правне историје српског народа.

Важније књиге: *Присаједињење Војводине Србији 1918*, Нови Сад 1992; *Пројекти устава за Војводину Србију настали у току српској народној њокрећи 1848–1849*, Нови Сад 2006; *Извештаји француских дипломата из Београда у време револуције 1848–1849*, Нови Сад 2009; *Средишњи органи власти у Српској Војводини: 1848–1849*, Нови Сад 2013; *Константин Боџановић (1811–1854)*, Нови Сад 2018.

ЖАРКО ПЕТКОВИЋ (Београд, 1968). Ванредни професор на Катедри за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Е-адреса: zpetkovic@f.bg.ac.rs

Дипломирао 1994, магистрирао 1999. (*De legibus u Цицеронова йолиџика крајем йедесетих йодина*) и докторирао 2005. (*Сйолна йолиџика Понйске краљевине*) на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Асистент-приправник од 1995. (ужа научна област: Историја старог века), асистент од 1999. (Историја старог века), доцент од 2006. (Историја старог века) и ванредни професор од 2012. (Историја Рима) на Катедри за историју на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Област интересовања и истраживања: историја Римске републике, политичка мисао позне Римске републике, историја Илирика у доба Римског царства.

Важније књиге: *Сйолна йолиџика Понйске краљевине*, Београд 2009.

АНА СТОЛИЋ (Београд, 1962). Виши научни сарадник Историјског института у Београду. Е-адреса: ana.stolic13@gmail.com

Дипломирала 1987, магистрала 1995. (*Краљица Драја Обреновић*) и докторирала 2003. (*Политичка и дипломатска делатносй Борђа Симића*) на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. У Историјском институту запослена од 1995. године. Била је директорка Историјског музеја Србије (2007–2012), као и председница Научног већа Историјског института (2012–2014). Област научног истраживања: друштвена историја Србије у XIX и почетком XX века, женска и родна историја.

Важније књиге: *Краљица Драја*, Београд 2000; *Борђе Симић – йоследњи срйски дипломат XIX века*, Београд 2003; *Београд у доба кнеза Милоца Обреновића*, Београд 2010; *Сесйре Срйкиње: йојава йокрейша за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији*, Београд 2015.

СЛАВЕНКО ТЕРЗИЋ (Пандурица, Пљевља, 1949). Дописни члан Српске академије наука и уметности. Е-адреса: slavenko.terzic@iib.ac.rs

Дипломирао историју на Филозофском факултету Универзитета у Београду 1972, магистрирао 1976. (*Србија и Грчка од 1878. до 1897. йодине*). Докторирао 1990. у Историјском институту у Београду [*Србија и Грчка у друјој йоловини XIX века (1856–1903)*]. У Историјском институту запослен од 1974, директор 1987–2002. Члан је два научна одбора САНУ: Одбора за историју Србије у XIX веку и Међуодељенског одбора за проучавање Косова и Метохије. Члан је и секретар Комисије историчара Одељења историјских наука САНУ за сарадњу са историчарима Русије. Био је члан међународног Редакционог одбора часописа *Revue d'Europe Centrale* (Стразбур). Председник Српске књижевне задруге 2001–2006. Председник је Међународног словенског форума при Државној академији за словенску културу. Дописни члан САНУ (од 2015) и инострани члан Академије наука и ујетности Републике Српске (од 2015). Био је амбасадор Републике Србије у Руској Федерацији (2013–2019). Област истраживања: историја српског народа у XIX веку; историја Балкана и велике силе.

Важније књиге: *Србија и Грчка (1856-1903): Борба за Балкан*, Београд 1992; *Прва београдска ймназија 1839–1999*, Београд 1999. (коаутор); *Русија*

и српско њињање 1804–1815, Нови Сад 2012; *Сјоменица сјојодишњице ослобођења Сјаре Србије: 1912–2012*, Београд 2012. (уредник); *Сјара Србија (XIX–XX): драма једне цивилизације: Рацка. Косово и Мејхохија. Српско-шејовска обласи*, Нови Сад – Београд 2012; *Старая Сербия (XIX–XX вв.): драма одной европейской цивилизации*, Москва 2015.

Биобблиографске белешке сачинио
Владимир М. Николић

РЕГИСТАР

- Абвер 107
Аверкије 111
Адам (фрањевац) 25
Азија (римска провинција) 14, 18
Азија 11–12
Азијски департман 87, 91–92, 98
Академија наука (Санкт Петербург) 96
Академија наука и умјетности Републике Српске 121, 123
Аксаков, Иван С. 86, 89–95, 97
Аксаков, Константин С. 85–92
Албанија 57
Албанци 118
Александар I Павлович (руски цар) 87
Александар II Николајевич (руски цар) 96–97
Александар III Николајевич (руски цар) 97
Александар IV (римски папа) 21
Александар Велики 12
Александар Карађорђевић (кнез) 58, 103–104
Александрија 11, 14
Алибунар (Банат) 45
Allgemeine Slawische Zeitung 31–37, 39, 42–56, 58–65, 67–69
Америчко национално удружење жена 72
Амстердам 74
Анђелковић, Маја 111
Анђело Баронио 23
Антовић, Јелена 25
Антон (Хераклов син) 15
Антоније, Марко (видети: Дионис, Нови Дионис) 9, 11–19
Априлски рат (1941) 108–109
Арнаути (Хртковци) 49
Арсеније III Чарнојевић (патријарх) 57
Арсенијевић, Дамир 73
Арсиноја (египатска принцеза) 13
Артиљеријска школа Србије 98
Архив
 Архив Југославије 101
 Архив немачког МСП 106
 Архив спољне политике Руске империје 97
 Архив Србије 101
 Архив ХАЗУ 21–22, 28
 Архива МИП СР Немачке (Берлин) 101
 Бискупски архив Котор 23, 28
 Војни архив (Фрајбург) 106
 Историјски архив (Котор) 22
 Руски архиви 97
Атик, Тит Помпоније 16
Атина 106, 114
Аустралија 71, 74, 77
Аустрија 31–34, 37–38, 40–41, 54–58, 66–67, 79, 87, 90, 95, 97, 102, 104–107
Аустријанци 47
Аустријски савет (Хабзбуршка монархија) 75
Аустријско царство 68
Аустрорлавизам 31, 65, 67–68
Аустроугарска 75, 78–79, 95, 97
Афродита (Изида, Нова Изида) 13–15, 17
Баварска 88
Бајст, Фердинанд 97
Бакуњин, Михаил 33
Балабин, Виктор П. 91
Балкан 22, 26, 77, 79, 85, 89, 94–95, 102, 107–109
Балкански ратови 78, 103
Балкански савез 105
Балкански фронт 106
Балугџић, Живојин 103
Бан, Матија 91–92
Банат 38, 48–49, 57, 60, 94
Банатски алманах 87
Бандобрански, Милан 117
Бања Лука 120–123
Бар 22
Bartholomaeus Andreae (которски нотар) 25, 28
Баћани, Лајош 57
Баханалије 18
Баханткиње 11
Бачка 38, 57
Бачка епархија 115–117
Бачки Јарак 45, 48
Бацовић, Деспот 90
Бела Урош (Урош I) 97
Бела Црква 47–48
Белгија 65, 72
Белча (супруга Т. Буће) 21–24

- Београд 32, 35, 44, 46, 59, 77, 79–82, 87, 91–92, 103–109, 114, 118, 120
 Београдски лицеј 98
 Београдско женско друштво 79
 Берђајев, Николај 86
 Берлин 73–74, 78, 80, 101, 103–108
 Беседа (издаваштво) 117
 Беч 31–32, 38, 40, 42–44, 47, 55, 60, 63–66, 80, 90–91, 101
 Бечејски дисктрикт 50
Бечке новине 48
 Библијско друштво (Русија) 86
Библиографски листови 87
 Библиотека 101, 122
 Руска национална библиотека у Санкт Петербургу 90
 Библиотека Одеског универзитета 97
 Библиотека српске школе у Цариграду 98
 Библиотека Народног музеја у Прагу 111
 Библиотека Саборник (Службеном гласнику) 118
 Бига, Петар (пуковник) 46, 55
 Бизанти (палата, Котор) 23
 Бискупски архив (Котор) 23, 28
 Битка
 код Каре 9
 код Мунде 19
 код Сентомаша 45–48, 55–56
 код Фарсале 9, 16–17
 код Филипа 10
 Благојевић, Имре 49
 Блехова Челебић, Ленка 21–22, 24, 25, 28
 Блудова, Антонина Д. (грофица) 91, 93, 98
 Бобалић, Петар 53
 Богдан де Склепо 22
 Богословија (Београд) 98
 Богословски факултет (Београд) 114–115
 Бођански, Јосиф М. 86, 96
 Божиновић, Неда 78
 Бока которска 22, 25, 28, 95, 98
 Босна 21–22, 40, 90–91, 93, 95, 97–98, 122
 Боснић, Тодор (капетан) 46
 Босфор 87
 Бош, Минеке (Mineke Bosch) 71
 Братислава 101
 Брест 101
 Брно 63
 Брод 44
 Бродска регимента 54
 Брођанин, А. С. 35, 44
 Брут, Марко Јуније 13
 Бубало, Ђорђе 123
 Бугари 35, 72, 91, 95
 Бугарска 57, 79, 95, 108
 Бугарска егзархија 99
 Бугарска женска унија 79
Бугарска њред лицем Европје (Букурешт) 95
 Будвански срез 95
 Будимпешта 57, 74, 80, 82
 Будимпештанска конвенција 95
 Букурешт 95, 101, 104, 106
 Бућа (породица) 25, 27
 Вајмарска Немачка 101
 Варађанин, Аркадије 78
 Варшава 101
 Васиљевић, Алимпије 90
 Васиљчикова, Татјана В. (кнегиња) 98
 Васић, Милан 123
 Ваухник, Владимир 105, 107
 Вашингтон 72–74
 Велеј Патеркул 12
 Велика Британија 72, 105, 108
 Велика источна криза 99
 Велики Бечкерек 45, 49, 65
 Венеција 27
 Вергилије 18
 Вердиш, Василије 97
 Верић, Жарко А. 105
 Веселиновић, Андрија 122
Весник 32
Весник Европе 87
 Ветловскаја, Валентина 86, 88
 Византија 90, 118–119
 Византолошки институт (САНУ) 118–119
 Вилхелм II Немачки (цар) 102
 Виндишгрец, Алфред 44
 Виноградов, Владлен Н. 89
 Влада Милана Стојадиновића 104–105
 Влангали, Александар Г. 91
 Војводовина 32, 34, 45, 48–49, 52–53, 56, 59, 62–65
 Војна граница 34, 43–44, 52–54, 63, 68
 Војни архив Београд 101
 Војни архив СР Немачке (Фрајбург) 106
 Војни логори 45
 Враницани, Никола 91
 Врбас 46
 Врба 57
 Вршац 47–48
 Вукашиновић, Александар 95
 Вукићевић, Никола 96
 Вуковар 45, 62, 95
 Вулетић, Витомир 96
 Вуловић, Милка 78, 83
 Вурцбах, Константин (Constantin von Wurzbach) 31, 57
 Вученовић, Светислав 23
 Вучић Перишић, Тома (војвода) 58–59
 Вучковић, Војислав Ј. 92
 Гавриловић, Олга 78
 Гавриловић, Славко 53
 Галија 10
 Галиција 97
 Гацко 123

- Гвозденовић, Антоније 90
 Геринг, Херман 104–105
 Германи 38
 Гилфердинг, Александар 86, 90
 Главни одбор српске Војводовине 49–50, 52, 60–63, 65
Гласник Српске православне цркве 49
Гласник Српској ученој друштва 97
 Гликлих, Вилма 80
 Ђиллане (општина) 98
Гогић, Миљан 21, 23, 29, 125
 Гогољ, Николај В. 97
 Гођевац, Љубица 80–81
 Голубинци 49
 Горњи Грбаль 27
 Горчаков, Александар М. 89
 Градишка 120
 Градишћанска регимента 44
Грађа о прошлости Босне (Р. Михаљчић) 122
 Грац 63
 Грбаль 27
 Грујић, Никанор 34, 91
 Грци 72
 Грчка 79, 108
 Гурдићи 22
- Далмација 21, 36
Дан (часопис) 92–94
 Данилевски, Јаков И. 87
 Данилевски, Николај Ј. 86
 Данило I Петровић (кнез) 94–95
 Данска 72
 Данциг (Пруска)
 Даскалова, Крассимира 79
 Дафнис (видети Пезар) 18
Debatte (руски лист) 97
 Дејановић, Драга 82
 Делап, Луси 74
 Делиблато 48, 53
 Денда, Далибор 101–109
Der Serbe (Београд) 32–33, 35, 43–44, 46, 54, 63
 Дечани → видети: Манастир Дечани
 Димитријевић Драгутин Апис 102
Димић, Љубодраг 109
 Динић Кнежевић, Душанка 27
 Дионис (Либер, Нови Дионис) 9, 11–12, 14, 16–19
 Добановачки, Јаша (лајтнант) 46
 Добротвори / дародавци
 Блудова, Антонина Д. (грофица) 98
 Васильчикова, Тајјана В. (кнегиња) 98
 Марија Александровна (руска царица) 98
 Свети синод Руске цркве 98
 Фрањевци (Котор) 21–29
 Черкаски (кнегиња) 98
 Докторска дисертација (Иринеј Буловић) 114–117
- Доле оружје* (Сутнер, Б.) 78
Домаћица (лист) 78, 81–82
 Домније II (фрањевац) 25
 Достојевски, Фјодор М. 90
 Драва 21, 39, 47–49
 Драго (породица) 26
 Драго Балдуинов 24
 Драго де Склепо 21, 25
 Дражић, Мирослав 90–91
 Дракулић, Јован 45
 Драч 22
 Други светски рат 106, 120
 Друштва (удружења)
 Друштво „Кнегиња Љубица” 71, 77–78, 80, 83
 Женско друштво 71, 78–79, 81, 83
 Јеврејско женско друштво 71, 77
 Коло српских сестара 71, 77–78, 80, 83
 Материнско удружење 71, 77, 80–81, 83
 Међународна алијанса за право гласа жена 73–75, 79–81, 83
 Међународни женски савет 71–74, 77–80, 82–83
 Српски народни женски савез 71, 77–78, 81–82
 Друштво „Кнегиња Љубица” 71, 77–78, 80, 83
 Дубровник 21, 27, 36, 90–91, 95, 98
 Дудзинскаја, Евгенија А. 86
 Дунав 21, 48, 79, 97
 Дучић, Нићифор 95, 97
- Ђаково 91
 Ђорђевић, Владан 97
- Евдокија Анђел 118
 Европа 32–33, 35–37, 40–42, 50, 52, 54, 56, 66–67, 71–74, 85–86, 88–89, 95, 103, 105–106, 109
 Египат 9, 11, 13–14
 Еманципација жена 71–84
 Енглези 90
 Енглеска 72, 86
Entente (лист) 79
 Ентони, Сузан 72
Енциклопедија Републике Српске 123
Енциклопедија српске историографије 122–123
 Епир 118
 Етнографска изложба (Москва) 95–96
 Ефес 11, 115
- Женева 72
 Женска права 71–84
 Женска социјалистичка интернационала 73
 Женска школа (Мостар) 98
 Женски покрет 71–84
Женски свећ (лист) 78
 Женско друштво 71, 78–81, 83

- Живковић, Валентина 21–25, 27
 Живковић, Петар 103
 Житвај, Јосип 62
 Жишка, Јан 31
 Жујовић, Живојин 90, 92–93
- Загреб 22, 28, 31, 33, 44, 49, 79, 62, 64, 91
 Задар 23, 27
 Задарски срез 95
 Задруга српкиња (Нови Сад) 79
 Западна Европа 71, 77
 Западни Словени 92
 Западни фронт 105
Зайиси (часопис, Одеса) 96
 Захаријевић, Адријана 73
 Земун 48–49, 60, 62–63, 79
 Зета 21
 Зиболд, Марија 80–81
 Зубан, Лазар 59
- Иванић, Делфа 81–83
 Игнатијев, Николај П. 89
 Илион (Троја) 15
 Илири 39
 Илирско-банатска регимента 48
Illyricum sacrum (D. Farlati, J. Coleti) 22, 25
 Индија 12
 Инсбрук 44, 60, 62
 Институт за руску књижевност (Пушкинов дом) 90–92
 Иринеј Буловић 114–117
 Ирод Велики 13
 Ирска 72
 Исаија Ђаковић (епископ) 57
 Ислам 99
 Историјски архив (Котор) 22
 Источна Европа 75, 86, 88
 Источно питање 85–86
 Италија 18, 37, 43–44, 49, 51–52, 72, 104–105, 107
- Јадранска обала 21
 Јадранско море 32, 108
 Јакобс, Алета 74, 80
 Јакопо Колети 22
 Јакшић, Станимир 114
 Јанковић, Алекса 59
 Јевреји 77
 Јеврејско женско друштво 71, 77, 83
 Једренски мир 86
 Језуити 86
 Јелачић, Јосиф (бан) 35, 42–44, 49, 54
 Јелена Анжујска 22
 Јермени 72
 Јиречек, Константин 122
 Јован Бућа 27
 Јовић (генерал-мајор) 55
 Јосиф Рајачић (патријарх) 35, 51, 57, 60–62, 64–65
- Југоисточна Европа 27, 89
 Југословенска војска 106
 Југословенско-немачки односи 101–109
 Јудеја (краљевина) 13
 Јужна Америка 77
 Јужна Угарска 49, 60
 Јужни Словени 31–32, 35–37, 58, 68, 87
 Јустин (епископ) 111
- Канада 74
 Канарис, Вилхелм 107
 Капер, Сигфрид 46–48, 60
 Карађорђе Петровић 35, 46, 59, 89
 Карансебеш 47
 Караџић, Вук Стефановић 87
 Карима, Ана 79
 Карл Валоа 26
 Карло II 52, 56
 Карловац 56, 91
 Касије, Гај 13
 Катедрала Светог Трипуна (Котор) 22–23
 Катков, Михаил Н. 92
 Каченовски, Михаил Т. 87
 Кејди, Елизабет 72
 Кидно (река, Мала Азија) 13
 Кијев 96
 Кикинда 49
 Кикиндски дистрикт 50
 Кимбри 19
 Кирејевски, Иван В. 86
 Кирејевски, Петар В. 86
 Китерида, тима 16 17
 Киш, Ерне 45
 Клеопатра (видети Изиди, Нова Изиди) 9, 13–15, 17, 19
 Климент IV (папа) 22
 Клостерман, Анамарија (Annemarie Kloosterman) 71
 Кнежевина Србија 35, 49, 58–59, 87, 91, 95, 98
 Книћанин, Стеван 45, 57, 59, 64
 Ковалевски, Јегор П. 91–92
 Ковачевић Којић, Десанка 27
 Козара 120
 Колар, Јан 86
 Колети, Јакопо 22, 25
 Коло српских сестара 71, 77–78, 80, 83
 Коловрат, Антон 39
 Колумбо, Кристифор 88
 Конкордатска криза 105
 Константинопољ → видети: Цариград
 Констанца 101
 Копенхаген 74
 Корићанац, Татјана 79
 Косово поље 41
 Косовска битка 94, 121
 Котор 21–28, 90, 98
 Котор Варош 120
 Кошељев, Александер 89

- Кошут, Лајош 38, 40, 48, 57
 Крагујевац 58–59, 91
 Краљевина Југославија 101–109
 Краљевина Србија 71, 77
 Краљевина СХС 101, 102
 Краљевић, Бенедикт (бискуп) 98
 Крас, Марко Лициније 10
 Крестић, Василије Ђ. 48, 52, 60
 Крим 22
 Кримски рат 85–86, 88–89
Кркљуш, Љубомирка 31, 53, 62, 65, 69, 125
 Кронштат 96
 Крсмановић, Бојана 119
 Крушедол → видети: Манастир Крушедол
 Кудрјавцева, Елена П. 87
 Кукуљевић Сакцински, Иван 91
 Купски маневри 106
 Кутузов, Михаил 87
- Лагиди (Птолемеиди) 12, 14
 Лазар Хребељановић 121
 Лазаревић, Јелена 78–82
 Лајпциг 89
 Лалашевић, Илија 25
 Ламански, Владимир И. 86, 90
 Ламберг, Франц Филип (гроф) 57
 Ларан, Ема 77
Лексикон српској средњеј века 122–123
 Летић, Бранко 111
Лейхойс Мајице српске 96
 Либан 95
 Либералије 18
 Леополд I (цар) 57
 Лондон 72, 74–75, 77, 81, 83, 107
 Лоренцо Саламон 22–23
 Луганска, Светлана 111
 Лугош 47
 Лука Бућа 24, 27
 Луковић, Љубица 78
 Лупис, Виниције 22
- Љермонтов, Михаил Ј. 97
Љейхойс АНУРС 123
 Љубљана 90, 101
- Мађари 36–48, 50, 53–56, 60, 63, 66, 97
 Мађарска 55, 79, 103–105
 Мађарска влада 33, 35, 38, 42, 44, 47–48, 50–51, 55, 58, 60–61
 Мађарско-словенски односи 42
 Мажуранић, Иван 91
 Мајер, А. 26
 Мајков, Аполон А. 96
 Мајска скупштина 52, 60
 Максимилијан II (цар) 55
 Максимовић, Љубомир 118
 Мала Азија 10
 Мала антанта 103–106
- Мала браћа (фрањевци) 22
 Маловић Ђукић, Марица 26–27
 Манастир
 Грачаница 98
 Дечани 98
 Дужи 98
 Крушедол 91
 Новчани прилози, Србија 98
 Пећка патријаршија 98
 Студеница 111–112
 Хиландар 112
 Манифест Словенског конгреса (Праг) 32–33
 Манкен, Ирмград 26–27
 Марија Александровна (руска царица) 98
 Маринковић (поручник) 46
 Марита (операција) 108
 Маричка битка 23
 Марков, О. О. 26
 Marcus de Lucari 26
 Мартиновић, Јован 26–27
 Материнско удружење 71, 77, 80–81, 83
 Матија Корвин 39
 Матица далматинска 95–96
 Матица српска 60, 95–96, 114
 Медаковић, Милорад 49, 97
 Међународна алијанса за право гласа жена 73–75, 79–81, 83
 Међународна женска лига за мир и слободу 73
 Међународне организације 71–84
 Међународни архив женског покрета (Амстердам) 74
 Међународни женски савет 71–74, 77–80, 82–83
 Међународни комитет жена за стални мир (Хаг) 73
 Међународно удружење жена 72
 Меленци 48
 Месарош, Лазар (министар) 47
 Метерних, Клеменс Венцел фон 35, 58, 67
 Миклошич, Франц 122
 Милановић, Јасмина 78–82
 Милетић, Светозар 91
 Милићевић, Јован 59
 Милићевић, Милан Ђ. 96–97
 Миловук, Катарина 78, 83
 Милојевић (мајор) 64
 Милојевић, Милош 90
 Милош Обреновић 58
 Милошевић, Милош 25
 Миљковић Катић, Бојана 27
 Минић, М. 76
 Минхен 78, 107
 Митровички округ 62
 Михаил (фратар) 24
 Михаило Јовановић (митрополит) 90, 93, 97
 Михаило Обреновић (кнез) 92–93
 Михаљчић, Раде 120–123
 Монтескје 86
 Мориш 49

- Москва (лист) 93–94
 Москва 89, 94–97, 99, 101
 Московљанин (лист) 93–94
 Московски словенски комитет 89, 91
 Московски шелеџраф 87
 Мостар 98
 Мура 49
 Мушицки, Лукијан 87
 Мушка школа (Мостар) 98
- Надеждин, Николај И. 87
 Накић, Марија 26
 Наполеон I Бонапарта 86
 Наполеон III Бонапарта 95
 Народна скупштина (Крагујевац) 58–59
 Народни музеј (Чачак) 119
 Невесиње 98
 Нежидер 36
 Незировић, Мухамед 27
 Некролог (Раде Михаљчић) 120
 Немачка 32, 38, 52, 67, 72–73, 79, 81–82, 88, 101–109
 Немачко царство 75
 Немачко-југословенски односи 101–109
 Немачко-српски односи 101–109
 Немци 37, 39, 42–43, 54, 60, 63, 66, 102, 108
 Неселрод, Карл 88
 Никеја 118
 Никинци 49
 Никитин, Сергеј А. 87–88, 95
 Никоје (златар) 24, 26
 Никола Петровић (принц) 94
 Новак (топција) 46
 Новаковић, Стојан 121–122
 Нови Зеланд 74
 Нови Пазар 98
 Нови Сад 31, 45, 78, 91, 96, 114
 Ново Брдо 23
 Нојрат, Константин фон 109
 Нојхаузен, Франц 105
 Норвешка 72, 75, 79
- Одељење рукописа и ретких књига (Санкт Петербург) 90
 Одеса 96
 Одески универзитет 97
 Одеско друштво за историју и старине 96
 Октавијан, Гај (Август) 10–14
 Оломуц 31, 57
 Оломуцка тврђава 57
 Опште словенске новине → видети: *Allgemeine Slawische Zeitung*
 Осијек 79, 91
 Осијечка тврђава 55
 Осипова, Елена А. 87
 Острогорски, Георгије 118
 Офн, Карен 72
 Охридска архиепископија 118
- Павле Бућа 22–23
 Павле Карађорђевић 105, 108–109
 Павле Тома 26
 Павле Трипов 27
 Павловић, Мица 80–81
 Павловић, Теодор 60
 Палацки, Франтишек 33, 67
 Пан 11
 Панславизам 36, 85, 87
 Панчево 48, 60, 65, 79
 Париз 72–73, 79–80, 86, 114
 Парћани 9–11, 18
 Пашић, Никола 90
 Пелешац 26
 Перковић, Марија 73
 Перлез 45, 48
 Персијани, Александар И. 97
 Петар (Павле Јовановић) 87
 Петар (руски цар) 91
 Петар II Петровић Његош 49
 Петар Бућа 27
 Петар Велики (руски цар) 85
Петковић, Жарко 9, 19, 126
 Петковић, Константин 91, 95, 98
 Петрановић, Божидар 95–96
 Петроварадин 46, 49, 54
 Петроварадинска генерална команда 54
 Петроварадинска регимента 45, 51
 Петроварадинска тврђава 57
 Петроварадински гарнизон 61
 Петровић, Даринка 94–95
 Петровић, Јелена 73
 Петровска народна скупштина 35, 59
 Петроградски словенски комитет 89
 Пећка патријаршија 98
 Пешта 42, 47, 55, 60, 82, 91
Пешћанске новине 47
 Пима (палата, Котор) 23
 Пипин, Александар Н. 96
 Пирх, Ото фон 87
 Писма патријарха Рајачића 35
 Пицинег де Склепо 21
Пишчев дневник 1876–1877. (Достојевски) 90
 Платон Атанацковић 61
 Плиније, Гај 9, 15–17
 Плутарх 13
 Погодин, Александар Љ. 92, 96, 99
 Погодин, Михаил П. 85–90, 95
 Подгорица 113
 Пожун 36
 Познањ 82
 Полит Десанчић, Михаило 96, 99
 Пољаци 34, 54
 Пољска 82, 104
 Помпеј, Гнеј 10, 16–17
 Попов, Нил 97
 Попов, Чедомир 67
 Поповић, Ђорђе 91

- Поповић, Иринеј 98
 Порта 94
 Потстдам 101
 Православна црква (Шибеник) 91
 Праг 32–34, 63, 68, 104, 111
 Први светски рат 71, 73–74, 101
 Превод (са грчког) 114–117
 Прелог, Милан 33–34
 Претхришћанство 10
 Призрен 98
 Пријма, Иван Ф. 90
 Приштина 98
 Проперције 15
 Просвета / Школство 92, 98
 Виша женска школа (Београд) 77
 Руско Министарство просвете 98
 Помоћ школама (Призрен, Н. Пазар, Мо-
 стар, Гуње) 98
 Раденичка школа 79
 Руска просветна делатност у Србији 97–98
 Славистичка школа, Санкт Петербург 90
 Учитељска школа, Сомбор 96
 Црквено-школска општина, Призрен 98
 Школе у Србији 97
 Школовање – Западна Европа 97
 Школовање – Русија 87
 Школски фонд 60
 Пруска 80, 102
 Птолемеј II Филадельф 12
 Птолемеј XII 11
 Пуцић, Медо 122
 Пушкин, Александар 97
 Пушкинов дом (институт) 90–92

 Радецки, Јозеф 38, 44, 51
 Радогост Дудић 24, 26–27
 Радонић, Јован 61
 Рајан, Ј. 74
 Рајеуски, Михаило Ф. 86, 90–91, 95–96
 Рајнска област 104, 106
 Рајт Севал, Меј 74
 Рајхштат 95
 Ракићевић, Тихон 111
 Рат
 Кримски рат 85, 87
 Срби и Мађари 45–51, 60, 63
 Рашка област 57
 Ређеп, Јелка 121
 Религија
 Епископ Иринеј Буловић 114–117
 Свето писмо 116
 Сјуденички шйик (Свети Сава) 111–113
 Република Српска 120, 122–123
 Ријека 49, 91
 Рим 74, 97
 Римокатоличка жупа Новог Брда 23
 Римокатоличка црква 95, 98–99
 Римски Шанчеви 46–48

 Ристић, Јован 97
 Рјазань 101
 Рудински, Димитрије 97
 Рукописи 90
 Румуни 37, 39, 47, 54, 60, 66
 Румунија 104–105
 Румунско-банатска регимента 48
 Руп, Лејла Ј. 72–73, 75–77
Рус (лист) 93
 Руси 52, 96
 Русија 32, 67, 72, 85–92, 94–99, 103
Русија и Зајаг (Тјутчев) 88
Русија и Немачка (Тјутчев) 88
 Русини 33, 39
Руска беседа (лист) 92, 96
 Руска империја 97
 Руска национална библиотека 90
 Руска православна црква 87–88, 98
 Руски словенофили 85–99
 Руско царство 75
 Руско-српске књижевне везе 96
 Руско-турски рат (1828/29) 86

 Сава 78, 97
 Савез жена Аустрије 75
 Самарин, Јуриј Ф. 86, 89
 Самостан Свете Кларе (Котор) 22, 25
 Самостан Светог Фрање 24
 Санктпетербуршки универзитет 90
 Санкт Петербург (Петроград) 87, 89–90, 92,
 96, 99, 115
 Сарајево 90
 Света Тројица 114–117
 Свети Марко Ефески Евгеник 114–117
 Свети Сава 111–113, 118
 Свети синод Руске цркве 98
 Свето писмо 116
 Светски центар за женске архиве (САД) 74
 Свештенство 50–51
 Северна Европа 72, 77
 Сенткираљи, Мор 47
 Сентомаш → видети: Србобран
 Сер (Грчка) 118
 Серапион (лагидски управник Кипра) 13
 Сервије, Маур Хонорат 18
Сестире Срикиње (А. Столић) 82
 Силен 11
 Сириг 46, 48
 Сирија (римска провинција) 14
 Сисак 91, 120
 Сједињене Америчке Државе 71, 73–74, 76
 Скадар 22, 98
 Склавонија (провинција) 21–22, 24
 Славјански стол 97–98
 Славонија 38, 66
 Славонска Пожега 48
 Сланкамен 49
 Словаци 33, 39, 46, 60, 86

- Словени 31–38, 42–43, 52, 54, 56–59, 63, 65–68, 86, 88, 90, 92–98
 Словенофили 85–99
 Словенска федерација 88, 90–91, 94
 Словенска филологија 90
Словенски весник 92
Slovenski Jug (лист, Загреб) 33, 49
 Словенски конгрес (Праг) 32–34
 Словенски конгрес 95–97
 Словенски савез 88
 Словенско добротворно друштво 92
 Словенци 35, 95
 Сократ са Родоса (филозоф), 11
 Соловјев, Лав 97
 Солун 114
 Сомбор 79, 96
 Сорбона (универзитет) 80
 Софија 79–80, 101
 Срби 36, 39–44, 45–52, 57, 58, 60, 68, 85, 91, 93, 96
 Мађарска политика 32
 Периодика 31–69
 Привилегије 57
 Рат с Мађарима 45–48, 63
 Словенски конгрес (Праг) 32–34
 Срби и Мађари 31, 36–43, 45–52
 Срби и Немци 101–109
 Срби и Руси 85–99
 Срби и Хрвати – односи 36, 43–44
 Српска војска 45–49
 Српска православна црква 50–51, 115
 Српски народни покрет (1848/49) 31–33, 35–49, 61, 68
 Српско-мађарски односи 35–43
 Хабзбуршка монархија 31, 51–52, 54–55, 67–68, 74–75
 Србија 26–27, 40, 55–56, 59, 79, 81–83, 85, 87–88, 90–95, 97–99, 102, 108
Србија и Византија (Б. Ферјанчић) 118–119
Србљима њослание из Москве 89
 Србобран (Сентомаш) 45–48, 55–56, 64
Србске новине (Београд) 32, 44, 50, 58, 62–64
 Средња Европа 37, 42, 75, 103
 Средња Јурковица (Козара) 120
 Средњовековна Србија 26, 119–120, 122
 Средоземље 105
 Срезњевски, Измаил И. 87, 95, 97
 Срем 53, 57, 62–63, 95
 Сремска Митровица 48
 Сремски Карловци 34, 38–39, 45, 48, 51, 54, 56–57, 60–62, 64–65, 91
 Срећковић, Агица 80–81
 Срећковић, Панта 90
 Српска академија наука и уметности 85, 101, 118–119, 122, 125–126
 Српски народни женски савез 71, 75, 77–78, 81–83
 Српско учено друштво 96–97
Српско-галмајтински маџазин 95
 Српско-мађарски рат 31, 45–48
 Српско-немачки односи 101–109
 СССР 103, 105
 Стаматовић, Павле 34
 Станков, Љиљана 83
 Станковић, Јован 50
 Стара Кањижа 82
 Стара Србија 90, 98
 Стари Бечеј 82
Стари српски архив 122
 Старча (В. Бечкерек) 65
 Статут града Котора 26
 Стентон, Елизабет 74
 Стентон, Теодор 72
 Стефан 24
 Стефан Душан 118, 122
 Стефан Лазаревић 97
 Стефан Милутин (српски краљ) 27
 Стефан Немања 118
 Стефан Првовенчани 97
 Стјепчевић, Иво 22–23, 25
 Стојадиновић, Милан 104–106, 109
 Стојаковић, Гордана 78
 Стојаковић, Ђорђе 34
 Стојановић, Д. 88
 Стојановић, Љуба 122
 Стокхолм 74, 83
Столић, Ана 71, 73–74, 77–78, 82–83, 126
 Стон 26
Страник (часопис) 93
 Стратимировић, Стеван 46, 60–61, 63–65
Стјуденички њишик (Свети Сава) 111–113
 Суботић, Гојко 22
 Суботић, Јован 34, 91, 96
 Суботић, Савка 78, 83
 Судетска криза 105–107
 Судетска област 104
 Сула, Гнеј Корнелије 16 17
 Сурдучки, Стеван 45
 Сутнер, Берта фон 78
 Танасић, Сreto 86
 Танеска, Љиљана 79
 Тарс (град, Мала Азија) 13
 Татари 22, 40
 Тевтонци (племе) 19
 Тејлор, А. Ј. П. 67
 Тејлор, Верта 72, 75
 Текелијанум 60
Телеској 87
 Темишвар 82, 87
 Темишварска тврђава 57
 Теодоровић, Јасмина 111
Теолошки њоїледи 115
 Теофил (игуман) 111
 Теребелски, Хајнрих (Jindřich Terebelský) 31
Терзић, Славенко 85, 99, 126

- Тесалија 118
Тестаменти Которана 24
Тим, Жеф 60
Тимотијевић, Милош 119
Тиса 45
Тител 49, 64
Титов, Владимир 87
Тјутчев, Фјодор И. 86, 88
Ткалац, Имбро Игнатијевић 90
Тома Бисилијев Которанин 22
Тома Павла Тома 26
Томашевац 57, 64
Томашевачки логор 65
Торонто 74
Тракија 35
Требиње 98
Трећи рајх 101, 103–109
Трипо Бућа 21–27
Троједна краљевина 63, 94
Тројни пакт 108
Трст 90
Турија 45–46
Турска 55, 58, 85–86, 90, 95, 97
Турски устав 59
Турско царство 41
Турци 38, 52, 72, 89, 95, 118
Тусен, Рудолф 105, 107
Тутракан 101
- Ђирковић, Сима 122–123
Ђук, Ружа 27
- Угарска 21, 32–37, 39, 42–43, 49, 52–54, 56–57, 60, 66, 68, 75, 79–80
Угарска депутација 42
Угарски сабор 37–38, 42, 51
Удружења → видети: Друштва
Уједињена омладина српска 82
Улица Свете Агате 23
Улцињ 98
Универзитет у Бањој Луци 120–121
Универзитет у Београду 81, 83, 101, 120–121
Ункјар-Искелески уговор (1833) 86
Урбан V (папа) 25
Учитељска школа (Сомбор) 96
- Фабер ди Фор, Мориц фон 105–106
Фабијанић, Донато 21
Фадеев (генерал) 86
Фарлати, Данијеле 22, 25
Фасеоло (бискуп) 28
Фејић, Ненад 25
Фекетић 46
Фелдвар 50
Феминистички покрет 71–84
Фераро-флорентински сабор (1438–1439) 115
Фердинанд (аустријски цар) 53
Ферјанчић, Божидар 118–119
- Филозофски факултет (Београд) 118, 123
Филологија 90
Финска 75
Фихте, Јохан Готлиг 86
Флоровски, Георгије В. 86
Фонд Аксакових 90
Форишковић, Александар 34
Франкфуртски парламент 67
Французи 72, 95
Француска 32, 52, 65, 72, 79, 86, 95, 103–108
Фрањевци 21–29
Фрејдзон, Владимир И. 91
Фрушка гора 87, 91
Футог 50
- Хабзбурговци 105
Хабзбуршка монархија 31, 51–52, 54–55, 67, 74–75, 94–95
Хаг 73, 78
Хаџић, Антоније 91, 96
Хегел, Георг Вилхелм Фридрих 86
Херакле 15–17
Хердер, Јохан Готфрид фон 86
Херен, Виктор фон 108
Херцег Нови 90
Херцеговина 40, 57, 90, 93, 95, 97–98
Хиландарски *тйийик* 111
Хитлер, Адолф 104–105, 108–109
Холандија 72, 80
Хомјаков, Алексеј 86, 88–90
Храбовски, Јанош (генерал) 35, 39, 44–46, 49, 51, 57, 61
Храм Успења Богородице (Шибеник) 91
Хрвати 33, 35–44, 47, 49, 55, 60, 68, 91, 95
Хрватска 35, 38, 55, 66, 94
Хрватска граница 48
Хрватски сабор 43, 95
Хришћанство 22, 25, 28, 36, 50, 57, 61, 88, 90, 94–95, 115
Хртковци 49
Хусарска регимента 39
- Царевинско веће (Беч) 32, 37, 43, 66
Цариград (Константинопољ) 38, 87–88, 90, 98–99, 112
Цветковић, Косара 77–78
Цезар, Гај Јулије (божански Јулије) 10, 14–19
Цетиње 90
Цеткин, Клара 73
Цимбаев, Николај И. 86
Цимерман, Сузан 74
Цимерн, Алис 74
Цирих 80
Цицерон, Марко Тулије 9, 15–17, 19
Црква Госпе од здравља 23
Црква Свете Ане (Котор) 23
Црква Свете Марије Колеђате (Котор) 23
Црква Светог Ђорђа (Призрен) 98

- Црква Светог Луке (Котор) 23
 Црква Светог Николе (Котор) 21, 27
 Црква Светог Николе (Котор) 22–28
 Црква Светог Николе (Улцињ) 98
 Црква Светог Фрање (Гурдићи) 22
 Црквено-школска општина Гусиње 98
 Црквено-школска општина Нови Пазар 98
 Црквено-школска општина Призрен 98
 Црна Гора 40, 43, 49, 91, 93–95, 98
 Црна рука (организација) 102
 Црни плат (Котор) 26
 Црно море 32
 Црногорци 49, 94

 Чампан Кет, Кери 73, 76, 80
 Челиковић, Борисав 118
 Черевих 48
 Черкаски (кнегиња) 98
 Чеси 34, 54, 95
 Чехословачка 103–106
 Чешка 79, 67
 Чешко-моравски протекторат 107
 Чикаго 74
 Чуркина, Искра В. 91, 95

 Циво Бућа 22–24, 27
 Џомић, Велибор 113

 Шајкашки батаљон 45, 48
 Шведска 72, 75, 79
 Швицер, Розика 74, 80
 Шекспир, Виљем 13
 Шелинг, Фридрих фон 86
 Шенебек, Карл Аугуст фон 105
 Шибеник 91
 Шидак, Јарослав 68
 Ширмахер, Кете 71, 74, 79–83
 Школство → видети: Просвета
Шлем и шајкача (Д. Денда) 101–109
 Шопрон 36
 Шпанија 72, 77
 Штајндорф, Лудвиг 121
 Штросмајер, Јосип Јурај 91
 Шумадија 49
 Шупљикац, Стеван 49, 57, 64
 Шурањ (Котор) 22

 Регистар сачинио
Владимир М. Николић

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ**

Зборник Матице српске за историју излази 2 пута годишње.

Годишња претплата (2 свеске) износи **450,00** динара (за иностранство **15,00 €**)

за чланове Матице српске **225,00** динара (из иностранства **10,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем примерака *Зборника МС за историју*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСИ”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за историју* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за историју

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs односно zmsi@maticasrpska.org.rs

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: (021) 6615-798

Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street
Phone: +381 21 6615798
E-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsi@maticasrpska.org.rs
Website: www.maticasrpska.org.rs
<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>

Уредништво *Зборника Матице српске за историју*
закључило је свеску 102 (2/2020) 27. новембра 2020. године

За издавача: проф. др Драган Станић
Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић
Лектор: Ивана Ђелић
Коректор: Драган Тубић
Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Оливера Кривошић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 300

Штампање свеске бр. 102 *Зборника Матице српске за историју* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
93/94(082)

ЗБОРНИК Матице српске за историју – Proceedings in History /
главни и одговорни уредник Петар В. Крстић. – 1984, 29– . – Нови
Сад : Матица српска, 1984 – (Нови Сад : Идеал) . – 24 cm

Два пута годишње. – Резимеи у публикацији су на енглеском и немачком
језику. – Штампарије: „Минерва”, Суботица (св. 31/1985); Просвета,
Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св.
42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999);
Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад
(од св. 67/68/2003). – Наставак: Зборник за историју = ISSN 0350-0489

ISSN 0352-5716

COBISS.SR-ID 7793410